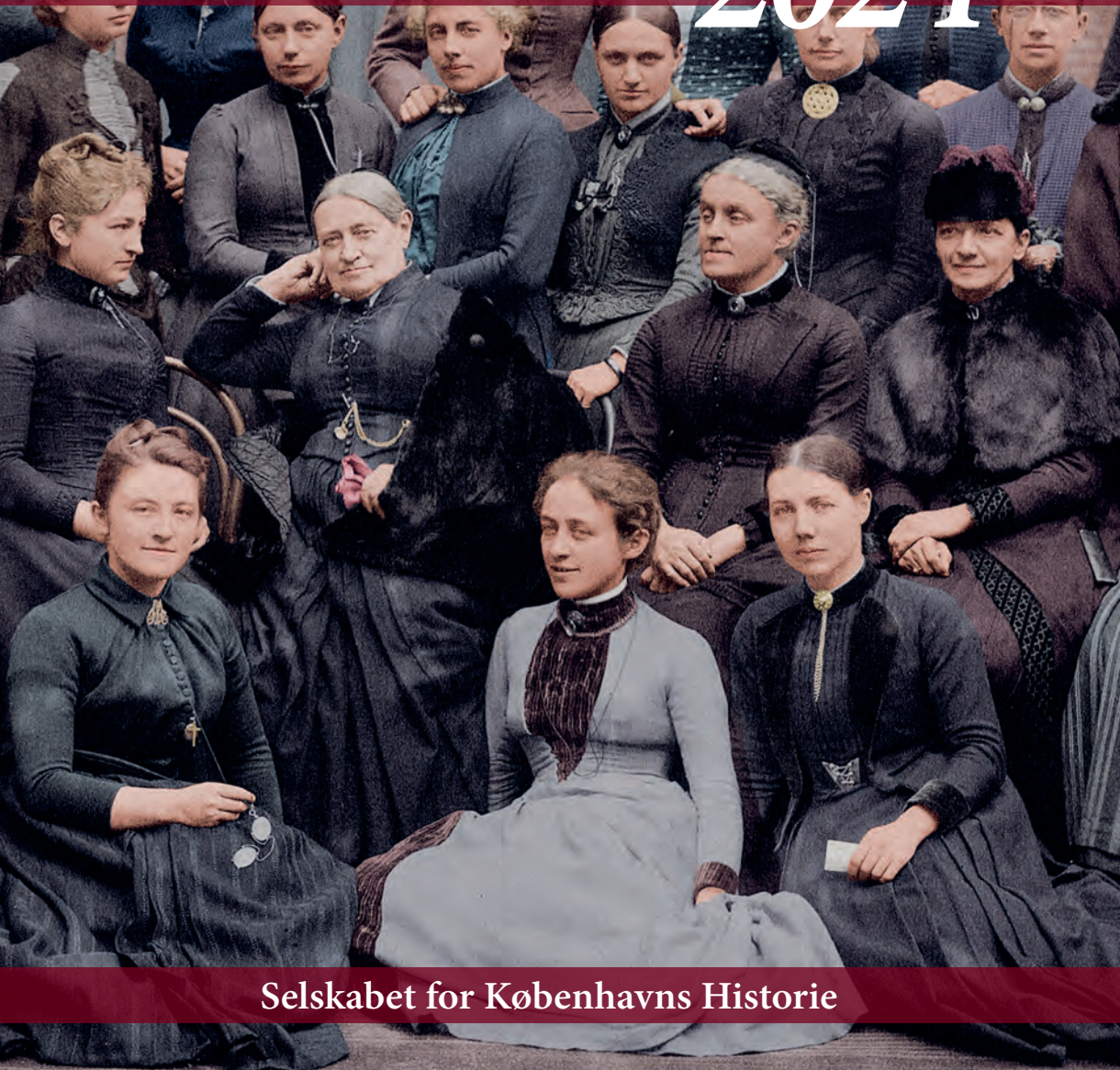

Historiske meddelelser om København 2024

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2024

Historiske meddelelser om København

2024

Udgivet af

Selskabet for Københavns Historie

Historiske meddelelser om København 2024

© Selskabet for Københavns Historie og forfatterne

ISSN 2245-1293

ISBN 978-87-85099-13-9

Redaktion: Birgitte Christensen, Hanne Fabricius, Lasse Jonas Bendtsen, Peter Thorning Christensen, Peter Wessel Hansen, Bjørn Westerbeek Dahl (ansv.).

Korrektur: Forfatterne og Bjørn Westerbeek Dahl

Bogtilrettelæggelse: IC Design, lykke@ic-design.dk

Tryk: Printfinder, Riga, Letland, www.printfinder.lv

Historiske meddelelser om København udgives af Selskabet for Københavns Historie og fungerer som årbog for Selskabets medlemmer.

Redaktionen har indhentet ophavshavernes tilladelse til gengivelse af illustrationer, der er underlagt ophavsrettigheder. I enkelte tilfælde har det dog ikke været muligt at få kontakt med rettighedshavere, der derfor vil blive honoreret i overensstemmelse med normal praksis ved henvendelse til Selskabet for Københavns Historie

I perioden fra 1907 til 2010 blev årbogen udgivet af Københavns Stadsarkiv, der dog benyttede titlen "København – kultur og historie" i perioden 2009-2010. 2009 var betegnet "Bind 1".

Abonnement på årbogen opnås ved skriftlig henvendelse

til Selskabet for Københavns Historie,

c/o Bjørn Westerbeek Dahl

Mailadresse: bjoern.westerbeek.dahl@gmail.com

Ved indlevering af manuskripter og forslag til artikler benyttes ovenstående adresse. En skrivevejledning findes på www.kobenhavnshistorie.dk

Tegningen på titelbladet: Omtegning af Københavns ældste segl fra 1296, som gengivet i H.U. Ramsings Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, Bind 1, 1940, s. 129.

Indhold

- 05 Fordord**
ved redaktionen
- 06 “Undertegnede tillader sig herved allerærbødigst ...”**
Ansøgninger til Valkendorfs Kollegium fra 1860’erne
af Mikkel Kølkær
- 69 Linnésgades ’lesbiske’ lærerinder**
– kristen kvindekærlighed anno 1877
af Nina Søndergaard
- 112 Stiftamtmand Niels Gersdorffs Beskrivelse over**
Kiøbenhavns Amt 1745
ved Redaktionen
- 196 Den ældre arkæologiske disciplin i København**
Udvalgte fund set i moderne lys
af Nikolai Fenger Pedersen
- 239 Juliana Linden**
Historien om et lindetræ i “Øster Anlæg”
af Bjørn Westerbeek Dahl
- 259 Errata til Historiske meddelelser om København 2023**
ved Redaktionen
- 261 Forfatterbiografier**
- 262 Person- og stedregister**
ved Bjørn Westerbeek Dahl

Forord

■ Redaktionen

Siden 2011 har Selskabet for Københavns Historie stået for udgivelsen af Historiske meddelelser om København, og hermed præsenteres en ny årbog med artikler af blandet indhold, ganske som vanligt.

Kronologisk spænder artiklerne fra den tidlige middelalder frem til de brølende 1960'ere, idet vi gør ophold i midten af 1700-tallet, hvorfra en hidtil upubliceret beskrivelse af det daværende Københavns Amt stammer. Årbogen indledes med to artikler om henholdsvis studenter og lærerinder i 1860- og 1870-erne.

De to sidstnævnte artikler har vi valgt at lade fagfællebedømme. Det vil sige, at vi har forelagt artiklerne i anonymiseret form for fagligt tunge eksperter (på mindst Ph-D-niveau) inden for emneområdet, og hvis responsum forfatterne derefter har taget til sig.

Historiske meddelelser vil fortsat efter behov søge at få værdifulde artikler bedømt på denne måde for at tiltrække artikler fra forfattere, der i deres karriere har behov for at publicere under fagfællebedømmelse. Sådanne artikler vil være særligt mærket i modsætning til de øvrige artikler, der naturligvis fortsat vil blive bragt, så årbogen fortsat kan have den brogede karakter, og dermed brede appel, som den har haft siden det første hæfte blev udgivet af Københavns Rådstuearkiv i 1907.

God læselyst til årgang 2024
Redaktionen

“Undertegnede tillader sig herved allerærbødigt...”

Ansøgninger til Valkendorfs Kollegium fra 1860'erne

■ Af Mikkel Kølckær

Titlen er typisk for tonen i ansøgningerne om en alumneplads på Valkendorfs Kollegium fra årene 1866-1868. Gennem de håndskrevne ansøgninger får vi ikke blot indblik i Nordens ældste kollegium, men også et vindue til dansk universitetshistorie, hvor universitetet stadig var for de få, og den sociale virkelighed, som de studerende måtte navigere i uden ret til SU. I standardværket Københavns Universitet 1479-1979 i 14 bind og universitets årbøger oplyses man udmærket om de institutionelle rammer, men kun sporadisk kommer vi tæt på den enkelte studerende. Disse ansøgninger tillader os at få et sjældent glimt af de studerendes håb og drømme og afslører, hvordan flere af deres livsforløb var forbundet med nationens skæbne efter krigen i 1864.

I Sankt Peders Stræde 14 i Indre By ligger Valkendorfs Kollegium, der i forhold til Regensen, Elers og Borchs kollegium er det ældste af de fire gamle studenterkollegier. Her har det ligget siden sin grundlæggelse i 1589, da rigshofmester Christoffer Valkendorf omdannede det gamle Hvidekloster til studentergård. Klostret havde navn efter karmelitermunkenes hvide dragter, men på trods af navnet var det ikke et egentligt kloster, for ordenen havde fra 1520'erne alene drevet stedet med henblik på teologisk uddannelse. Allerede i 1530 forlod munkene klostret, og det kom på flere adelsfolks hænder, indtil rigshofmesteren købte klosterbygningen i løbet af vinteren 1587/88 med tinglysning den 4. marts 1888.¹

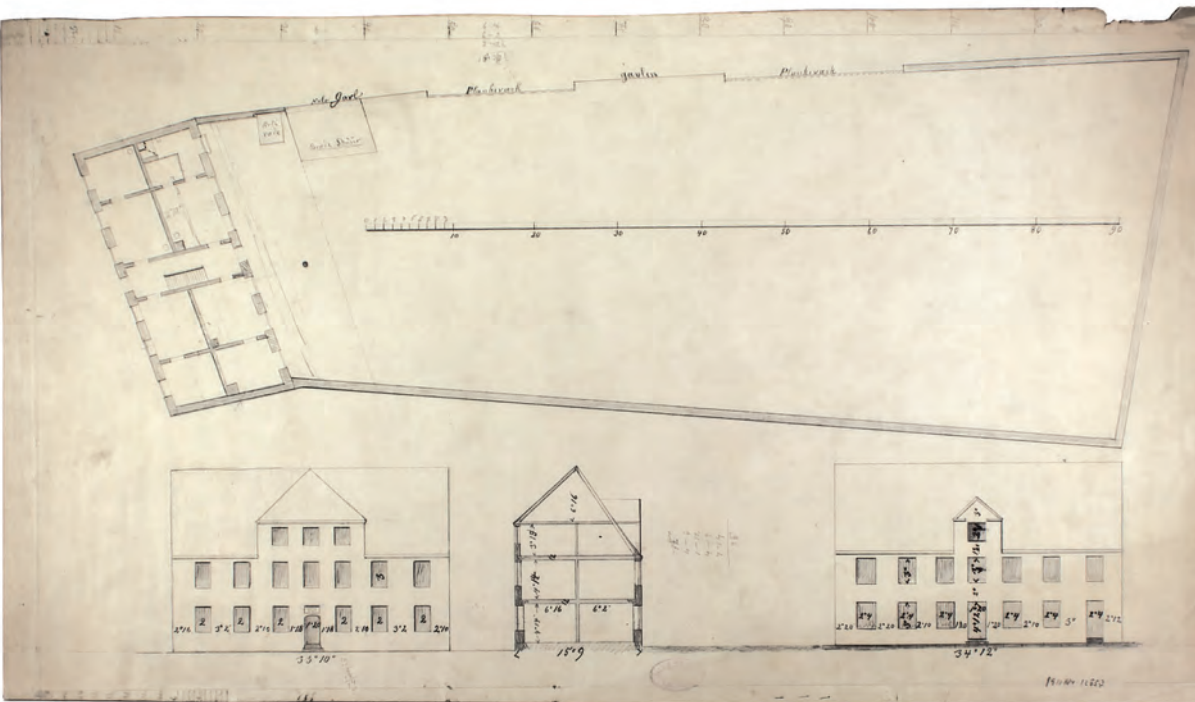
*Den gamle kollegiebygning lå ud til gaden og ses her på et maleri fra 1749 af makkerparret Johannes Rach og Hans Heinrich Eegberg. Som i andre tilfælde har de to malere sandsynligvis fundet deres forlæg i Lauritz de Thurahs *Hafnia Hodierna* fra 1748.¹ Ved Københavns brand i 1795 brændte tagkonstruktionen og hele 2. sal, men man reddede resten af huset.² Da genopbygningen var færdig i august 1797, satte man en tavle af norsk marmor på facaden med følgende indskrift: "Walkendorfs Studenterbolig / Skienket Høiskolen 1595: to Gange opreist af sin Aske / efter Branden 1728, og 1795".³ Efter arkæologiske undersøgelser af de nedrevne bygninger i 1929 foreslog arkæolog Charles Christensen flere undersøgelser "som en ringe Gengæld for tidligere Tidens Vanrøgt og Mangel paa Pietet" over for kollegiet.⁴ Nationalmuseet, *Danmarks Nyere Tid*, Genstandsnr. 340/1946.*

Den gamle klosterbygning nåede at opleve meget i sin levetid. Den blev ramt af en granat under svenskernes belejring i 1658 og led også skade under begge Københavns brande i 1728 og 1795. Men afgørende var det, at huset gennem årene blev så mangelfuldt vedligeholdt, at N.F.S. Grundtvig i et afskedsdigt fra 1812 til en medalumne kaldte kollegiet for "den skumle Askemur".² Særligt

fugten og det manglende lys var et problem, og derfor blev kollegiet kendt som *collegium obscurum* 'det mørke kollegium'.³ I forbindelse med Rigsdagens beslutning om at yde kollegiet økonomisk støtte udtalte den nationalliberale Carl Steen Andersen Bille i Folketinget den 18. januar 1865, at det var kendt i den "studerende Verden", at kun de dårligst stillede studerende ville tage "til takke med så overordentlig slette, uhyggelige Boliger", som Valkendorfs Kollegium kunne tilbyde sine beboere. Bille beskrev malende den udbredte fugt på kollegiet, og hvordan den ødelagde både "Meubler og Klæder".⁴ Man må altså forestille sig Grundtvig sidde og skrive *Dejlig er den himmel blå* og B.S. Ingemann kaste lange blikke mod genboens datter og sin senere hustru, Lucie Mandix, mens fugten drev ned ad væggene. Ikke overraskende angreb en alvorlig febersygdom Ingemann, imens han boede på kollegiet.⁵ Noget måtte der gøres!

Efter en række forslag om forbedringer og ombygninger af huset eller planer om at flytte hele kollegiet til en ny grund, besluttede Konsistorium med Rigsdagens velsignelse i sommeren 1865 sig for at nedrive den gamle hovedbygning og bygge alumnerne en ny bolig.⁶ Den blev nu lagt midt på grunden i stedet for den gamle, der lå direkte ud til Sankt Peders Stræde. Den nye bygning på tre etager stod færdig i sensommeren 1866.⁷ Huset var grundmuret og bestod af fem brede vinduesfag med fuldt udgravet kælder. Midt i huset stod hovedtrappen, der forbandt hver etages otte værelser, fire på henholdsvis husets for- og bagside. Huset var tegnet af kongelig bygningsinspektør og professor i arkitektur Christian Hansen, der blandt andet også havde tegnet Kommunehospitalet og Zoologisk Museum i Krystalgade, og som disse er kollegiet opført i enkel historicistisk stil.

Efter alt at dømme var det en særdeles spartansk indrettet bygning, som mødte alumnerne. Først ved tilbygningen af en kvistetage i 1913 kom der badeværelser på 1. og 2. sal samt tekøkkener på alle tre etager. I 1899 var der blevet indrettet bade faciliteter i kælderen, hvor alumnerne også havde deres brændsel, da der var kakkelovne på alle værelserne. Her måtte alumnerne læse i skæret fra petroleumslamper, indtil det elektriske lys blev indlagt i 1917. Oprindeligt var der ikke en læsesal på kollegiet. En sådan blev dog oprettet i november 1869, da man omdannede kollegiets koldeste værelse i stueetagen, kun med et enkelt vindue mod baghaven, til et fælles lektorium. Huset ligger nord-syd, så dette hjørneværelse lå i konstant skygge fra havemuren og gik

Plantegning af det gamle Valkendorfs Kollegium senere end 1847, da man det år nedrev den gamle auditoriebygning i haven på grund af forfald.⁵ Bygningen kunne ikke bruges til beboelse, og man ville blandt andet skabe mere luft og lys omkring hovedbygningen. Nedbrydelsen af auditoriet blev blot et præludium, ikke den endelige løsning på mange års manglende vedligehold af kollegiets bygninger. Ifølge en skrivelse til Konsistorium fra kollegiets efors for april 1862 var bygningens tilstand "maadelig", da hovedtrappen samt vinduer og døre var faldefærdige.⁶ Eforen understregede også, at bygningens udseende ud til gaden var upassende for en offentlig bygning. Endelig påpegede han, at værelserne i stueetagen ud mod gården var så fugtige, at de måtte anses for at være endda meget usunde. Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. Topografisk Samling, DT020492.

derfor under navnet "Grønland". I dag omtales denne side af huset stadig som skyggesiden og er endnu noget koldere end solsiden. I år 1900 blev naboværelset ligeledes inddraget til lektoriets, og dette værelse gik betegnende nok under navnet "Island". Ved samme lejlighed blev der lavet et vindue i østgavlen, så der kunne komme mere lys ind i disse "bilande". Efter flere ansøgninger fra alumnerne blev lektoriets udstyret med et klaver i 1916, og siden har man afholdt kollegiets fester i her.

Bagsideteksten fortæller, at fotografiet blev taget i 1865 og er det eneste kendte billede af den gamle kollegiebygning, der her ses fra haven. Over det åbne vindue ses Christoffer Valkendorfs initialer. Familien, man ser på billedet, i deres søndagstøj er sandsynligvis portnerfamilien, som boede på kollegiet. Hvis det er familien, er herren til højre Jens Larsen, der i en menneskealder var kollegiets portner, og hans kone i vinduet Hanne Christine. De tre børn på billedet Betty Maria, Harald Christian og Anna Charlotte mistede allerede deres moder den 9. maj 1868.⁷ Fotografi af Julius Jacobsen, Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen. Topografisk Samling, DT018751.

Nybyggeriet havde store økonomiske konsekvenser for kollegiet og dets alumner. Konsistorium måtte allerede i 1870 træde til med 2.500 rigsdaler til blandt andet tapetsering af værelserne på kollegiet.⁸ Dog var det fortsat gratis at bebo kollegiet, men det økonomiske stipendium, den såkaldte alumnedistributs, på mellem 20 og 30 rigsdaler årligt, som alumnerne tidligere havde modtaget, forsvandt og kom aldrig igen. Pengene blev i stedet for brugt til at aflønne portneren, der boede på kollegiet med sin familie.⁹ I flere af ansøgningerne tales der da også om “stipendieløse” pladser på kollegiet.

Så vidt vides, findes der kun en enkelt beretning om livet på kollegiet i denne periode. Frederik Carl Christian Ammitzbøl nedskrev i forbindelse med kollegiets 350-årsjubilæum i 1939 en kort beretning om dengang, han havde været stud.jur. på kollegiet i årene 1869-1873.¹⁰ Det omtalte Grønlands-værelse kalder han “[e]t skummelt Værelse, der tilfaldt den nyeste alumne”. Videre konstaterer han, at “intet særligt Bemærkelsesværdigt” skete i hans tid på kollegiet, og han beskriver kollegielivet som “højest tarveligt”, da “[k]un Faa havde Raad til Middagsmad og præparerede selv deres Føde paa deres Værelser. Disse holdtes i en alt andet end fin Orden af en Pige [...]. De bestod kun af 4 nøgne Vægge, som møbleredes efter Evne af Alumnerne”. Ammitzbøl selv forlod da også kollegiet “uden Sorg” for senere blandt andet at blive overinspektør i Vridsløselille Forbedringshus.

Hvis vi ser på Ammitzbøls to ansøgninger om en plads på kollegiet, får vi at vide, at hans fader, der var herredsfoged, døde i 1852 og efterlod moderen med tre sønner. Ammitzbøl beskriver dog ikke, at faderen døde i København en måned efter at være blevet valgt til Folketinget.¹¹ Moderens pension og livrente var meget lille, og hun havde kun kunnet opdrage sønnerne “ved den forstandigste Benyttelse af sine ringe Midler” og “ved den største Sparsommelighed og Opofrelse”. Det havde dog hjulpet, at Ammitzbøl og hans storebror kom i Metropolitanskolen, hvor de blev tildelt de fleste af skolens stipendier foruden gratis undervisning. Ammitzbøl ansøgte om en kollegieplads for at få “Ro og Uforstyrrethed til at studere”, for dette kunne ellers ikke “tilvejebringes, da min Moder paa Grund af sin Uformåenhed ikke er istand til at leje en saadan Lejlighed, at jeg der kan faa et Værelse for mig selv”. Dette ville ifølge ansøgningen også betyde, at “Moder derved sættes i Stand til at hæve sin Husholdning og indskrænke sig i det hele taget, hvorved hendes Tiid vil kunne lettes en Deel for de bestandige Bekymringer for Udkommet, der undergrave hendes

Sundhed”. Her tog sønnen nok munden for fuld. Moderen blev ved med at bo på samme adresse, Skindergade 35, efter sønnens optagelse på kollegiet. Ud over de to ansøgninger, vi har fra Ammitzbøls hånd, må han have søgt en tredje gang, for i januar 1869 lovede Konsistorium ham, at han kunne flytte ind ved den førstkommende ledige plads, hvilket allerede skete samme forår.¹²

Efor Westergaards arkiv

Fra 1664 havde kollegiet og dets alumner været under opsyn af en af universitetets professorer, benævnt efor.¹³ Siden 1852 havde det været konferensråd og geologiprofessor Johan Georg Forchhammer. Men inden han kunne se frugterne af sit arbejde med at forbedre alumnernes forhold på kollegiet, afgik han ved døden i december 1865.¹⁴ En af de første store opgaver for hans efterfølger, professor i indisk-orientalsk filologi Niels Ludvig Westergaard, var at fordele de ledige alumnepladser på kollegiet.¹⁵ I den nye bygning, der stod færdig i efteråret 1866, var der plads til 21 beboere. Dog var der fire alumner, som havde boet på kollegiet før byggeriet, der havde ret til at flytte ind i det nye hus. Ifølge Sjællands-Posten den 29. august 1866 havde disse alumner fået “Huusleiegodtgørelse”, imens de havde “Bolig rundt om i Byen”.¹⁶ Kollegiet var på det tidspunkt også ved at være tømt for alumner, for allerede i en skrivelse af den 5. maj 1863 fra Konsistorium til eforen havde man besluttet ikke at optage nye alumner, men dog tillade, at “fattige Studerende, som maatte ønske det, at bo indtil videre i de ledige Leiligheder paa Kollegiet, med Forpligtelse til at fraflytte samme, saasnart Bygningsforetagendet maatte gjøre det nødvendigt”.¹⁷

Til den første optagelse af nye alumner efter byggeriet blev det bestemt, at pladserne blev givet for henholdsvis 2, 3, 4 og 5 år, så man undgik, at alle alumnerne flyttede ud på én gang.¹⁸ Westergaard begrundede dette ønske i et brev til Konsistorium af den 12. juni 1866 med, at ellers ville kollegiet med et slag få en “ganske ny og flere år yngre Besætning”.¹⁹ Han frygtede så, at man ikke ville kunne vedligeholde “en fast, nedarvet Tradition, som dog i saa mange Henseender er ønskeligt og nødvendigt”.

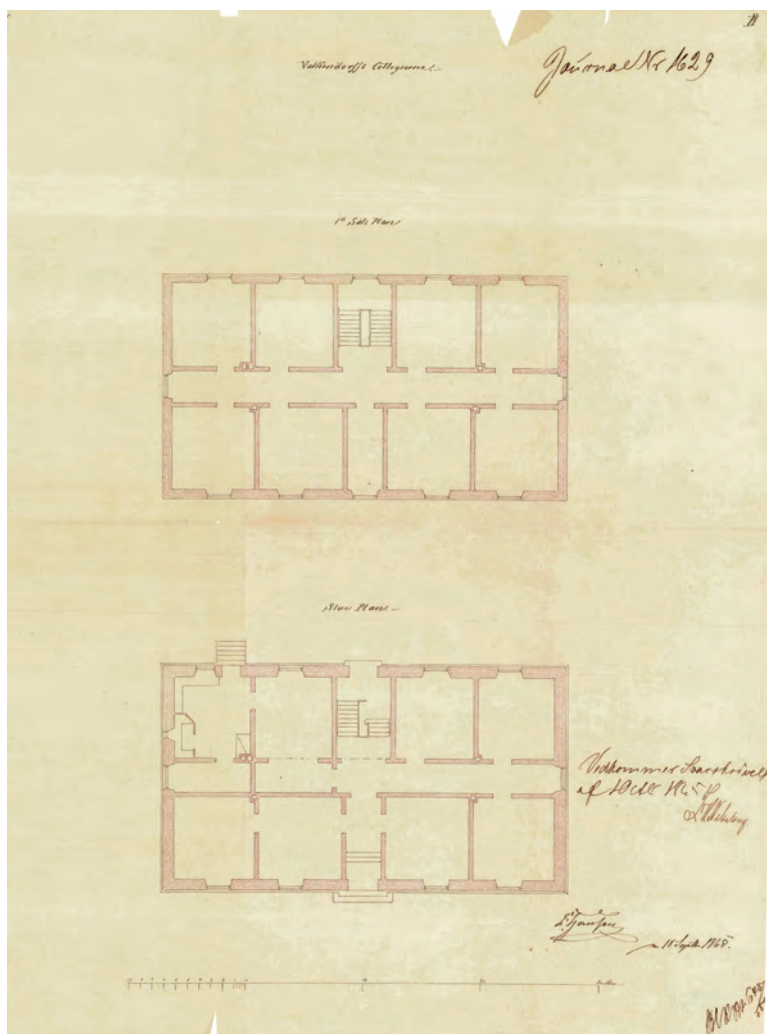
Et af de problemer, som Westergaard arvede, kan findes i stud.polit. Vigand Andreas Falbe-Hansens ansøgning. Han var blevet udnævnt som “extraordinair Alumne” den 20. september 1864 af den tidligere efor Forchhammer og

havde boet på kollegiet “en Fjerdingsaar indtil [...] dets Nedbrydelse”, og som ekstraordinær alumne havde han ikke modtaget nogen husleje hjælp. Men den tidligere efors “Udtalelser gav mig et bestemt Haab om, at jeg vilde blive udnævnt til Alumnus i det nyopførte Collegium”. Falbe-Hansen blev almindelig alumne på kollegiet og fik senere en glørværdig karriere som konferensråd, landstingsmand mv.

Noget lignende gjorde sig også gældende for stud.theol. Jens Peter Georg Deigaard. Han havde i begyndelsen af 1863 måttet afbryde sit studium på grund af sygdom og opholde sig hos sine forældre i Jylland. Fra februar 1864 frem til sommeren var han huslærer på Fyn. Tilbage i København fik han i september lov til at bo på kollegiet som ekstraordinær alumne, indtil byggeriet gik i gang. På grund af sin økonomiske situation forlod han igen København for at ordne regnskaber og udarbejde et katalog over baron Otto Rosenørn-Lehns bogsamling på Orebygård. Baronen, som senere blev Estrups udenrigsminister i 22 år, havde tilmed “halvt lovet” at støtte Deigaard økonomisk, hvis han fik fribolig, hvilket også skete. Deigaard blev senere sognepræst i blandt andet nordsjællandske Melby og døde i 1904 som pensionist i Frederiksværk.²⁰

Som det allerede er vist ovenfor med tre eksempler, er der i eforsens arkiv bevaret ansøgninger om en plads på kollegiet fra håbefulde studerende.²¹ Der er bevaret i alt 110 ansøgninger fra årene 1866-1868. Alle ansøgernes navne er samlet i bilaget (s. 57-60). I hele perioden blev 26 alumner optaget, hvilket vil sige, at omkring en fjerdedel blev alumner på kollegiet.²² Til sammenligning blev der i 1860'erne i gennemsnit immatrikuleret 201 studenter årligt.²³ Dog var der flere, der søgte mere end én gang, så der er kun ansøgninger fra i alt 88 studenter. At netop disse ansøgninger er bevaret, synes tilfældigt, da Westergaard var kollegiets efors frem til sin død i 1878, så det kan ikke nødvendigvis alene tilskrives hans omhyggelighed. Blandt eforsens ansøgninger finder man da også en enkelt ansøgning fra en alumne om Det Estrupske Legat ved Valkendorfs Collegium, som eforsen også stod for at uddele, se side 49. Der er ikke bevaret lignende arkivmateriale fra de andre gamle kollegier.²⁴

På selve ansøgningerne er ansøgerens navn skrevet med blyant i øverste højre hjørne, samt hvornår ansøgeren var blevet immatrikuleret. Undertiden er der tilføjet enkelte understregninger og kommentarer med den samme skrift, fx hvis ansøgeren ikke havde skrevet, hvad han læste, eller hvis han havde

modtaget legater. Disse blyantstreger er sandsynligvis eførens og vidner om, at han omhyggeligt gennemlæste ansøgningerne. Som på universitetet var alle ansøgerne naturligvis mænd. Selvom Nielsine Nielsen som den første kvinde begyndte at læse på universitetet i 1877, blev den første kvindelige alumne, kendt som “alumine”, først optaget på Valkendorfs Kollegium i 1972.

De originale plantegninger af den nye kollegiebygning udført af Christian Hansen fra september 1865. De fire værelser til venstre i stueetagen var portnerens bolig, mens de to værelser mod nord i husets højre side senere blev slået sammen til lektorium. Københavns Kommune, Byggesagsarkiv, Sankt Peders Stræde 14, journalnr. 1629.

Den typiske ansøgning

På trods af individuelle forskelle er der en stor ensartethed i ansøgningernes ordlyd og udformning: Sproget er med andre ord formularpræget, selvom det ikke lader til, at der fandtes en relevant formular i tidens brev- og formularbøger.²⁵ Man kan få et godt indtryk af sprogetonen ved at se på de følgende endog meget korte ansøgninger i tekstboksen på side 17.²⁶ Der er endda en enkelt ansøgning, som uden bilagene i dag fremstår anonym. De fleste ansøgere følte imidlertid behov for at tilføje en række personlige oplysninger om deres karakterer og øvrige livssituation. Langt hovedparten af ansøgningerne fylder dog blot en enkelt side, men nogle få indeholder hele levnedsbeskrivelser på tre sider.

Den typiske ansøger adresserede først det høje konsistorium og anførte dernæst årsagen, nemlig den ledige plads på kollegiet. Her nævnte ansøgeren ofte sin faders navn og titel, hvis han havde et erhverv af en vis betydning. Herpå fulgte en gennemgang af den hidtidige skolegang og eksamenskarakterer, hvilket ledte frem til ansøgerens vanskelige økonomi som studerende ved universitetet, evt. nævnte han også moderens kår, særligt hvis hun var eneforsørger til ansøgerens søskende. Man kan ofte også finde en beskrivelse af, hvilke legater eller lignende støtte ansøgeren tidligere havde modtaget, men i reglen også med en understregning af, at denne hjælp snart ville ophøre. Mange af ansøgerne fandt det nemlig nødvendigt at indflette kommentarer til de medfølgende papirer og attester. Endelig afsluttedes ansøgningerne med en opfordring til Konsistorium om at tilgodese ansøgeren. I denne slutbemærkning finder man sommetider også en mere eller mindre åben trussel – sådan at forstå, at hvis ansøgeren ikke fik pladsen, kunne han være nødt til at opgive studierne. Stud.theol. Janus Andreas Petersen formulerede det således, at han “aldeles ikke vil [...] kunne fortsætte mit paabegyndte Studium af Theologien, hvis der ikke aabner sig en Udvei, hvorved jeg kan erholde nogen Hjælp”. Petersen fik ikke plads på kollegiet, men en udvej må have vist sig, for han blev siden sognepræst på Bornholm.²⁷ Men hvis man ser på hele årgang 1862 på universitetet, var risikoen for at falde fra langt større og mere faretruende, end den kan lyde for moderne øren. Hvis man fraregner de otte fra denne årgang, der døde under deres studier, afsluttede 53 procent af de immatrikulerede studenter ikke deres studier, selvom langt hovedparten af dem allerede havde bestået filosofikum.²⁸

Jeg undertegnede ansøger herved det høje Consistorium om et af de ledige Pladser paa Valkendorfs Collegium.

Ærbødigst Anders Andersen.

Jeg tillader mig herved at ansøge om den eene af de Pladser, som ere ledige paa Valkendorfs Collegium.

Ærbødigst Valdemar Bille.

Undertegnede tillader sig herved at ansøge det høje Consistorium om en af de til den 1ste October ledige Fripladser paa Valkendorfs Collegium.

Ærbødigst V. Gredsted.

Legitimerende mig ved medfølgende Testimonia er jeg herved saa fri at ansøge om en af de ledige Pladser paa Walkendorfs Collegium paa 3 Aar.

Jakob Holm. stud.theol.

Undertegnede tillader sig herved at ansøge om den ledige Friplads paa Valkendorfs Kollegium.

Ærbødigst J. H. B. Lunøe.

Undertegnede tillader sig at anmode det høje Consistorium om at maatte komme i Betragtning ved Besættelsen af de ledige Pladser paa Valkendorfs Kollegium.

Hans. Andr. Rosendahl. studiosus theologiae.

I Henhold til medfølgende Vidnesbyrd om min store Trang tillader jeg mig at ansøge om en af de ledige Pladser paa Valkendorfs Collegium.

Ærbødigst C. J. Schmidt med.

Til det høje Consistorium! Jeg tillader mig herved at ansøge om den paa Walkendorfs Collegium til Januar 69 ledige Alumneplads.

E. P. Selchau. stud: theol.

I Henhold til medfølgende Testimonia og Attester tillader jeg mig herved at ansøge om en Plads paa Valkendorfs Collegium.

P. P. Ørum. stud.med. & chir.

Uden tvivl giver ansøgningerne ligesom andre dokumenter af denne type et godt billede af, hvordan de studerende ønskede at præsentere sig over for Konsistorium.²⁹ Men spørgsmålet er, hvor meget tillid Konsistorium kunne fæstne til de studerendes ord. Et interessant eksempel er den omtalte Falbe-Hansens ansøgning, se side 12. Han lagde stor vægt på sine vidnesbyrd, eksamenskarakterer, materielle nød, og at han den 20. september 1864 var blevet optaget som ekstraordinær alumne på kollegiet. Han nævner dog ikke, at han som soldat samme forår var blevet taget til fange af preusserne.³⁰ Eksemplet viser, at ansøgerne (i øvrigt helt som i dag) nøje udvalgte de dele af deres livsbane og -situation, som de mente ville stemme Konsistorium gunstigt for deres ansøgning. Yderligere kunne Konsistorium, hvis det ville, efterprøve de mest basale oplysninger såsom navn, fødselsdag, karakter samt afgangsskole i universitetets Studentermatrikel, hvor alle akademiske borgere blev indskrevet.³¹ Endvidere skulle, som vi skal se herunder, fattigdoms- og flidsattesterne borge for pålideligheden af de øvrige centrale oplysninger.

Fattigdomsattester

Ud over kommentarer til ansøgernes eksamenspapirer kan der også være blyantspåskrifter på ansøgningen, hvis der ikke var vedlagt en fattigdomsattest. Siden en bekendtgørelse fra 1835 havde det været et lovkrav, at de studerende skulle kunne fremvise et sådant *testimonium paupertatis*, når de søgte stipendier. Af attesten skulle blandt andet faderens og moderens erhverv fremgå, samt oplysninger om hvorvidt den studerende havde nogen arv, eller om han nød nogen form for understøttelse. For at sikre pålideligheden af

Sådan ser den typiske ansøgning ud, hvor ansøgerens navn med blyant i øverste højre hjørne er noteret, samt hvornår han blev immatrikuleret. I dette tilfælde drejer det sig om stud.jur. Carl Børge Vilhelm Frederik Theobald Hansen. Selve opbygningen af ansøgningen er også almindelig: Først tillader han sig at ansøge det høje Konsistorium om pladsen, derpå hans karakter og slutteligt om hans vanskelige økonomiske situation, hvilket skyldes faderens død, og at han ikke har kunnet finde sig nogen betalende elever at undervise. Hansen kunne ikke kalde sig Valkendorfianer, men blev siden blandt andet by- og herredsfoged samt borgmester i Nykøbing Mors.⁸

C. Hansen
1865

Jeg Undertegnede vover herved at ansøge det hies Consistorium
om at tages i Betragtning ved Bortgivelsen af Pladserne paa
det Valkendorfske Collegium. Jeg tillader mig at ledsage min
stedlige Ansøgning med adskillige akademiske Bevisstigheder.
Min Fader er død, og min Moder kan ikke hjælpe mig, hvad
mit testimonium paupertatis angår. Det har hidtil ikke
været mig muligt at faae Informationer eller paa anden Maade
at kunne bidrage til mit Underhold.

København d. 15de September 1866.

Erhødigst

Carl B. W. F. Th. Hansen
stud. jur.
Hans Fødselsdag 9. 3

oplysningerne gjaldt attesten kun for et år, og denne skulle påtegnes af en øvrighedsperson: I købstæderne var det magistraten eller byfogeden, mens det på landet var birkedommeren eller herredsfogeden. Behovet for at indføre en sådan foranstaltning vidner om, at man i det mindste havde mistanke om, at der kunne snydes på vægten. Man ville med andre ord sikre sig, at de studerende ikke gav indtryk af at være dårligere stillede, end de rent faktisk var.

Et godt eksempel på anvendelsen af attesten ses i stud.theol. Georg Christian Madelungs ansøgning. Han beskriver først, at han kun havde modtaget "en ubetydelig Legatportion" samt "sparsom og uregelmæssig" hjælp fra hjemmet i Nordjylland. I forhold til fattigdomsattesten kommenterer han den femte rubrik, hvor forældrenes indkomst stod angivet. Madelung må have ment, at det gav indtryk af, at forældrene var mere holdne, end de rent faktisk var, eftersom "Tiendekornet altid sælges for betydelig ringere Pris, end man paa Øerne og i det østlige Jylland kan opnaa". Herefter henleder Madelung Konsistoriums opmærksomhed på den fjerde rubrik, der angav, hvor mange børn faderen underholdt på universitetet eller i en lærd skole. Om Konsistorium lod sig overbevise om forældrenes ringe kår, er uvist. Andre forhold kan have spillet ind, for Madelung fik ikke en plads på kollegiet. Alligevel blev han sidenhen provst på hjemegnen i Thy.³³

Flidsattester og forelæsninger

Ved siden af fattigdomsattesten var der også en del af de studerende, som fremhævede deres flidsattester. Her skulle den studerende notere hvilke forelæsninger og øvelser, han havde deltaget i, samt hvor mange timer om ugen han brugte på det. Forelæseren skulle naturligvis skrive under på, at den studerende havde været fysisk til stede.³⁴ I et par ansøgninger får vi at vide, hvilke forelæsninger ansøgeren fulgte. Fx skriver stud.jur. Charles Christian Fritz Nancke om sin attest, at han i dette halvår gik til:

"Prof. Goos' Forelæsning over Indledningen til Kriminalretten, Prof. Nellenmann's over Skifteretten og Prof. Holck's over den obligatoriske Ret, ialt 12 Timer om Ugen."

Det talte ligeledes for Nanckes sag, at hans fader var kunstdrejer og – ifølge sønnen – ramt af mange uheld, hvilket vanskeliggjorde underholdet af de seks børn. Alt tyder da også på, at Nancke var særdeles flittig. Efter sin tid på

Fotografiet er taget i forhaven mod Sankt Peders Stræde af den nye hovedbygning, der var indflytningsklar den 1. oktober 1866. Den nye bygning lå midt på grunden, så alumnerne fik både en for- og baghave. Alumnerne har her taget opstilling i kollegiets vinduer samt på haveterrassen, og enkelte af dem gør sig til i græsset. Først i 1913 blev kvistetagen bygget til, hvorved kollegiet fik sit nuværende udseende. Kollegiets have er den største i Indre By, bortset fra Kongens Have naturligvis, men gennem historien har alumnerne i reglen ikke udvist selv den mindste interesse for at pleje den. Dette lovede stud.med. Hans Nissen Kvist, se side 39, dog i sin ansøgning at gøre noget ved: "Hvad der endelig i høy Grad giver mig Lyst til en Plads, er Muligheden for, maaskee i min Fritid at have Lov til at passe Haven ved Collegiet, en Beskjeftigelse, som jeg overalt har drevet med Lyst og Held i ledige Timer, og som ofte har gjort Folk venligt sindede imod mig". Anonym fotograf, Det Kongelige Bibliotek. Billedsamlingen. Topografisk Samling, DT 020503.

kollegiet blev han medlem af Folketinget for Højre og borgmester i Korsør.³⁵ I stud.theol. Hans Christian Møllers to ansøgninger får vi ligeledes en fornemmelse af, hvad de teologistuderende blev budt.

“I dette Halvaar deeltager jeg i Forelæsningerne over Jakobs Brev (Hr. Professor Clausen), over Religionsphilosofi (Hr. Professor Bornemann) og desuden i theologiske Skriveøvelser (Hr. Professor Scharling).”

“I dette Halvaar hører jeg følgende Forelæsninger: Hr. Professor Scharling: Indledning til det nye Testamentes Skrifter (3 ugentlige Timer), Hr. Professor Hermanssen: Fortolkning af Profeten Jeremias (3 ugentlige timer), og Fortolkning af PS[almernes Bog]. 21- 41 (3 ugentlige timer), Hr. Professor Hammerich: Almindelig Kirkehistorie (3 ugentlige timer) og Øvelser i Patristisk Latin (1 ugentlig Time).”

Til sammenligning forventes en bachelorstuderende på det teologiske studium i dag på Københavns Universitet at overvære minimum 12 ugentlige lektioner, mens patristisk latin, som er det latin, kirkefædrene anvendte, ikke længere er et fag.

I sit tilbageblik fra 1939 beskriver Ammitzbøl forelæsningerne på en sådan måde, at man forstår, hvorfor flidsattesterne var nødvendige.³⁶ I mange fag var der nemlig ikke nogen lærebøger, så forelæsningerne bestod “udelukkende i Diktater af Professoren”, og hvis det gik for hurtigt, “skrabede man med Fødderne”. Ammitzbøl husker med fortrydelse tilbage på en forelæsningsrække, der ved semestrets afslutning af uvisse årsager blev tilbagekaldt af professoren. Flidsattesterne afskaffedes i 1913.

Hoslagte anbefalinger

Som udgangspunkt er ingen af de bilag, som omtales i ansøgningerne, bevaret. Forklaringen er nok, at ansøgerne fik deres bilag tilbage efter ansøgningsprocessen. Stud.med. Andreas Nissen Nielsen og stud.jur. Hother Hänschell undskyldte, at deres *testimonia* manglede i ansøgningen, eftersom de på samme tid søgte om Kommunitetslegatet og ikke havde afskrifter af attesterne. Det var tilsyneladende ikke noget problem, for Nielsen blev optaget på kollegiet. Han blev siden læge ved kryolitminen i Grønland og praktiserende læge i Sønder sø på Fyn.³⁷

Der er dog enkelte undtagelser, hvor anbefalingerne er bevaret, se også

side 46. I stud.polit. Frederik Julius Bays ansøgning er to vidnesbyrd skrevet på samme stykke papir som selve ansøgningen, hvorfor de er endt i eforens arkiv. Begge anbefalinger er fra præsterne ved Vor Frelzers Kirke på Christianshavn, henholdsvis Peter Andreas Fenger og Frederik Vilhelm Munck.

“Skolelærer Bay er en meget agtværdig Lærer, men hans indskrænkede Løn kan umulig strække til for at forskaffe hans Børn den Understøttelse de behøve. Og da jeg i en Deel Aar har kjendt Stud. Julius Bay som et stille og flittigt ungt Menneske, er jeg saa fri at anbefale nærværende Ansøgning. Ærbødigst Fenger.”

“Til Det høje Konsistorium. Da det er mig bekjendt, med hvor megen Anstrengelse og Opoffrelse Hr. Vice-Inspector Bay har sørget for at give sine børn en god Opdragelse og Undervisning, og hans lille Løn ikke strækker til at understøtte Sønnerne, som med Flid arbejder paa at naae til Maal, tillader jeg mig paa det bedste at anbefale denne Ansøgning. Ærbødigst Munck præst.”

Bays fader var viceinspektør ved Vor Frelzers Skole, hvorfor han har haft sin daglige gang med de to præster.³⁸ Men desværre for Bay hjalp anbefalingerne ikke. Han blev i hvert fald ikke optaget. Derudover kan vi læse i Bays ansøgning, at de fem rigsdaler, han tjente om måneden, “ikke engang vil blive tilstrækkelig til Bolig, Lys og Brændsel”. Han kunne ikke forvente hjælp fra hjemmet, da faderen “med sin utilstrækkelige Indtægt maa afbetale en trykkende Gjæld og bestride de med mine tre yngre Sødskendes Ophold, Undervisning og Opdragelse forbundne Udgifter”. Som det fremgår, havde Bay en vis sans for økonomi. Han blev senere fuldmægtig i sparekassen Bikuben.³⁹

Også følgende anbefaling af stud.philol. Tobias Knud Vest er bevaret nedskrevet på en lap papir fra en af universitetets professorer.

“Stud.Philol. Knud Vest har, som privat dimittent efter forholdsvist meget kort Undervisning, begyndt det philologiske Studium med svagere Forudsætninger, end det kunde ønskes; men jeg bør give ham det Vidnesbyrd (for med Hensyn til hans Deeltagelse: græske Øvelser: forrige semester), at han synes at arbeide med Flid og Udholdenhed og gjøe Fremgang. Madvig. Kjöbenhavn d.13de October 1868.”

Den noget beherskede anbefaling fra dette års rektor og professor i klassisk filologi, Johan Nicolai Madvig, i samtiden en internationalt anerkendt filolog, var tilsyneladende ikke en dårlig ting at have. Vest havde før søgt om en plads, men nu fik han den. I selve ansøgningen skrev han, at han ikke havde

kunnet få nogen informationer – samtidens ord for at yde lektielæsning eller privatundervisning mod betaling. Vest havde nemlig været nødt til at opgive den privatundervisning, som han havde levet af, for at tage til Flensborg på grund af moderens pludselige sygdom og død. Senere skiftede Vest studium og endte som sognepræst i Jylland.⁴⁰

Madvig var i øvrigt involveret i en pudsig episode i dansk universitets-historie, som trækker tråde til en anden af ansøgerne. Han udvirkede nemlig, at fire danske kandidater blev sendt til Rusland for at opbygge landets universitetsvæsen. En af disse var stud.philol. William Frederik Martin Rollemann Norup, hvis ansøgning er som de fleste andres: Faderen var død, så moder levede i trange kår. Mest iøjnefaldende var hans gode karakterer. Norup blev da også optaget på kollegiet og siden på Madvigs initiativ sammen med tre andre kandidater sendt til Rusland, hvor Norup senere døde som professor i Sankt Petersborg.⁴¹

Tildelingen af alumnepladserne

En ting er ansøgningerne, men hvordan vurderede Konsistorium de indkomne ansøgninger? Helt frem til 1708 var det familien Valkendorfs overhoved, den såkaldte patron, der udpegede de nye alumner.⁴² Derefter overtog Konsistorium opgaven. Dette var en naturlig konsekvens af, at Valkendorf-slægten efter Skånes afståelse i 1660 blev optaget i den svenske adelsstand.

I Konsistoriets referatbog fremgår det blot lakonisk, at eforen har fremsendt en skrivelse af denne eller hin dato samt navnene på de optagne alumner.⁴³ Ved den første udnævnelse af nye alumner til det nye hus er eforens skrivelse fra den 18. september 1866 til Konsistorium bevaret i universitetets arkiv under Konsistoriums møde den 29. september 1866.⁴⁴ Her beskriver eforen, at bygningsinspektøren, professor, J.H. Nebelong, den 25. August havde meddelt ham, at alumnerne kunne flytte ind igen. Herefter flyttede de fire alumner, som havde boet ude i byen, ind, mens de 17 ledige pladser blev slået op til indflytning pr. 1. oktober samme år. Eforen fortalte, at han havde modtaget 56 ansøgninger. Af disse er der fire, der mangler i eforens arkiv. Han beskrev videre, at der blandt ansøgningerne var fire, blandt andre Deigaard og Falbe-Hansen, der havde boet på kollegiet som ekstraordinære alumner før nedrivningen, og at disse mente at have "faaet Løfte om fortrinsvis

Inden sit eforat var Westergaard, der her ses på billedet, blevet udnævnt som professor i indisk-orientalsk filologi i 1845. I årene forinden havde han været på en længere rundrejse i Indien og Iran i jagten på ukendte indskrifter og sjældne håndskrifter. Et godt eksempel på eforens omhyggelige arbejde med ansøgningerne er fra efteråret 1868.⁹ Han oplyser på omslagets forside, at han har modtaget 23 ansøgere til optaget i oktober 1868. Ved samme lejlighed fremhæver han fire ansøgere samt en femte i parentes. De fire anbefalede alumner blev alle optaget, mens alumen i parentes, Christian Julius Krüger, blev optaget året efter i januar 1869. Krüger blev senere i livet rektor for Helsingør Latinskole.¹⁰ Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen, Danske portrætter, neg. 47781.

at komme i Betragtning ved Bortgivelsen af Pladserne i den nye Bygning". Kun en enkelt af disse blev ikke optaget på kollegiet. Herpå følger en skematisk oversigt over alle ansøgerne med oplysninger om navn, studium, karakter (fra artium, filosofikum og eventuelle karakter ved universitetet), faderens erhverv samt, hvis denne var død, hvor mange børn moderen måtte underholde ud over ansøgeren. Herefter var det praksis, at Konsistorium meddelte de udnævnte alumner i en skrivelse til eforen, hvoraf det også fremgik, at samtlige ansøgninger blev tilbagesendt til eforen.⁴⁵

Ved de senere møder i Konsistorium, fx den 6. januar 1868, om tildelingen af alumnepladser vedlagde eforen ud over oversigten over ansøgere en indstilling om, hvem Konsistorium burde tildele pladsen. Konsistorium fulgte altid indstillingerne. Efor Westergaard var selv til stede ved alle møder i denne periode og var i 1867-68 tilmed universitetets rektor. Westergaard synes at have overtaget den grundighed, som han lagde for dagen i forbindelse med optagelsen af nye alumner fra sin forgænger, efor Forchhammer.⁴⁶ I samme periode findes der i Konsistoriums arkiv kun kortere skrivelser fra eforerne for Borchs og Elers Kollegium i forbindelse med deres optag af nye alumner.⁴⁷

Tidligere havde man uddelt alumnepladserne uden nogen vedtagne kriterier, indtil Konsistorium den 30. januar 1839 havde taget en principbeslutning om at give pladserne til de studerende, der havde de bedste karakter i artium og filosofikum, samt at man skulle foretrække yngre studerende og tilstræbe en ligelig fordeling mellem de forskellige studier. Det vil sige mellem "Theologi, Jurisprudents, Medicin, Philologi og Polyteknik".⁴⁸

Den omtalte eksamen artium kan i dag bedst forstås som en studentereksamen, der var adgangsgivende til universitetet.⁴⁹ Mellem 1850 og 1871 kunne denne eksamen både aflægges på de enkelte skoler og for privatister på selve universitetet. På skolerne var eksamen opdelt i to: første og anden adgangs-eksamen. Her blev eleverne prøvet i moderne fremmedsprog, tysk og fransk, samt i dansk, latin, græsk, historie, aritmetik, geometri og naturlære. Efter den ørstedske skala, der blev vedtaget i 1851, var karaktererne: udmærket godt, meget godt, godt, temmelig godt, mådeligt og slet. Hver karakter havde en tilhørende talværdi, så det var muligt at udregne en hovedkarakter, altså det samlede resultat. Efter antallet af point kunne den studerende opnå henholdsvis første karakter med udmærkelse, første karakter, anden karakter eller tredje karakter. Filosofikum var et indledende og forberedende universitetskursus, hvor fagene var logik, psykologi og filosofihistorie kaldet propædeutik. De

Oversigt over optagne ansøgers karakterer oktober 1867¹¹

Adgangsgivende eksaminer

Navn	Propædevtik	Logik	Psykologi	Artiumeksamen	Fødeår
Bastrup, V.A.J.I.	ug	ug	ug	første karakter	1847
Lunddahl, H.	mg	g	mg	første karakter	1848
Vest, K.T.	g	mg	g	første karakter	1847
Schack, A.	mg	mg	mg	første karakter med udmærkelse	1849

Oversigt over ikke-optagne ansøgers karakterer oktober 1867¹²

Adgangsgivende eksaminer

Navn	Propædevtik	Logik	Psykologi	Artiumeksamen	Fødeår
Ammitzbøl, F.C.C. ¹³				første karakter	1849
Bolvig, H.C.A	mdl	g	g	anden karakter	1846
Hänschell, H.	mg	mg	ug	første karakter	1846
Jørgensen, N.C.	ug	tg	tg	anden karakter	1839
Kuhr, O.	g	g	mg	første karakter	1848
Møller, H.C.	tg	ug	ug	anden karakter	1844
Petersen, J.A.	mg	g	mg	første karakter	1845
Tranekjær, A.L.F.	mg	mg	ug	første karakter	1849

studerende blev også her givet karakter efter den ørstedeske skala. Denne forprøve blev først afskaffet i 1971.

I universitetets årbog er alle de studerendes karakter for eksamen artium og filosofikum offentliggjort, hvorfor det er muligt at gå udnævnelserne af nye alumner efter for at undersøge, om Konsistorium i praksis fulgte den vedtagne politik. Som det fremgår af de to diagrammer på side 27, er der tydeligvis en stor forskel på, hvordan karaktererne er faldet ud. Det tyder på, at Konsistorium vitterligt fulgte politikken om, at pladserne skulle uddeles til de studerende, der havde de bedste karakterer.

Det lader også til, at ansøgerne selv var bevidste om, hvor vigtige karaktererne var for en vellykket ansøgning. Stud.theol. Hans Christian Møller ansøgte tre gange, og i to af ansøgningerne tillod han sig at gøre Konsistorium opmærksom på, at hvis han havde fået g i stedet for tg i geometri, ville han have fået første karakter som hovedkarakter. Dette overbeviste dog ikke Konsistorium. Møller blev siden sognepræst i Vestjylland.⁵⁰ På samme måde tillod stud.med. Hans Christian August Bolvig sig i sin ansøgning at gøre Konsistorium opmærksom på, at han med sine 78 point kun manglede et point for at få første karakter. Selvom Bolvigs resultat ved filosofikum ifølge ham selv var “noget uheldigt”, håbede han ikke, at dette “maaskee vil kunde bevirke, at jeg med Hensigt til academisk Understøttelse vil komme til at staa tilbage for Mange”. Han blev ikke lukket ind på kollegiet på trods af sine fire ansøgninger. Han blev senere distriktslæge i Bogen.⁵¹

Ansøgernes alder

Som oversigten på side 27 viser, er de optagne ansøgere jævncaldrende, omkring 20 år gamle. Da det almindelige var, at de studerende ved deres immatrikulation var 17-18 år gamle, vil det sige, at ansøgerne oftest havde afsluttet mindst et års studier på universitetet.⁵² Det var altså også vigtigt for Konsistorium, at ansøgerne havde den rette alder.

En ansøger, der ikke havde den rette alder og den ældste af alle ansøgerne, var stud.theol. Knud Christensen. Han var først begyndt at læse som 28-årig, og i en alder af 32 ansøgte han nu om en plads på kollegiet. Hans forældre “have havt 12 børn” og et lille hus på landet, hvorfor han havde måtte underholde sig selv ved at undervise. Op til en alder af 21 år havde Christensen arbejdet som

De Herrer, som ønske at deltage i en
Sanskrit Kursus for Begyndere, anmodes
 om at henvende sig til mig helst
 til 1-2. 23 Sept 1870 M Westergaard
 Nørregade 23 Kbh.

Af stud.theol. Conrad Edvard Sorterups ansøgning kan vi læse, at de studerende blev gjort opmærksomme på de ledige pladser på kollegiet igennem et "Opslag i Universitetet". Det må også være fremgået, hvilke dokumenter eller i datidens sprog "befalede Bevisligheder", der skulle vedlægges ansøgningen. En idé om, hvordan opslaget kan have set ud, får vi fra et andet opslag blandt professor og efor Westergaards efterladte papirer.¹⁴ Teksten lyder: "De Herrer, som ønske at deltage i et Sanskrit Kursus for Begyndere, anmodes om at henvende sig til mig helst Kl. 1-2". Sorterup fik en plads på kollegiet og udvandrede sidenhen til Dansk Vestindien for at søge et virke som digter. Her arbejdede han som overlærer på Borgerskolen i Christiansted på Sankt Croix. Han udviklede et opiumsmisbrug og døde dybt forgældet på øen i 1880.¹⁵

"Bondekarl", indtil han ved lån kunne finansiere at tage et kursus på Ranum Seminarium i Vesthimmerland. Efter eget udsagn fik han den bedste afgangseksamen blandt seminariets 24 elever. Han arbejdede derpå som lærer i fire år og læste så til artium og filosofikum i København. Derfor måtte han undervise hele formiddagen, så han ikke kunne følge forelæsningerne i filosofikum, men måtte nøjes "med enkelte Timer hos et Par velvillige Studenter". Resultatet, tredje karakter, betegner han da også som "tarveligt". Men Christensen gør opmærksom på, at han i januar 1867 havde bestået eksamen i hebraisk, dog

nævner forståeligt nok ikke karakteren. I universitetets årbog fremgår det, at han havde fået karakteren *admissus* (på universitetet brugte man stadig en latinsk skala fra tiden før Ørsted), hvilket svarer til karakteren bestået.⁵³ Christensen slutter sin ansøgning med at beskrive, at det var svært for ham at forene arbejdsbyrden med at få noget ud af det teologiske studium. I tråd hermed fortælles det i en mindebog udgivet af Christensens enke, at han i studietiden i København havde levet som “en ægte sparsommelig Vestjyde”, og at han måtte undervise om dagen og læse “sine latinske Lektier om Natten”.⁵⁴ Christensen blev ikke optaget på kollegiet, men kom igennem studierne og havde sit sidste kald som sognepræst i Særslev på Fyn.

Alder var ud over den økonomiske situation og flid også et tema i ansøgningen fra stud.theol. Jens Kristian Madsen, der “for Tiden er halvaaarlig, extraordinær Regentsalumnus”. Madsen var nemlig 26½ år gammel, da han ansøgte i september 1866. Hans høje alder, eller som han selv udtrykker det, “mere fremrykkede Alder”, skyldes bestemt ikke, understreger han, at han mangler evner eller vilje, men at han har “manglet de pekuniære Betingelser for at begynde at læse til Artium før jeg i en alder af c. 23 Aar ved min fortrinlige Seminaristexamen blev sat i Stand til, deels ved Selverhverv, deels ved Venners Hjælp, at arbeide mig frem til at blive Student”. Desuden blev Madsen ramt af en hård sygdom i november 1862, hvilket forsinkede ham yderligere. Han beskriver, at han efter blot fem måneder med et par daglige timer tog første del af artium med fire sprog, som han aldrig før havde modtaget undervisning i. Efter 18 måneder tog han anden del af artium med hovedkarakteren første karakter. Endelig påpegede han, at flidsattesten viste, at han havde fulgt forelæsningerne samvittighedsfuldt, samt at han i juni 1865 havde fået tre uger i filosofikum og *admissus cum laude* – bestået med ros – i hebraisk. Madsen fik en plads på kollegiet, blev først præst i Jelling og senere forstander på seminariet samme sted, hvor han selv var uddannet lærer.⁵⁵

Ansøgernes hjemstavn

I mange af ansøgningerne skriver studenterne, hvor i landet de kommer fra, og de øvrige ansøgers hjemstavn kan man få en idé om ved at se på, hvilken lærd skole de var dimitteret fra.⁵⁶ Ansøgerne kom fra 17 forskellige skoler,

mens 8 af dem aflagde artium direkte ved universitetet som privatister. Der er 6 ansøgere fra det afståede Sønderjylland (de lærde skoler i Haderslev og Flensborg), mens der er 35 ansøgere fra det øvrige Jylland. Dernæst er der 7 ansøgere fra Odense Katedralskole. I København er 17 ansøgere dimitteret fra Metropolitanskolen, Borgerdydskolen på Christianshavn og Det Westenske Institut. For det øvrige Sjælland og øerne er tallet 12. Ansøgerne kom altså fra alle dele af landet.

Hvis man til sammenligning tager udgangspunkt i samtlige dimittender fra 1868 og beregner, hvordan de fordelte sig på landsdelene, tegner der sig et tydeligt mønster. Mens 41% af ansøgerne til Valkendorfs Kollegium stammede fra Jylland, var det kun 22% af samtlige dimittender fra 1868, der stammede fra Jylland. På tilsvarende vis var 44% af samtlige dimittender fra København, mens der blandt ansøgerne kun var 20% fra København. Der var altså en overvægt af fattige jyske studenter uden et netværk i hovedstaden blandt ansøgerne om en plads på kollegiet. For de øvrige landsdele er procentfordelingen omtrent den samme bortset fra Sjælland og øerne, hvor der er omkring 10 procentpoint færre ansøgere til Valkendorfs Kollegium, end procentfordelingen af samtlige dimittender tilsiger. Her spiller det sikkert en rolle, at studenterne fra Herlufsholm Skole ikke har haft behov for at søge om friplads på et kollegium som Valkendorfs Kollegium.

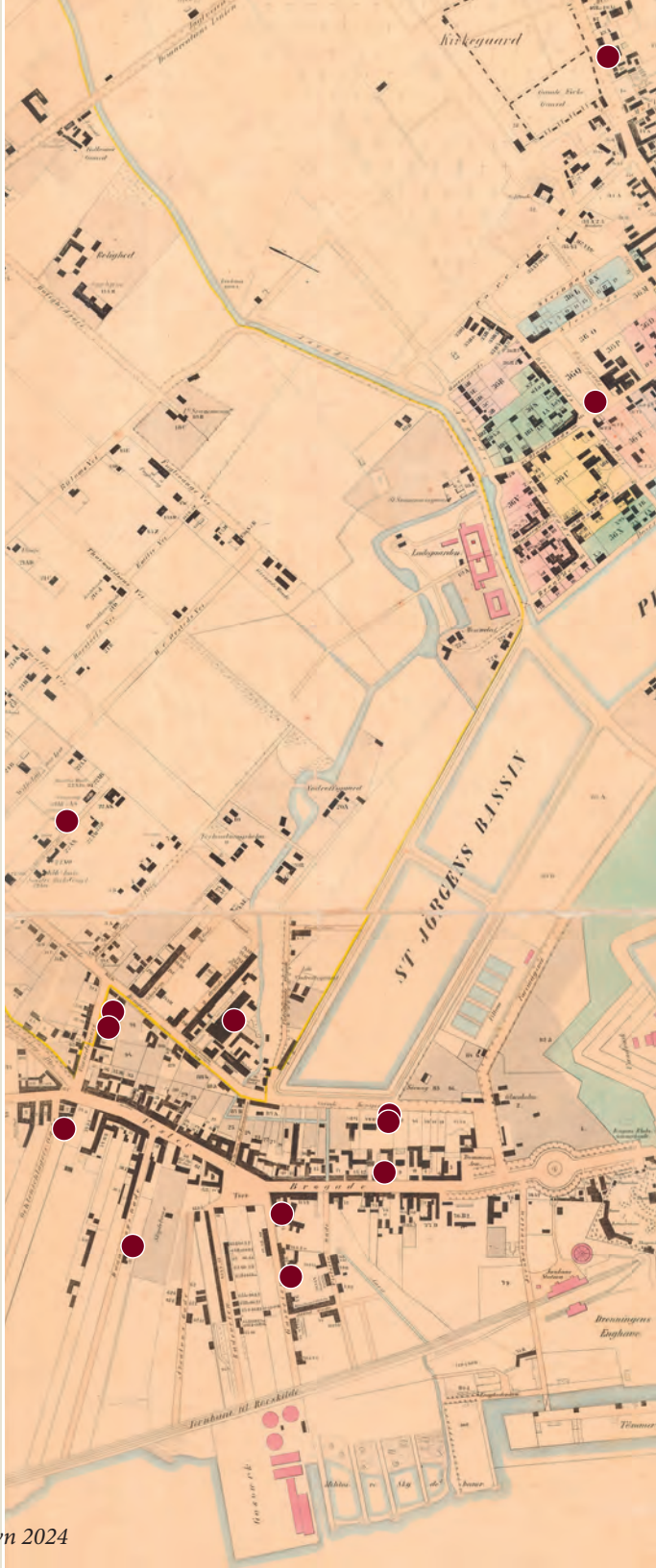
Ansøgernes bopæl

I mange af ansøgningerne angav ansøgerne også deres daværende adresse, og en del af de øvrige ansøgere kan man finde i Veiviseren for årene 1866-1869, således at der kun mangler adresser på 12 ansøgere. Alle adresserne er noteret i bilaget (s. 57-60), hvor en enkelt optræder med to adresser, da han nåede at flytte mellem de to gange, han søgte om en plads på kollegiet. I det hele taget synes de studerende at have flyttet meget rundt i byen, hvilket var en udbredt praksis blandt byens indbyggere og særligt blandt de fattigste.⁵⁷ Et enkelt eksempel er stud.theol. Jens Hornsyld Aagaard, se side 42. Ifølge hans ansøgning boede han den 14. september 1866 på Østervold 8,1, men ifølge Veiviseren for 1866 og 1867 boede han på adresserne Store Kannikestræde 9 og Frederiksberg Allé 23,2.

Alle adresserne er markeret på kortet s. 32-33. Man ser tydeligt her, at

Som det ses, bor langt de fleste ansøgere som forventet tæt på universitetet i middelalderbyen. En adresse, der skiller sig ud, tilhører stud.jur. Hother Hänschell. Han boede hos en slægtning, folketingsmanden Alfred Hage, på Kongens Nytorv 5 i Harsdorffs Palæ. Begge Hänschells forældre var døde og havde kun efterladt en arv på 175 rigsdaler ifølge sønnens ansøgning. Selvom Hänschell søgte tre gange om en plads, fik han den ikke. Siden vendte Hänschell som gouvernementssekretær tilbage til Dansk Vestindien, hvor han selv var født.¹⁶

Grundkort fra 1858, Københavns Stadsarkiv.

langt de fleste studerende boede i middelalderbyen. De har sikkert gerne villet bo tæt på universitetet. Hertil boede der i forstæderne 5 på Nørrebro, 10 på Vesterbro og 3 på Frederiksberg samt 1 på Christianshavn. En af de ansøgere, der boede længst væk fra universitetet, havde adressen Nørrebrogade 72 over for Assistens Kirkegård, hvilket dengang næsten var på landet. Ikke overraskende var der kun en enkelt ansøger, der havde bopæl i den mondæne Frederiksstad. Det drejer sig om stud.theol. Carl Richard Johannes Kaufmann, se side 41. Han havde i et enkelt år adresse i bagbygningen i Dehns Palæ i det nuværende Bredgade 54 hos en premierløjtnant og dennes søn.

Valkendorfs eneværelser

I forhold til Regensen havde det nybyggede Valkendorfs Kollegium en klar fordel, hvilket flere ansøgere var bevidste om. Ammitzbøl, der boede hos moderen, ønskede sig et værelse væk fra hjemmet, da “det er aldeles indlysende, at man paa et Sted hvor mange Personer færdes hele Dagen ikke kan opnaae den fornødne Ro og Uforstyrrethed til at læse”. Stud.med. Michael Borre Melchiorson skriver i sin ansøgning, at han søgte en plads på kollegiet, da faderen var gået fallit, og boet endnu ikke var gjort op. Han havde også søgt om en plads på Regensen, men han ville dog foretrække Valkendorfs Kollegium, da det ville sikre ham større ro til studierne end “Contubernalskabet paa Regensen”. Her hentydede han til, at nogle af værelserne på Regensen var tomandsværelser, mens Valkendorfs Kollegium kun havde eneværelser. Melchiorson blev optaget på kollegiet for siden at ende sin karriere som distriktslæge og stiftsfysikus i Ringkøbing Amt.

På samme måde ansøgte stud.med. Pauli Conrad Daniel Therkildsen om en af “Enepladser[ne]” på Kollegiet. Han mente nemlig ikke, at han kunne benytte “den Rettighed at bo på Regentsen [...] da enhver Forstyrrelse hindrer mig under mit Studium”. Eneværelserne må have været særdeles tillokkende, eftersom pladserne på Valkendorfs Kollegium var stipendieløse. Ikke overraskende er der sat en fed blyantstreg under den citerede passage, og Therkildsen fik ikke en plads på kollegiet. Han takkede nej til Regensen og er efter vejviseren at finde på forskellige adresser i de følgende år.⁵⁹ Therkildsen fik alligevel sin eksamen og blev efter et studieophold i Berlin praktiserende læge i Billund.⁶⁰

Månedens inden han søgte om plads på Valkendorfs Kollegium, havde stud.jur. Ferdinand Ludvig August Selmer Øllgaard søgt om plads på Regensen. Han ville dog foretrække Valkendorfs Kollegium, da han på grund af manglende anciennitet ikke kunne opnå et eneværelse på Regensen, hvilket var "meget magtpaaliggende for den Tid, der staaer tilbage for mig inden Examen". Øllgaard fik plads på Regensen fra september 1866 frem til marts 1870.¹⁷ Han blev siden birkedommer på Amager.¹⁸ Det Kongelige Bibliotek. Billedsamlingen, Danske portrætter, DP035692.

Som beskrevet er stilen ofte selvudslettende i ansøgningerne, men der er også eksempler på mere selvbevidste ansøgere. Stud.med. Victor Emanuel Bohn Olivarius skriver, at han uagtet sin trang og eksamensresultater "kun" opnåede at blive ekstraordinær alumne på Regensen 2½ år forinden, selvom

han mente sig berettiget til en ordinær plads. Han søgte nu om en plads på Valkendorfs Kollegium på grund af “den Omstændighed, at man paa Regent-
sen maa dele Værelse med en Anden virker ofte i høi Grad hæmmende paa
Ens Arbeides Fremgang”. Der fandtes ganske vist eneværelser på Regensen,
men dem kunne man ikke gøre sig forhåbninger om som ekstraordinær
alumne, påpeger han. På Valkendorfs Kollegium mente han at kunne få ro
til at fortsætte sine studier “med større Kraft”. Endelig antydede han, at han
måske ikke kunne afslutte sine studier foreløbigt på grund af de “Omstæn-
digheder, hvorover jeg ikke er Herre, kunne lægge mig Hindringer i Veien”.
Olivarius fik tildelt plads på Valkendorfs Kollegium. Lidt overraskende
nævner han ikke i ansøgningen, at han tidligere havde været underlæge ved
lazarettet på Sankt Annæ Plads i 1864. Han blev siden praktiserende læge i
blandt andet Svaneke og medlem af byrådet sammesteds.⁶¹

De studerendes trang og informationer

Noget af det mest grundlæggende, man opdager ved en gennemlæsning af an-
søgningerne, er, hvilken nød og armod – eller i samtidens sprog ‘Trang’ – der
tales om. En materiel nød, der er ukendt for vore dages studerende, der har ret
til SU. Det betød så også, at langt de fleste studerende ønskede at afslutte deres
studier så hurtigt så muligt for, med samtidens udtryk, ‘at komme i Brød’.⁶²
Alligevel tog det for den største gruppe af studerende, der gennemførte studi-
erne fra årgangen 1862, omkring 40 procent, mellem 6 og 7 år.⁶³

Den førømtalte stud.med. Bolvig, se side 28, måtte altid låne bøger hos sine
kammerater, hvilket han beskriver som “højst trykkende og hemmende”. Et
andet eksempel på den økonomiske usikkerhed, som de studerende efter eget
udsagn oplevede, og som kunne have betydning for deres studier, findes i
stud.med. Oscar Kuhrs ansøgning fra oktober 1868. Han gennemgår først
sine seneste karakter og skriver så om sit hidtidige studieliv: “Ved Juletid
[1867] havde jeg saa godt som opgivet at studere – thi dette er ikke blot
meget besværligt, naar man lever, saaledes som jeg var nødt til, aldeles ved
sig selv af Haanden og i Munden, men er ogsaa forvirrende for Sindet – jeg
har derfor heller ingen Flidsattest for dette Semester; men da jeg i Mai fik
den i Test.[imonium] Paup.[ertatis] angivne Arv, tog jeg igen fat og fik da
Examen, som ovenfor viist.”

Kuhr afslutter med at skrive, at pengene fra arven var brugt op, ligesom det også var tilfældet med pengene fra et sygestipendium på 15 rigsdaler. Selvom Kuhr også i sin ansøgning, på datoen skrevet et år tidligere, havde beklaget sin økonomiske nød, fik han heller ikke denne gang alumneplads på kollegiet.

I Kuhrs tilfælde er vi så heldige, at der er bevaret to breve fra ham til den syv år yngre lillesøster, Jeanette Marie Kuhr, fra året 1868.⁶⁴ I det første brev fra den 26. januar ønsker han søsteren tillykke med fødselsdagen. Han beder hende om at skrive til sig oftere, men også hvad hun ønsker sig som "Fødselsdags-present". Han har, bedyrer han, ikke selv kunnet finde noget passende, og han "har desuden ikke nogen Penge nu". Kuhr afslutter brevet med at bede søsteren om at få faderen, sproglærer og translator til engelsk Johan Nicolai Kuhr, til at skrive til sig snart.⁶⁵ Man fornemmer, at spørgsmålet om penge belaster forholdet til faderen. Denne mistanke får man bekræftet i det følgende brev fra den 13. maj til søsteren, hvor Kuhr nok forstår, "at det ikke vilde hjælpe noget at skrive til Fader om penge". Men søndagen forinden havde han aflagt visit hos et fjernt familiemedlem, grosserer Slomann,, som kunne berette, at tante Betty, havde testamenteret den unge Oscar en arv.⁶⁶ I brevet anslog Kuhr arven til at være omkring 100 rigsdaler, og det er denne arv, han omtalte i sin ansøgning ovenfor til Konsistorium fra oktober 1868. I brevet til søsteren kalder han nu sig selv spøgende for "Capitalist". Han planlægger at afbetale al sin gæld samt at købe sig bukser og en vest. Endelig vedlægger han brevet en lille sum til søsteren.

Det lykkedes for Kuhr at tage den medicinske embedseksamen i 1874. Han arbejdede derefter som militærlæge i Hollandsk-Ostindisk Kompagni, men døde i 1886 på Java.⁶⁷ Kuhr var ikke den eneste ansøger, der efter endt studietid tjente for Hollandsk-Ostindisk Kompagni og døde langt fra fædrelandet. Den skæbne overgik også over ansøgeren Christian Marius Christensen, der efter at have været læge ved kryolitminen i Grønland døde på Sumatra i 1883.⁶⁸ Således var de begge en del af den første gruppe af danske læger, der tog arbejde for Hollandsk-Ostindisk Kompagni fra 1870'erne.⁶⁹

Det er tankevækkende, at de omtalte informationer var den eneste form for lønnet arbejde, som de studerende nævner, at de kunne påtage sig. Det må regnes for et af de mange udslag af den standsbevidsthed hos de studerende, der voksede frem i løbet af 1800-tallet.⁷⁰ Ammitzbøl skriver da også i sit tilbageblik, at "informationer gav det daglige brød".⁷¹ I sine ansøgninger beskrev han, at informationerne i forhold til de "ringe Indtægter" tog "uforholdsmæssig

Her ses de 20 alumnerne forsamlet til et fælles billede foran kollegiets hoveddør ud mod Sankt Peders Stræde. Herman Bang, der boede på kollegiet mellem 1877-1879, ses siddende i midten af billedet og som den eneste i profil. Bemærk også den vildtvoksende efeu, som også den dag i dag beklæder kollegiets murværk. Hvordan huset så ud inden for murene, kan man få en fornemmelse af i Frederik Weis' artikel i Illustreret Tidende 2. januar 1898. Her beskrives samlivet mellem alumnerne som godt på trods af husets fattigdom og manglende "Properhed på Trappegangene og meget Støv i Værelserne". Anonym fotograf 1879, Valkendorfs Kollegium.

Tid, [der] saaledes gaaer tabt fra Studeringer". Men endnu værre så "nøder [Informationerne] een til at forsømme sit Hovedstudie for at samle de dertil nødvendige Kundskaber, og endelig formaaer man i en saadan Stilling selv ikke med den største Anstrengelse og den bedste Villie at tilvejebringe det Nødvendige, især naar Livsfornødenhedernes Pris stiger i en saadan Grad som nu". Den sidste bemærkning bekræftes af, at der skete prisstigninger på de mest almindelige varer frem til 1860'ernes slutning.⁷²

Stud.med. Hans Nissen Kvist, der var født i 1842, måtte som forældreløs (faderen døde allerede i 1843) selv stå for at skaffe "Bøger og Klæder". Han beskriver sig da også som forældre- og hjemløs i ansøgningen. At tjene til sit underhold var "temmelig tidsspildende", da det havde været vanskeligt for ham at finde elever, og lønnen blot var 12 skilling i timen. Til sammenligning fik en faglært arbejder i København i 1870 10 skilling i timen, mens en cand.theol. tilbød informationer for 24 skilling i timen i Dagbladet den 7. maj 1868.⁷³ Ifølge Kvist tog det lang tid, "før en lille Sum er fortjent". Derfor kunne han først begynde sine studier efter konfirmationen, og han anså sig selv for "temmelig gammel i Forhold til den Vej", han var begyndt på og måtte altså være "meget karrig paa min Tid". Han afslutter sin ansøgning "i Haab om mulig Bønhørelse". Konsistorium hørte Kvists bøn, og han blev siden læge i Østjylland.⁷⁴

I mange af ansøgningerne er der beklagelser over, hvor svært det var at underholde sig selv ved informationer. Men kun enkelte gange blev der, som hos Kvist, sat konkrete beløb på. Man kan få et bedre indblik i de studerendes økonomi med stud.med. Otto Viggo Lassens ansøgning, da han her fremlægger et skrabet budget. Faderen var død, og moderen levede under trange kår.

"Ved Informationer, som er til stor Hinder for mine Studeringer, tjener jeg 13[⁠] om Maaneden, og da heraf gaaer 5[⁠] 3 sk til mit Værelse, har jeg ikke meget tilovers til mine andre Fornødenheder, og hvad Klæder og Bøger angaaer, er det mig næsten umuligt at anskaffe dem [...]"

Selvom han ikke blev optaget, blev Lassen dog senere overlæge i Randers og forærede byen sin lystejeendom med midler til at oprette en park, der i dag kendes som Doktorparken. Lassen sluttede sit liv som ridder af Dannebrog, tildelt 1901, og dannebrogsmænd, tildelt 1909.⁷⁵

Som hos Lassen var det et tilbagevendende tema i ansøgningerne, at arbejdet med at undervise, de omtalte informationer, gjorde det svært samtidigt at studere. Stud.med. Frederik "Fritz" Lange, der var søn af skolemanden Frederik Lange, var også efter begge sine forældres død "henviist til at ernære mig ved Informationer, hvilket gjør det umuligt at følge Forelæsningerne og Øvelserne ved Universitetet". Lange tog senere en doktorgrad og blev overlæge på Middelfart Sindssygehospital.⁷⁶ I dag er han nok mest kendt for sin biografi fra 1899 om morbroren, forfatteren Frederik Paludan-Müller. I øvrigt var der også en anden af forfatterens nevøer, der ansøgte om en plads, nemlig

Fællesbillede af kollegiets alumner fra slutningen af 1860'erne forsamlet i baghaven. Det er svært at se, når alumnerne her optræder med høj hat og piper, at de er i starten eller midten af 20'erne. Bemærk portnerfamilien i det åbne vindue med deres tre børn. Herren, Jens Larsen, var kollegiets portner fra i hvert fald 1860 frem til sin død i 1882.¹⁹ Kvinden ved hans side kan være hans første kone Hanne Christine. Efter hendes død den 9. maj 1868 giftede han sig året efter den 25. juli med Ida Theodora Mariane. Ved siden af de tre børn fra første ægteskab fik Lars og Ida Jensen yderligere fire børn.²⁰ Anonym fotograf, Valkendorfs Kollegium.

stud.med. Frederik Ludvig Vilhelm Paludan-Müller. Denne slog ikke blot på sin trang, men også på at han havde været volontør på Frederiks Hospital, samt at han måtte afbryde sine studier på grund af sygdom i foråret 1865. På ansøgningen er det tilføjet med blyant, at maler og titulær professor Heinrich Buntzen anbefalede kandidaten. Paludan-Müller blev ikke optaget på kollegiet, men som færdiguddannet læge arbejdede han ad flere omgang på forskellige hospitaler og i forskellige dele af hæren. Han endte som såkaldt klosterlæge på Gisselfeldt Kloster.⁷⁷

Den manglende støtte fra hjemmet

19 ud af 88 ansøgere nævner, at enten faderen eller begge forældre var døde. I betragtning af, at ansøgerne var omkring tyve år, siger det ikke blot noget om levealderen, men i endnu højere grad noget om, hvor afgørende faderen var for familiens økonomi – fx indleder Bolvig, se side 28, alle sine fire ansøgninger med de samme fire linjer om, at han var søn af afdøde proprietær Bolvig til Kærgaard. Han beskriver moderens økonomi i detaljer: Hun skulle forsørge seks børn for renten af 20.000 rigsdaler, hvilket årligt beløb sig til 800 rigsdaler. Det kom endda så vidt, at en broder i 1868 emigrerede eller rejste til USA, da han “havde opgivet Haabet om at bringe det til Noget herhjemme”.⁷⁸ Samtidigt var der en anden bror, der skulle aflægge en farmaceutisk eksamen på universitetet, hvilket var en yderligere belastning for moderen, da hun ikke kunne underholde to sønner på universitetet samtidigt.

Et andet gribende eksempel er stud.theol. Christian Vilhelm Rasmussen, der mistede sin fader det år, han dimitterede fra Herlufsholm. Faderen efterlod moderen med syv uforsørgede børn, så Rasmussen mente, at “ved den forestående Vinter er min Exsistence meget truet”. Han blev dog ikke optaget på kollegiet, men overlevede vinteren. Rasmussen blev siden missionær og præst i en længere årrække i Jakobshavn (Ilulissat) på Grønland, hvor han udgav en stor grønlandsk grammatik, den første dansk-grønlandske ordbog og oversatte flere religiøse tekster til grønlandsk. Senere videreførte sønnen polarforskeren Knud Rasmussens faderens interesse for Grønland.⁷⁹

Et parallelt livsforløb finder man hos stud.med. Peter Vedel Storm, som mente sig så fortravlet med at læse til eksamen, at han havde afstået fra at tjene penge ved at give informationer. Men samtidigt kunne moderen, der var enke efter en søkrigskommissær, ikke forsørge ham, da hun levede af en pension på 45 rigsdaler samt renterne af 200 rigsdaler om året. Men denne kapital var allerede svundet betydelig ved forsørgelsen af hendes seks børn. Derfor havde moderen taget nogle pensionærer i huset, hvilket dog ikke havde været tilstrækkeligt til at forbedre hendes situation. Uden en alumneplads på kollegiet dimitterede Storm i 1873 og blev siden praktiserende læge i Hørning og jernbanelæge.⁸⁰

En lidt særlig, og temmelig ærlig ansøgning, som også viser, hvad den økonomiske nød kunne føre til, er fra den omtalte stud.theol. Kaufmann, også omtalt på side 34. Hans fader døde omtrent samtidigt med, at han afsluttede

Stud.theol. Jens Hornsyld Aagaard mistede som treårig sin fader, der var sognepræst ved Hering, og siden som 6-årig også sin moder. Forældrene efterlod intet til deres seks børn, hvoraf Jens var den yngste. Alle børnene blev adskilt. Aagaard voksede op hos kancelliråd Carl Tobias Horn i Svendborg, der i 1857 satte Aagaard i Herlufsholm Skole. Efter Horns død var Jens tilsyneladende atter "ene", men på skolen antog man Aagaard for "et flittigt og stræbsomt Menneske", og skolen skaffede ham friplads. Siden fik Aagaard Det Moltkeske Legat, men dette ville udløbe i juni 1867, og da han ikke havde kunnet få noget arbejde som privatunderviser, var han nu helt uden nogen hjælp. Aagaard fik dog ikke plads på kollegiet, men klarede sig og endte sidenhen som sognepræst i Vellev i Østjylland.²² Det Kongelige Bibliotek. Billedsamlingen, Danske portrætter, neg. 13000-1096At5.

filosofikum, hvorfor han var nødt til at tage imod et job som huslærer i Jylland. Da han i foråret 1866 var kommet tilbage til København, lykkedes det ham imidlertid ikke at skaffe sig nogen informationer, men kun en midlertidig hjælp fra en onkel. Han bestemte sig derfor for at læse et brødstudium på grund af sin "uheldige Stilling". Teologi blev i tiden anset for at være en sikker vej til et embede. Men Kaufmann mærkede snart, at hans "Tilbøjelighed" og "Evner gik i en anden Retning", hvorfor han opgav teologien og kastede sig over det studium, som han altid havde båret en kærlighed til: "vort nordiske Sprog og dets Literatur". Han mente, at dette studium "i materiel Henseende" har en bedre fremtid for sig end de tre "Embedsstudier", hvormed han foruden teologi, må tænke på jura og medicin. Det kan næppe overraske, at Konsistorium ikke imødekom Kaufmanns ansøgning. Men han havde dog ret i, at studiet af dansk gav ham brød på bordet – hans tre sider lange ansøgning vidner om en vis skrivekløe. Kaufmann blev en flittig journalist for de københavnske aviser og en brugt oversætter samt senere korrespondent i Paris.⁸¹

De syge studenter og dødsfald

Det fremgår af flere ansøgninger, at de studerende måtte afbryde deres studier på grund af sygdom, heriblandt stud.med. Peter Tetens Hald Ellermann. Han påpeger, at hans flidsattest mangler påtegning for seneste semester. Han var nemlig blevet ramt af tyfus, der gik over i en lungebetændelse, så han tilbragte tre måneder på hospitalet. Derefter måtte han blive hjemme hos sine forældre i Jylland for at genvinde kræfterne og tog derfor ikke eksamen i botanik i oktober 1866. Men selvom Ellermann fik en plads på kollegiet i foråret 1867, beskriver han i sin ansøgning til Det Estrupske Legat ved Valkendorfs Kollegium, mere herom side 49, fra november 1867, at han lever af en ringe hjælp fra hjemmet og må gå glip af de fleste nødvendige forelæsninger på grund af arbejde som privatlærer.⁸² Han fik ikke legatet, men han blev senere læge ved en sygekasse.⁸³

Stud.theol. Carl Anton Guldberg var kommet i nød, da han efter etatsråd og grosserer Hans Puggaards død i 1864 ikke længere modtog 10 rigsdaler om måneden. Hans studier var allerede blevet forsinket på grund af "Sygdom, Information og Krigstjeneste". Hans journal fra Sankt Hans Hospital viser, hvad der lå bag ordene: Guldberg havde været indlagt samme

sted to gange tidligere, først i sommeren 1860 med “let Manie” på grund af overanstrengelse ved eksamenslæsning og igen i juli 1864, da han var blevet kasseret som officersaspirant.⁸⁴ Efter denne periode beskrives han i journalen som stræbsom, og han havde underholdt moderen ved at informere, hvorfor han da også fik en plads på kollegiet. Her var eforen ikke utilfreds med ham, eftersom Guldberg fik Det Estrupske Legat ved Valkendorfs Kollegium på 30 rigsdaler.⁸⁵ I ansøgningen herom beskrev Guldberg, at legatet ville komme ham til hjælp, da han planlagde at tage sine sidste eksaminer over vinteren 1868/69.⁸⁶ Det blev dog først den 11. juni 1869, at han kunne afslutte sine studier og dermed blive cand.theol. med et ikke prangende resultat.⁸⁷ Han underviste da på en herregård i Jylland, men børnene blev hurtigt sendt på en lærd skole, selvom Guldberg efter eget udsagn i patientjournalen ikke fejlede noget. Tilbage i København ønskede Guldberg at bryde en forlovelse, fordi han var blevet forelsket i en pige i Jylland. Han var hidsig og opfarende mod sin moder og tilbragte det meste af dagen ude af huset. Guldberg blev indlagt den 15. juli 1871, og hans tilstand forværredes gradvis over de kommende måneder: Først var han urolig og larmende og ofte i klammeri med de øvrige patienter for siden at svækkes og falde i en komalignende tilstand. Plaget af syfilis i tredje stadium døde han den 5. december 1871 af en hjerneblødning.⁸⁸

Et andet eksempel er stud.med. Viggo Andreas Jacob Ingerslev Bastrup, der som forældreløs var “nødsaget til hvert Aar at gjøre et ikke ubetydeligt Lån”. Denne fremgangsmåde med at låne nævnes ellers ikke i ansøgningerne, enten fordi det har været skamfuldt, eller fordi de fattige studenter ikke har kunnet låne af nogen. Bastrup har sandsynligvis haft mulighed for det, da han i samme ansøgning omtaler, at lånene gjorde, at hans renteindtægter formindskedes. Men alle disse lån viste sig at være ligegyldige, da han døde allerede i 1873 som alumne på kollegiet. På dødsattesten angives hovedsygdommen som phthisis pulmonum, altså lungesvindst eller lungetuberkulose.⁸⁹ En lille note i kollegiets stipendieprotokol, ført af eforen, oplyser, at han var rejst til Algier i oktober 1870 på grund af “Sygelighed”.⁹⁰

Privat og offentlig støtte

For mange ansøgere var det magtpåliggende at understrege, at de ikke havde modtaget nogen offentlig støtte. Det er også gennemgående, at de studerende

ikke ville lægge deres familier til last. Stud.theol. Hans Skeby beskriver sin situation som følger:

“Her ved Universitetet kunde jeg heller ikke leve, uden jeg fortjente selv Noget [!] ved Informationer, og jeg er alligevel i pekuniær Henseende en trykkende Byrde for min Fader.”

Skeby refererer til, at han tidligere havde haft en gratistplads på Herlufsholm, hvor han efter sin tid på kollegiet selv senere blev overlærer.⁹¹ Når familien ikke kunne træde til, kunne de studerende, som omtalt, have andre støtter. Stud.theol. Harald Lunddahl beskriver, at han som forældreløs støttes af en “Fremmed”, faderen var nemlig faldet i slaget ved Isted. Men for at Konsistorium ikke skulle tro, at Lunddahl var økonomisk sikker, understregede han, at denne støtte var “bestemt til at ophøre”, når anden hjælp kunne opnås. Lunddahl blev optaget og fik senere et præstekald på Sjælland.⁹²

Stud.philol. Johannes Birck beskriver, at hans forældre levede i trange kår, så han havde kun kunnet gå på Herlufsholm på grund af en sum tilvejebragt ved “Sammenskud”. Men hans velgører håbede på, at Birck kunne få del i de stipendier, der blev tildelt ubemidlede studenter. Selvom han fik en plads på kollegiet, var det ikke nok. Han afsluttede ikke sine studier, men vendte enten efter eget ønske eller tvunget af omstændighederne tilbage til sin fødeby og gik i Indre Missions tjeneste.⁹³

Foreningen Filadelfia

Ud over de forskellige legater, man kunne søge, blev foreningen Filadelfia således oprettet for at afhjælpe de studerendes trange kår. Flere ansøgere om en alumneplads nævner, at de havde modtaget støtte fra foreningen. Det er i øvrigt den eneste forening, der nævnes i ansøgningerne. Ikke et ord finder man om, at ansøgerne var politisk involveret, selvom de studerende var de fremmeste repræsentanter for de forskellige ideologiske strømninger, der ramte Danmark i de år.⁹⁴ Dog kan man i enkelte ansøgninger læse brugen af å og lille begyndelsesbogstav i substantiverne som udtryk for den skandinaviske strømning. Frivilligt politisk arbejde vil i dag være en kvalifikation i fx en kvote 2-ansøgning, men ikke en kvalifikation, som Konsistorium dengang værdsatte.

Stud.theol. Ulrik Sophus Borch havde ifølge ansøgningen fra marts 1867 fået 10 rigsdaler om måneden fra Filadelfia, siden han blev student. I hans

anden ansøgning fra december samme år var dette beløb faldet med to rigsdalere. Men han gør Konsistorium opmærksom på, at selv denne hjælp snart ville ophøre, da den skulle gå til yngre ansøgere. Valkendorfier blev Borch ikke, men senere i foråret 1868 blev han regensianer.⁹⁵ Blandt ansøgningerne er også denne anbefaling af Borch fra selskabets formand bevaret.

“Paa Bestyrelsen for Understøttelsesselskabet “Filadelfia”s Vegne tillader Undertegnet sig at anbefale til det høje Konsistoriums gunstigste Opmærksom Hr. Stud. Theol. U. S. Borch, der ansøger om Walkendorphi Kollegium. Vi er istand til at give Ansøgeren det bedste Vidnesbyrd; thi vi have i længere Tid kjendt ham ikke blot som et begavet, flittigt og trængende Menneske – men som værende i Besiddelse af en mere end almindelig Stræbsomhed og Vilje til på en selvstændig og tænksom Maade at trænge ind i sit Studium.”

Anbefalingen er underskrevet af selskabets formand og cand.theol. Vilhelm Carl Schousboe. Foreningens arbejde er ikke velbelyst, men foreningen synes igennem en årrække at have fået tildelt en pengesum af Konsistorium til uddeling blandt trængende studerende.⁹⁶ Borch blev siden sognepræst og havde sit sidste kald på Sydsjælland.⁹⁷

Skolegang i 1864

Et forhold, som påvirkede mange af ansøgerne, var krigen i 1864. En del ansøgere berører krigen – enten fordi deres skolegang blev afbrudt af krigen, eller fordi de selv gjorde aktiv tjeneste. Som det vil fremgå, havde flere af ansøgerne en relation til Haderslev, der i høj grad var en bastion for danskheden. Dog må man også nævne en noget mere praktisk tilgang til de nye forhold i Sønderjylland. Stud.theol. Niels Høstmark Jørgensen skriver lakonisk i sin ansøgning, at hans broder lærte “Landvæsnet paa en Gaard i Slesvig”, selvom familien var fra Horsens. Jørgensen, der ikke blev valkendorfier, blev senere præst på Fyn.⁹⁸

En af de ansøgere, hvis liv tog en drejning ved krigens udbrud, var stud. theol. Jens Jørgen Erik Blom. Han gik på Haderslev Lærde Skole og aflagde her den første del af artiumeksamen i juli 1864. Senere ville han ikke gå i den nyoprettede tyske skole samme sted og havde på grund af forældrenes ringe kår umiddelbart ikke andre muligheder end at opgive sine studier. Faderens

Stud.theol. Gottlieb Nicolai Christensen beskriver, at han indtil nu havde ernæret sig "ved tarveligt betalte Informationer, hvilket naturligvis har forsinket mig fra at drive mit Studium med den Kraft, som under andre og gunstigere Forhold vilde have været Tilfældet". Christensen fik ikke en plads på kollegiet. Han oprettede siden Gammelholms Skole, hvis mest berømte elev var Niels Bohr. Skolen var i samtiden internationalt anerkendt for sin anskuelsesundervisning og for at tilbyde fag som sløjd, musik og fodbold.²³ Fotograf J. Petersen & Søn, 1880-1905. Det Kongelige Bibliotek. Billedsamlingen, Danske portrætter.

årlige indtægt var på 500 rigsdaler, hvilket skulle underholde en hel familie med seks børn. Derfor kunne Blom ikke forvente hjælp fra hjemmet. Men skolens vicerektor, eller “collaborator”, sørgede allerede i september 1864 for, at Blom fik mulighed for at gå på Roskilde Katedralskole. Blom blev ikke optaget på kollegiet, men blev siden sognepræst.⁹⁹ På samme vis blev stud.jur. Johann Victor Vilhelm Frederik Stahlschmidts skolegang også påvirket af krigen. Han skriver således:

“Jeg læste til 2den Del i Fredericia i Aaerne 1863-65. Paa Grund af Krigsforholdene havde jeg 5 forskellige Lærere i Mathematik og Physich (Lærerne heri vare nemlig Officerer, som paa Grund af de urolige Forhold stadig blive forflyttede). Endvidere maatte jeg med min Moder og mine Søskende i Januar paa Grund af Krigen flygte fra Fredericia og i 5 Maaneder opholde mig paa Fyen. Endelig var jeg, da vi i Juni 1864 vare vendt tilbage, 6 Uger sengeliggende paa Grund af Sygdomstilfælde.”

Stahlschmidt opnåede kun anden karakter i sin eksamen og fik således heller ikke en plads på kollegiet. Stahlschmidts situation blev endnu mere kompliceret, da hans fader kun havde et “lille Embede” som præst ved den reformerte kirke i Fredericia foruden 11 børn. Yderligere havde Stahlschmidt tidligere levet af en lille arv, som nu var opbrugt. Han vidste derfor ikke, hvordan han skulle kunne fortsætte sine studier. Men det lykkedes, og Stahlschmidt blev senere kontorchef ved Statsbanerne.¹⁰⁰

Fundatsproblemer

Stud.theol. Christian Matthæi Riis blev student fra Flensborg i foråret 1864, men han kunne ikke aflægge eksamen på grund af krigsudbruddet. Derfor blev han student ved hjælp af et “modenhedsvidnesbyrd”. I universitetets årbog er Riis oplistet i en særlig sektion over immatrikulerede studerende fra udlandet og hertugdømmerne.¹⁰¹ Men at Riis var dansksindet, lader han skinne igennem ansøgningen ved at bruge å og, i modsætning til tysk, lille begyndelsesbogstav i substantiverne.

Riis beskriver i ansøgningen, at faderen var lærer i Flensborg og tjente 1.000 rigsdaler, for hvilke han skulle underholde Riis’ tre søskende. Studentens situation var yderligere vanskelig, da han på grund af manglende bekendtskab ikke havde kunnet skaffe sig arbejde ved at informere, privatundervise,

i hovedstaden. Faderen havde regnet med, at den unge Riis skulle nyde nogle af "de ikke ubetydelige slesvigske stipendier", som Riis nu gik glip af på grund af tabet af hertugdømmerne. I *Aarbog for Københavns Universitet* for årene 1864-1871 findes legaterne Det Estrupske, Hammerichske og Rønnenkampske, der alle var tiltænkt studerende fra det ene eller begge af hertugdømmerne.¹⁰²

Bemærk her, at den samme etatsråd Estrup, fader til den senere konseilspræsident og alumne på kollegiet i årene 1812-1817, indstiftede to legater, der begge omtales som Det Estrupske Legat. Den ene legat hed rettelig Det Estrupske Legat ved Valkendorfs Kollegium, som kollegiets efor bestyrede.¹⁰³ Det andet legat hed Estrups Legat til Understøttelse for Slesvigske Studerende ved Københavns Universitet og var tiltænkt indfødte slesvigere, der ved Københavns Universitet forberedte sig på den juridiske embedseksamen i Slesvig.¹⁰⁴

I forhold til det sidstnævnte af de Estrupske Legater blev der allerede i december 1864 på opfordring af Konsistorium med stifterindens velsignelse, enken efter etatsråd Estrup, truffet afgørelse om, hvordan legatet skulle anvendes efter tabet af Slesvig.¹⁰⁵ Dette var helt i overensstemmelse med fundatsen af den 16. marts 1853, hvor det overlades stiftererinden at træffe nærmere afgørelse, hvis "Gud forbyde" fundatsen ikke kunne opfyldes på grund af "forandrede politiske Forhold".¹⁰⁶ I en overgangsperiode frem til 1874, hvorefter enken lod udbetale legatkapitalen til sig selv, kunne alle studenter ved universitetet fra Slesvig søge legatet. Dette gjorde det så muligt for Riis alligevel at søge legat, og han fik det både i januar og juni 1867 og senere igen i juni 1872.¹⁰⁷ Riis kom ikke ind på kollegiet, men blev siden præst i Nordjylland.¹⁰⁸

Den preussiske øvrighed

Tabet af Sønderjylland fik afgørende betydning for de danskere, der nu boede under den tyske administration, for det medførte også mange praktiske problemer. Det ses blandt andet i stud.theol. Ludvig Vilhelm Hertels ansøgning fra september 1866, hvor han efter en kort indledning beskrev sin situation således:

"Jeg vil tillade mig at henvise til det medfølgende Testimonium Paupertatis, der er attesteret af den danske, forhenværende Sognefoged for Moltrup, da min Fader ikke kunde bekvemme sig til at henvende sig til den nuværende, tyske Øvrighed eller den af Preusserne indsatte Sognefoged. Skulde min

Fader enten som Følge af det i Testimoniet omtalte Sammenstød eller ved en Indlemmelse i Preussen faa sin Afsked, da vil det være ham aldeles umuligt at understøtte mig paa nogensomhelst Maade [...].”

Hertels problem bestod i, at en fattigdomsattest ifølge bekendtgørelsen kun gjaldt for et år, samt at den skulle påtegnes af en øvrighedsperson, se side 18. Det komplicerede sagen yderligere, at hertugdømmerne i september 1866 befandt sig i et statsretligt tomrum. Efter krigen i 1864 blev områderne administreret under det såkaldte preussisk-østrigske kondominat, som havde indsat den omtalte sognefoged. Det var først efter den preussisk-østrigske krig i 1866, at hertugdømmerne blev indlemmet i Preussen. Officielt skete det først den 12. januar 1867, altså et halvt år efter Hertels ansøgning.¹⁰⁹ Vi kan kun gisne om, hvad det omtalte sammenstød mellem faderen, Hans Vilhelm Hertel, og de tyske myndigheder handlede om. Men allerede under Den Første Slesvigske Krig (1848-1851) havde faderen vist sig som dansksindet, da han blev afsat af det, som man i kongedømmet kaldte Oprørsregeringen.¹¹⁰ Denne provisoriske regering kæmpede imod, at Slesvig blev knyttet tættere til kongedømmet Danmark. Sønnen havde ret i sine bange anelser. Faderen blev fjernet fra sit embede som præst i Moltrup og Bjerning Sogn i Haderslev Stift af den preussiske regering i 1867, sandsynligvis fordi han ikke ville aflægge ed til de nye myndigheder.¹¹¹ Selvom Hertel ikke fik en plads på kollegiet, bestod han sin embedseksamen i 1872 og blev sognepræst i Brenderup på Fyn.¹¹²

Et andet godt eksempel på øvrighedens manglende påtegnelse findes i stud. jur. Lave Ravnsgaards ansøgning. Han fortæller først om familien hjemme i Rise i Sønderjylland, der kun levede af den 75-årige faders lille pension på 250 rigsdaler. Derefter fortsætter han: “Paa Grund af de ulykkelige Forhold i Slesvig har jeg ikke Øvrighedens Paategning paa mit Testimonium Paupertatis, men jeg haaber, at det høje Konsistorium vil ansee sand hæderligt bekjendte danske Mænds Underskrift for fyldestgørende”. Den manglende påtegnelse var ikke et problem for Konsistorium, da Ravnsgaard blev optaget på kollegiet. Han blev senere i livet overretssagfører i Stubbekøbing.¹¹³

Aktiv tjeneste i 1864

Endelig er der den gruppe ansøgere, der på den ene eller anden måde gjorde aktiv tjeneste under krigen, fx arbejdede nogle af de medicinstuderende på

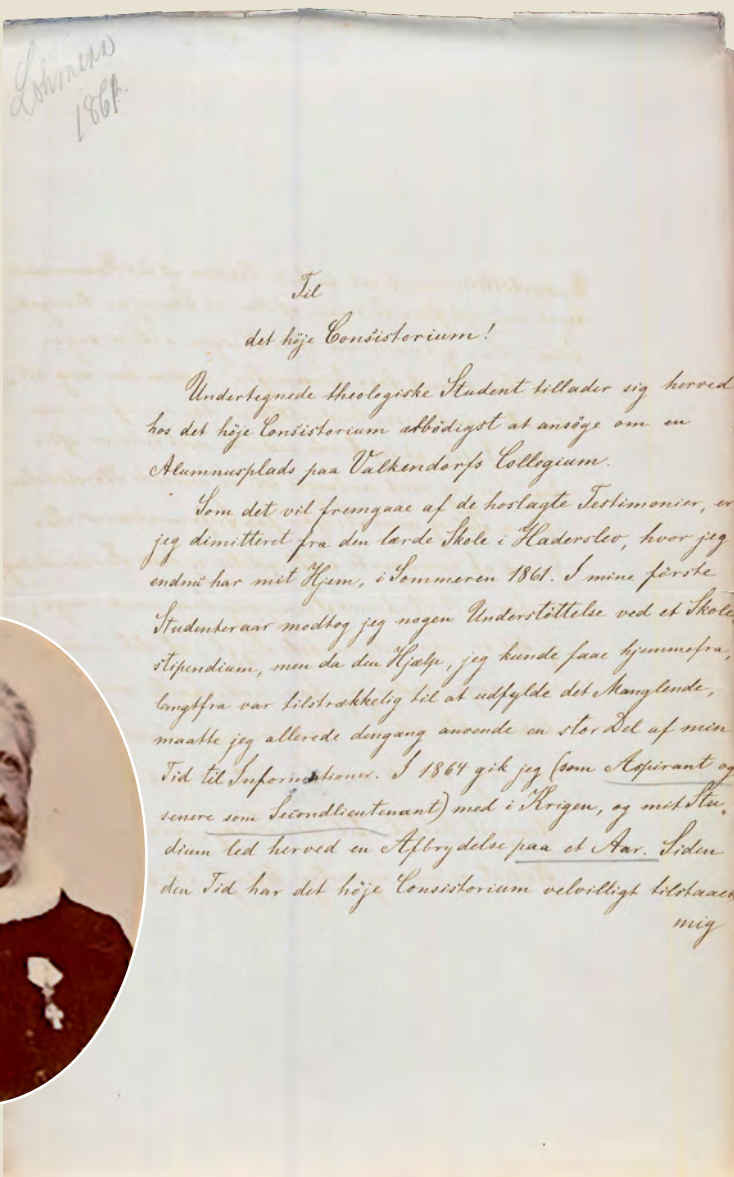

Portræt af distriktslæge Julius Randbøll. I sin ansøgning beskriver den unge stud.med. Randbøll, dimittend fra Haderslev Lærde Skole, sin situation således: "Min Fader er under de nuværende ulykkelige Forhold i Slesvig blevet afskediget fra sit Embede af den preussiske Regering og nyder nu Pension af den danske Regering". Denne pension var dog ikke stor nok til at underholde studenten og hans fire søskende. Randbøll fik ikke plads på Valkendorfs Kollegium, men derimod på Regensen i årene 1869-70. Han sluttede sin karriere som distriktslæge på Møn.²⁴ Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen, Danske portrætter.

lazaretterne. Blandt andre gjorde stud.med. Christian Thomas Poul Bendtsen under krigen i 1864 "Frivillig Tjeneste" på lazarettet Landkadetakademiet i den gamle operabygning, senest Østre Landsret, i den nuværende Fredericiagade, under professor Andreas Georg Drachmann. Her behandlede de blandt andre sårede soldater fra slaget ved Dybbøl og Lundby. En interessant detalje ved ansøgningen er, at der efter en halv sides redegørelse for Bendtsens tidligere skolegang og karakterer fra den i 1864 aflagte filosofikumeksamen står følgende: "Strax derefter meldte jeg mig til Hospitalstjeneste, da jeg valgte det medicinske Studium, og har siden den Tid været Volontør paa det kgl. Frederiks Hospital". Man må forstå på Bendtsens formulering, at han straks efter sin første eksamen på universitetet, blev volontør på Frederiks Hospital. Det var dog nok en tilsnigelse, da man først kunne kalde sig volontør, når man havde studeret i halvandet år og aflagt forberedelseksamen i kemi, botanik og zoologi. Tilmed skulle man have assisteret på hospitalet i et halvt år.¹¹⁴ Bendtsen aflagde, ifølge ansøgningen, dog først de omtalte eksaminer i oktober 1865 og januar 1866. Han har givetvis kunnet kalde sig volontør, da han skrev ansøgningen den 14. september 1866. Selvom Bendtsen i ansøgningen fremhæver, at faderen, der var "uden Formue", skulle underholde broderen, der også læste, samt "en stor Familie" i hjemmet, imødekom Konsistorium ikke ansøgningen. Det er også svært at tro på, at faderen har været helt uden formue. Bendtsen skriver selv, at han var søn af professor Bendtsen, der var Ribe Katedralskoles rektor. Dette forklarer nok også, hvorfor der på ansøgningen med blyant er tilføjet, at fattigdomsattesten mangler. Hertil har det sikkert spillet ind, at Bendtsen allerede var blevet optaget på universitetet i 1862 og var langt fremme på sit studium. Bendtsen blev senere læge på Tåsinge.¹¹⁵

Krigen synes at have fået langt flere personlige konsekvenser for en anden alumne, stud.theol. Carl Peter Tryde, som i ansøgningen skriver: "August 1863

Stud.theol. Jens Jepsen Lohmann fra Haderslev måtte afbryde sine studier et år for at deltage i krigen i 1864 først som officersaspirant, blandt andet ved Dybbøl den 17. marts, og senere i krigen som sekondløjtnant.²⁵ Selvom han flere gange havde modtaget stipendier fra Det Hammerichske Legat, der var målrettet studerende "fra slesvigske skoler" ved Københavns Universitet, måtte han ifølge eget udsagn anvende "Størstedelen af min Tid og mine Kræfter paa Informationer". Hans forældre boede stadig i Haderslev, men måtte siden flygte og opgive deres guldsmedeforretning.²⁶ Lohmann fandt dog tid til også at være medlem af Sønderjysk Samfund, hvor

han som redaktør i sin studietid udsendte forløberen for, hvad der senere blev kendt som Den Blå Sangbog. Sangbogen var tiltænkt dansksindede i Sønderjylland og dem, der var flygtet derfra. Selvom Lohmann ikke blev optaget på kollegiet, tog han i 1871 en teologisk embedseksamen og kunne i 1877 som sognepræst i Skive ansøge om og få tildelt erindringsmedaljen fra 1864.²⁷ I forbindelse med Christian IX's Guldbryllup i 1892 kunne han kalde sig Ridder af Dannebrog.²⁸

blev jeg indkaldt til militair Tjeneste og permitteredes efter Felttoget først i slutningen af November 1864". Under krigen blev Tryde forfremmet til sergent og deltog som officersaspirant i det for Danmark sviende nederlag ved Lundby. Han afsluttede ikke sine studier på grund af sygdom, da han i december 1868 frivilligt fraflyttede kollegiet tilbage til Fussingø Mølle mellem Viborg og Randers, hvor han var født.¹¹⁶ Af hans ansøgning om erindringsmedalje for deltagelse i den anden slesvigske krig fremgår det, at han ikke blev såret, men lå på lazarettet i Odense.¹¹⁷ Senere modtog han også hædersgaven på 100 kr. om året fra 1914.¹¹⁸ I ansøgningen herom betegner han sig som particulier og biavler. Tryde blev i sit dødsår i 1933 udnævnt som æresmedlem af 1. Regiments Soldaterforening. Han betegnedes her som krigsinvalid, og han forblev ugift livet igennem.

Kasseret af kassationskommissionen

Før en studerende som Tryde kunne trække i trøjen skulle han på session. Det skete for stud.jur. Vilhelm Alfred Otto Bentzen, som blev indkaldt efter sin dimission i 1859, men fik udskudt sin værnepligt. Den 6. august 1866 blev han kasseret på rekrutskolen på grund af "sin saa spinkle og svage Legemsbygning", så han ikke var "i stand til at udholde de Anstrengelser, der forventes af en Kombattant".¹¹⁹ Overlægen i Kassationskommissionen erklærede Bentzen for "stedse udygtig til den egenlige Krigstjeneste", dog blev han stadig fundet kampdygtig nok til at aftjene sin værnepligt som arbejdssoldat. I september 1866 manglede han et værelse med "Ro og lidt Hygge", da hans nuværende værelse ikke kunne opvarmes. Om vinteren havde han derfor måttet læse på sit kolde og fugtige værelse eller "i Familiens Dagligstue", hvor der ikke var ro. Ved henvisning til en anbefaling fra krigsassessor Jørgen Laurits Qvistgaard, "forventer" Bentzen ligefrem, at Konsistorium "gunstigt vil tilstaae mit Andrageende". En noget usædvanlig og selvbevidst tone, men han fik pladsen.

Det hedder videre i ansøgningen, at Bentzen agtede at indstille sig til den juridiske eksamen den kommende sommer i 1867, men han blev dog først cand.jur. i sommeren 1868.¹²⁰ I en anden ansøgning kan man finde årsagen til, at Bentzen udskød afslutningen af sine studier, for i sin tid på kollegiet søgte han og fik Det Estrupske Legat ved Valkendorfs Kollegium i november

I en længere artikel i *Illustreret Tidende* fra den 2. januar 1898 beskriver en daværende alumne, Frederik Weis, kollegiet således: "Ved Sommertid hænge Syrener og Guldregn ud over Gaden, længere inde ses store, ærværdige Træer, og det er kun lige til, at den forbipasserende kan skimte en Bygning, der, som noget fremmed for det larmende liv i den moderne By, har trukket sig fornemt tilbage i behørig Afstand fra den meget borgerlige Gade". Videre fortsætter Weis om kollegiets have: "[K]om man en solhed Sommerdag sveddryppende hjem, kunde man uden at genere nogen anbringe sig i Skjorteærmer og uden Krave i Haven under de store, skyggefulde Træer". De omtalte træer ses til venstre på billedet bag hegnet, og for enden af Sankt Peders Stræde kan man skimte Kommunitetsbygningen. Weis var den rigtige alumne til at beskrive haven, da han som den første i Danmark tog en magistergrad i plantefysiologi og senere blev professor ved Landbohøjskolen. Anonym fotograf 1909, Københavns Museum.

1867.¹²¹ I denne ansøgning beskriver han sit forhold som "ikke lidet tryk-kende", selvom han havde fået en plads på kollegiet og modtaget hjælp fra foreningen Filadelfia, se side 45, da hans forældres formueomstændigheder

havde forværret sig. Bentzen var søn af en skomagermester, hvorfor det var ham magtpåliggende at bestå embedseksamen med et "heldigt Udfald", da han kun havde kunnet studere på grund af forældrenes selvopofrelse. Bentzen indfrie sine egne og nok også forældrenes forventninger ved at opnå hovedkarakteren *laudabilis* ved sin afsluttende eksamen på universitetet.¹²² Bentzen blev senere overretssagfører og arbejdede både i Rigsdagen og ved Københavns Magistrat.¹²³

Afslutning – livet på den anden side

Bortset fra Carl Peter Tryde og Johannes Birck, der ikke fuldførte deres studier, lykkedes det for de øvrige valkendorfianere i perioden. Eftersom universitetet stadig var for de få, betød det, at de færdiguddannede naturligt kom til at udfylde vigtige funktioner i samfundet, navnlig som præster, læger og jurister. Af de 26 optagne alumner i perioden 1866-68 fik hele 7 af dem en eller flere ordner senere i livet.¹²⁴ Ammitzbøl fik også ordner, og ved tildelingen af den sidste i 1936 beretter han i levnedsskildringen til Ordenskapitlet, at han boede i et lille hus med en have, som han arbejdede i. Han læste en del, da "Hørelsen tager af" og skrev små artikler i "Tidsskrift for Fængselsvæsenet" – Ammitzbøl var jo gammel fængselsinspektør. Han er i øvrigt den eneste af de ordensbærende alumner fra perioden, der i sin skrivelse til Ordenskapitlet nævner, men kun kort, at have boet på Valkendorfs Kollegium i sin studietid.¹²⁵

I 1939, hvor Valkendorfs Kollegium kunne fejre sit 350-årsjubileum, blev der udgivet en bog om dets historie, hvor man blandt andet kan finde Ammitzbøls omtalte erindringskrivelse fra kollegietiden.¹²⁶ Ved samme lejlighed oprettede de forhenværende alumner et jubilæumslegat, Valkendorfianersamfundets Jubilæumslegat, til kollegiets daværende og kommende alumner i taknemmelighed over for kollegiet og dets fundator, Christoffer Valkendorf.¹²⁷ Ammitzbøl, der var født i 1849, var på det tidspunkt den sidste alumne i live, der havde boet på kollegiet i 1860'erne. Selvom han havde forladt kollegiet mere end en menneskealder tidligere og efter eget udsagn gjort det "uden Sorg", donerede han 10 kr. (det mindst mulige beløb) til legatet og nedskrev sine erindringer som en sidste tak til det kollegium, der havde givet ham og så mange andre tag over hovedet i de vanskelige studieår.¹²⁸

Bilag – liste over ansøgninger til en plads på Valkendorfs Kollegium, 1866-1868

Oplysningerne optræder i følgende orden: ansøgerens navn, ansøgerens studium og, hvis muligt, dateringen samt ansøgerens adresse.

1866

Bay, Frederik Julius, *stud.polit.*, 6. september, Sankt Annæ Gade 6, 3
Bendtsen, Chr. Thomas Poul, *stud.med.*, 14. september, Lille Larsbjørnsstræde 24
Bentzen, Vilhelm Alfred Otto, *stud.math.*, 14. september, Vestergade 19
Bloch, Gabriel Frederik, *stud.med.*, 15. september, Nytorv 29, 3
Blom, Jens Jørgen Erik, *stud.theol.*, 13. september, uden angivet adresse
Deigaard, Jens Peter Georg, *stud.theol.*, 12. september, Krystalgade 14, 2
Falbe-Hansen, Vigand Andreas, *stud.polit.*, 10. september, Værnedamsvej 12, 3.
bagbygningen
Gredsted, Hans Valdemar Sophus, *stud.jur.*, 13. september, uden angivet adresse
Guldberg, Carl Anton, *stud.theol.*, 14. september, Værnedamsvej 14, 3
Hansen, Carl Børge Vilhelm Frederik Theobald, *stud.jur.*, 15. september,
Store Købmagergade 9, 3
Hertel, Ludvig Vilhelm, *stud.theol.*, 15. september, Gasværksvej 5
Hofgaard, Lauritz Martin Frederik Søgaard, *stud.theol.*, 13. september,
Bianco Lunos Allé 4, 1
Jørgensen, Niels Christian, *stud.jur.*, 14. september, Nørrebrogade 10, 1. bagsal
Lange, Frederik "Fritz", *stud.med.*, 14. september, Gråbrødretorv 10, 2
Lohmann, Jens Jepsen, *stud.theol.*, 11. september, Borchs Kollegium,
Store Kannikestræde 12
Madelung, Georg Christian, *stud.theol.*, 10. september, Nørrevold 52, 2
Madsen, Jens Kristian, *stud.theol.*, 13. september, Regensen 1,6,
Store Kannikestræde 2
Nørgaard, Andreas Bertelsen, *stud.jur.*, 9. september, Regensen,
Store Kannikestræde 2
Olivarius, Victor Emanuel Bohn, *stud.med.*, 4. september, Regensen,
Store Kannikestræde 2
Paludan-Müller, Frederik Ludvig Vilhelm, *stud.med.*, 13. september,
Gråbrødretorv 10
Ravnsgaard, Lave, *stud.jur.*, 6. august, Nørrebrogade 72, 3
Schmidt, Claus Janus Andreas Næss, *stud.med.*, 14. september, Slotsgade 4

Skeby, Hans, *stud.theol.*, 14. september, Nørregade 51, 2. i gården
Sorterup, Conrad Edvard, *stud.theol.*, 12. september, Frederiksberggade 28, 2
Sveistrup, Poul, *stud.theol.*, 14. september, Store Fiolstræde 34, 3
Tram, Stephan Tetens, *stud.theol.*, 14. september, Oehlenschläegersgade 7, 4
Tryde, Carl Peter, *stud.theol.*, 11. september, Leopardlængen 3, 1
Wilkens, Claudius Edvard Theodor, *stud.theol.*, september, Badstuestræde 12, 3
Aagaard, Jens Hornsyld, *stud.theol.*, 14. september, Østervold 8, 1

1867

Andersen, Ferdinand Julius Vilhelm, *stud.med.*, 14. marts, Sankt Peders Stræde 10
Bille, Valdemar, *stud.theol.*, 30. oktober, uden angivet adresse
Bolvig, Hans Christian August, *stud.med.*, 14. marts, Gammel Kongevej 9A, st.
Borch, Ulrik Sophus, *stud.theol.*, 14. marts, 12. oktober, Blågårdsgade 14
Christensen, Christian Marius, *stud.med.*, 12. marts, Danmarksgade 16, 3
Christensen, Knud, *stud.theol.*, 14. oktober, Nørregade 51, stien mod volden
Ellermann, Peter Tetens Hald, *stud.med.*, 13. marts, Kompagnistræde 13, 2
Holm, Jakob, *stud.theol.*, 9. oktober, Fiolstræde 32, 1
Hänschell, Hother, *stud.jur.*, 15. marts, 9. oktober, Kongens Nytorv 5
Ishøi, Vilhelm Frederik August, *stud.theol.*, 7. oktober, Fasanvej 36
Kuhr, Oscar, *stud.med.*, 14. oktober, uden angivet adresse
Lange, Frederik "Fritz", *stud.med.*, 3. oktober, Gråbrødretorv 10, 2
Lassen, August Adolph Elias, *stud.theol.*, 14. oktober, uden angivet adresse
Møller, Hans Christian, *stud.theol.*, 13. marts, 12. oktober,
Peder Hvitfeldts Stræde 13, 1. sidesal
Møller, Peter Kisby Johannes, *stud.med.*, 13. marts, Vesterbrogade 20, st.
Norup, William Frederik Martin Rollemann, *stud.philol.*, 13. oktober,
Teglårdstræde 11, 3
Nørgaard, Andreas Bertelsen, *stud.jur.*, 10. marts, Skolegade 2, 3
Paludan-Müller, Frederik Ludvig Vilhelm, *stud.med.*, 12. oktober,
uden angivet adresse
Rasmussen, Christian Vilhelm, *stud.theol.*, 12. oktober, Hauser Plads 20, st.
Schrøder, August Ludvig, *stud.theol.*, 14. oktober, Aabenraa 24, 4

1868

Ammitzbøl, Frederik Carl Christian, *stud.jur.*, 13. oktober, 5. november,
Skindergade 35, 1

Bastrup, Viggo Andreas Jacob Ingerslev, *stud.med.*, 5. oktober,
 Sankt Peders Stræde 10, 2
 Bolvig, Hans Christian August, *stud.med.*, 14. marts, Gammel Kongevej 9A, st.
 Hänschell, Hother, *stud.jur.*, 8. oktober, Kongens Nytorv 5
 Høstmark Jørgensen, Niels, *stud.theol.*, 10. oktober, uden angivet adresse
 Kuhr, Oscar, *stud.med.*, 14. oktober, uden angivet adresse
 Lunddahl, Harald, *stud.theol.*, 10. oktober, Skindergade 2, 2
 Møller, Hans Christian, *stud.theol.*, 12. oktober, Peder Hvitfeldts Stræde 13, 1.
 sidesal
 Petersen, Janus Andreas, *stud.theol.*, 9. oktober, 8. december, Peder Hvitfeldts
 Stræde 11, 3
 Schack, Albert, *stud.theol.*, 30. september, uden angivet adresse
 Tranekjær, Anthon Ludvig Ferdinand, *stud.med.*, 10. oktober, Løvstræde 9, 4
 Vest, Knud Tobias, *stud.philol.*, *stud.theol.*, 9. oktober, Kompagnistræde 2

Udateret

Andersen, Anders, *stud.theol.*, Dannebrogsgade 16, 3
 Birk, Johannes, *stud.philol.*, Pustervig 3, st. (2 ansøgninger)
 Bolvig, Hans Christian August, *stud.med.*, Gammel Kongevej 9A, st.
 (2 ansøgninger)
 Borre Melchiorson, Michael, *stud.med.*, Sankt Peders Stræde 53, 2
 Brock, Hans Henrik, *stud.med.*, Regensen, Store Kannikestræde 2
 Brodersen, Jørgen Emil, *stud.med.*, Sølvgade 38, 2
 Christensen, Gottlieb Nicolai, *stud.theol.*, Gasværksvej 17, 3
 Claussen Thorsen, Jens, *stud.philol.*, Krystalgade 21, 3
 Hansen, John, *stud.theol.*, Peder Hvitfeldts Stræde 11, 2
 Haugsted, Peter Emil, *stud.med.*, Hauser Plads 18, 4
 Holdt, Jacob Laurits Paul, *stud.theol.*, Store Fiolstræde 28, st.
 Holm, Jakob, *stud.theol.*, Rosengaarden 8, st.
 Kaufmann, Carl Richard Johannes, *stud.theol.*, Bredgade 52, 1. bagbygningen¹²⁹
 Krüger, Christian Julius, *stud.math.*, uden angivet adresse (2 ansøgninger)
 Kvist, Hans Nissen, *stud.med.*, uden angivet adresse (2 ansøgninger)
 Lassen, Otto Viggo, *stud.med.*, Sankt Pauls Gade 13, 2
 Lunøe, Johan Henrik Balthasar, *stud.polyt.*, uden angivet adresse (2 ansøgninger)
 Nancke, Charles Christian Fritz, *stud.jur.*, Snaregade 6, 3.bagsal
 Nielsen, Frederik Adolph, *stud.theol.*, Laksegade 15

Nissen Nielsen, Andreas, *stud.med.*, Sankt Peders Stræde 25, 4
Randbøll, Julius Eduard, *stud.med.*, Sølvgade 8, 2
Riis, Christian Matthæi, *stud.theol.*, Lille Fiolstræde 18, st.
Riis, Christian Matthæi, *stud.theol.*, Nørrebrogade 72, 4
Rosendahl, Hans Andreas, *stud.theol.*, Peder Hvitfeldts Stræde 5, 2
Selchau, Ernst Prom, *stud.theol.*, Regensen, Store Kannikestræde 2
(2 ansøgninger)
Selchau, Otto Henrik, *stud.med.*, Nørregade 40
Spang-Hanssen, Cato, *stud.jur.*, Hauser Plads 18 (2 ansøgninger)
Stahlschmidt, Johan Victor Vilhelm Frederik, *stud.jur.*,
Nørre Voldgade 6, 3. mellembygning
Storm, Peter Vedel, *stud.med.*, Nybrogade 28, 4
Therkildsen, Pauli Conrad Daniel, *stud.med.*, Nørregade 7, 3
Vest, Tobias Knud, *stud.philol.*, *stud.theol.*, Kompagnistræde 2, 2
Wedel, Johan Peter Bernth, *stud.jur.*, Dannebrogsgade 6, 3
Wedel, Christian, *stud.theol.*, Dannebrogsgade 6, 3
Vesterby, Jens Christian Frederik, *stud.jur.*, uden angivet adresse
Winding, Hans Kruse, *stud.theol.*, uden angivet adresse
Øllgaard, Ferdinand Ludvig August Selmer, *stud.jur.*, Badstuestræde 18, 2
Ørum, Poul Peter, *stud.med.*, Nørrevold 12, 2. bagbygning

Noter til illustrationer:

1. Lauritz de Thurah: *Hafnia Hodierna*, 1748, CVI.
2. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 178-79.
3. *Kjøbenhavns Universitets-Journal 1796-1798*, 1798, 105-04.
4. Charles Christensen: Udgravningerne ved Valkendorfs Kollegium i St. Pedersstræde, i *Historiske Meddelelser om København*, 2. rk., 5. bd., 1931, 407.
5. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 208-09.
6. *Aarvog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 561.
7. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Folketælling 1860, København, opslag 137, Danmarks Statistik Folketælling 1870, København, opslag 195 samt Rigsarkivet, København Vor Frue Sogn, Hovedministerialbog (1866 D-1878 D), pakkenr. 2/13-23, opslag 153.
8. *Fortegnelse over Studenterne fra 1865 ved Jubilæet den 2. oktober 1890*, 1890, 9.
9. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Acta Consistorii, pakkenr. 1208-66, 6.1.1869 sagsnr. 493, under sagsnr. 53.
10. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 248.
11. *Aarvog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 167-308.
12. *Aarvog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 167-308.
13. Ammitzbøl aflagde først sin filosofikum-eksamen i 1868, hvor han fik ug i alle fag. Han blev da også officielt optaget på kollegiet den 6. januar 1869 jf. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 248-49.
14. Det Kongelige Bibliotek, Palsbos samling, Niels Ludvig Westergaard (1815-1878), Et universitetsopslag samt underskrift på et akademisk borgerbrev.
15. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 244 samt Anne Holm Christensen: *St. Thomas-mysteriet*, 2017.
16. *Festskrift for Studenterne fra 1865*, 1905, 18.
17. Rigsarkivet, Københavns Universitet Kommunitet, Regensen, Navneprotokol, 1829-1954 pakkenr. 2403-07-2403-09.
18. Axel H. Pedersen: *Birketing i Gl. Københavnsamt 1521-1965*, 1968, 318.
19. T. Krack og Dorothea Thiesen: *Tillæg til Veiviser for Kjøbenhavn og Omegn for 1868*, 1863, 200, Rigsarkivet, Danmarks Statistik Folketælling 1860, opslag 70 samt Københavns Stadsarkiv, Begravelsesprotokoller 1883-1883, 31-12-1882, (lb.nr.: 1-3660), s. 13.
20. Rigsarkivet, København, Vor Frue Sogn, Hovedministerialbog (1856V-1873V), nr. 98. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Folketælling 1880, København, opslag 388.
21. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Folketælling 1880, København, opslag 388.
22. Johannes Madsen (red.): *Dansk Portrætgalleri*, 1909, 5. bd., 229.
23. Jens Tommerup: *Niels Bohrs skole 1872-1909 - Gammelholm Skole*, 2015.
24. Hans F. Randbøll: *Slægten Randbøll*, 1976, 8-9.
25. Niels P. Bjerregaard: Af Skives Historie, i *Skivebogen: Historisk Aarvog for Skive og Omegn*, 39. bd., 1947, 79.
26. Niels P. Bjerregaard: Jens Jepsen Lohmann, i *Sønderjysk Månedsskrift*, årg. 28, nr. 12, 1952, 177-80.
27. Rigsarkivet, Forsvarets Arkiver, Krigsministeriet (1876-1943), Ansøgninger om erindringsmedalje 1864, Viborg Amt, Rinds Herred, pakkenr. 54.
28. Niels P. Bjerregaard: Af Skives Historie, i *Skivebogen: Historisk Aarvog for Skive og Omegn*, 39. bd., 1947, 80.

Noter til teksten:

1. Charles Christensen: Udgravningerne ved Valkendorfs Kollegium i St. Pedersstræde, i *Historiske Meddelelser om København*, 2. rk., 5. bd., 1931, 391, Hanne Fabricius: *Gader og mennesker i middelalderens & renæssancens København – Indenfor middelaldervolden*, 2017, 212 samt Mikael Venge: Christoffer Valkendorfs Kollegium, i *Valkendorfs Kollegium 1939-1989*, Karen Marie Breindahl og Thomas Frank Møller (red.), 1989, 9-17. For tinglysnin-gen, se O. Nielsen: *Kjøbenhavns Diplo-matarium. Samling af Dokumenter, Breve og Andre Kilder til Oplysning om Kjøben-havns Ældre Forhold før 1728*, 4. bd., 1879, 681-82.
2. N.F.S. Grundtvig: *Saga. Nytaarsgave for 1812*, 1812, 100.
3. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 156.
4. *Rigsdagstidende 1864-65 Forhandlingerne* (Folketinget), spalte 1478-79.
5. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 235-37.
6. Hele sagsforløbet er beskrevet i *Aar bog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 561-578.
7. For husets indretning, se H.J. Helms: *Val-kendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 253; 262. samt A. Gøtzsche: *Valkendorfs Kollegiums Hi-storie efter 1865*, i *Valkendorfs Kollegium – efter 1865*, E. Dige m.fl. (red.), 1939, 11-18.
8. *Aar bog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1871, 579-582.
9. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 218-19; 254-55.
10. E. Dige m.fl. (red.): *Valkendorfs Kollegium – Efter 1866*. 1939, 59-60.
11. Victor Elberling: *Rigsdagens Medlemmer 1848-1918*, 1. bd., 1949, 8-9.
12. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Kon-sistorium, Kopibog 1867-1870, s. 430.
13. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 85.
14. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 268.
15. Westergaard var ikke ukendt med kollegi-et. I et brev dateret den 23. august til Konsistorium beder Forchhammer om, at Westergaard overtager eforatet i de to måneder, Forchhammer er i England. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Acta Consistorii, pakkenr. 1208-30 7.5.1862 sagsnr. 334.
16. Konsistorium havde afsat 500 rigsdaler som huslejegodtgørelse til alumnerne og port-neren, se *Aar bog for Kjøbenhavns Univer-sitet 1864-1871*, 1882, 573.
17. Den samme ordning blev bekræftet i en skrivelse til eforen af den 14. maj 1864, se Rigsarkivet, Københavns Universitet Valkendorfs kollegium, Eforen, Indkom-ne sager (1599-1864), pakkenr. 2609-02.
18. *Aar bog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 578.
19. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Kon-sistorium, Circularia, pakkenr. 1208-52, 20.6.1866, sagsnr. 411, se under pakkenr. 1208-53 29.9.1866 sagsnr. 498.
20. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upublice-ret manuskript, Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 240-41.
21. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Val-kendorfs Kollegium, Eforen: Sager vedr. optagelse (1747-1868), pakkenr. 2609-05. Selve ansøgningerne er i dag samlet alfabetisk i fire omslag med Rigsarkivets gamle logo. Bemærk, at aa står først i den alfabetiske rækkefølge, hvilket var officiel praksis i årene 1952-1955. I de første tre omslag er ansøgningerne ordnet efter det år, hvor de er afsendt. Derfor er der i enkelte tilfælde to ansøgninger fra den samme person i det samme år. Der blev optaget nye alumner i både marts og no-

- vember 1867. De øvrige alumner blev optaget i september 1866 og oktober 1868. Det fjerde omslag er betegnet som ukendt, da ansøgerne ikke har skrevet dato på deres ansøgninger. For sagens akter i deres kronologiske rækkefølge, se Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Circularia, pakkenr. 1208-53 26.9.1866 sagsnr. 498, pakkenr. 1208-55 33.4.1867 sagsnr. 176, pakkenr. 1208-57 6.11.1867 sagsnr. 469, pakkenr. 1208-66 6.1.1869 sagsnr. 493 under sagsnr. 52. De optagne alumner blev også indført i rektors protokol, se Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Rektors protokol, pakkenr. 1202-09.
22. Alle de optagne alumner er oplyst i *Aarbog for Københavns Universitet 1864-1871*, 1882, 624 samt i Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42. Hos Eller finder man også en kort biografi over de optagne alumner.
 23. Vigand Falbe-Hansen og William Scharling: *Danmarks Statistik*, 5. bd., 1881, 14.
 24. For en oversigt over arkivalier fra de gamle kollegier, se *Københavns Universitets Arkiv 1479-1910*, 1978, 286-94. Dog er der bevaret et lignende, men langt mere omfattende materiale fra samme periode ang. Det Bingske Legat, se Rigsarkivet, Københavns Universitet Stipendier, De Bingske legater (1858-1868), pakkenr. 2502-05.
 25. Se fx Johan Werfel: *Dansk Brev- og Formularbog: indeholdende Anvisning til Brevskrivning i 169 eksempler, samt Formularer til de almindeligste Documenter*, 1861 samt Anders Sandøe Ørsted: *Formularbog: indeholdende formularer til de vigtigste i det borgerlige liv forefaldende kontrakter og andre dokumenter*, 1844.
 26. I transskriptionen af ansøgningerne er datoangivelserne ikke medtaget.
 27. J.A. Jørgensen: *Series Pastorum eller Fortegnelse over Præsterne paa Bornholm siden Reformationen*, 1907, 147.
 28. Beregning foretaget på baggrund af Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen: *Studerter ved Københavns Universitet 1760-1967*, i *Københavns Universitet 1479-1979*, Svend Ellehøj og Leif Grane (red.) 3. bd., 1986, 419.
 29. Mary Fulbrook og Ulinka Rublack: *Ego-documents in management and organizational history*, i *Management & Organizational History*, 2022, 17. bd., hft. 3-4, 175-76.
 30. Se note 124.
 31. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium (1611-1901), Studentermatrikel, pakkenr. 1216-04. Matriklen er omtalt i Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen: *Studerter ved Københavns Universitet 1760-1967*, i *Københavns Universitet 1479-1979*, Svend Ellehøj og Leif Grane (red.) 3. bd., 1986, 356-58.
 32. Forordningen af den 24. januar 1835 er gengivet i *Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler*, 1. bd., 1884, 154. Her findes også selve formularen.
 33. *Studerterne fra 1863 ved 50 Års Jubilæet med Biografiske Notitser*, 1913, 15.
 34. Skemaet for en flidsattest findes i *Aarbog for Københavns Universitet 1847*, 1848, 77.
 35. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 244 samt Victor Elberling: *Rigsdagens Medlemmer 1848-1918*, 2. bd., 1950, 71.
 36. E. Dige m.fl. (red.): *Valkendorfs Kollegium – Efter 1866*. 1939, 59.
 37. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 242.
 38. T. Krak: *Veiviser for København og Omegn for 1866*, 228.
 39. *Studerterne fra Københavns Universitet 1864 til Mindefesten i 1904*, 1904, 1.

40. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 247.
41. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 246 samt Esbern Spang-Hanssen: *Under Madvigs auspici, danske filologers udvandring til Rusland 1875, 1952, 142.*
42. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium 1588-1865*, 1917, 97-99.
43. Se følgende i forbindelsen med de fire gange, der i denne periode blev optaget alumner: Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Acta Consistorii, pakkenr. 1203-49, 26.9.1866 sagsnr. 498 s. 37, 3.4.1867 sagsnr. 176 s.93, 6.11.1867 sagsnr. 469 s. 149 og 21.10.1868 sagsnr. 493 s. 260.
44. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Circularia, pakkenr. 1208-53, 26.9.1866 sagsnr. 498.
45. Se følgende for skrivelsen til eforen i forbindelsen med de fire gange, der i denne periode blev optaget alumner: Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Kopibog 1864-1866, s. 668 samt Københavns Universitet, Konsistorium, Kopibog 1867-1870, s. 53, 167 og 379.
46. Se fx Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Circularia, pakkenr. 1208-32 15.10.1862 sagsnr. 592.
47. Se fx Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Circularia, pakkenr. 1208-32 5.11.1862 sagsnr. 626, pakkenr. 1208-33 28.1.1863 sagsnr. 70b, pakkenr. 1208-36 30.6.1863 sagsnr. 303, pakkenr. 1208-38 18.11.1863 sagsnr. 524 samt 525, pakkenr. 1208-39 27.1.1864 sagsnr. 85, pakkenr. 1208-54 9.1.1867 sagsnr. 54, pakkenr. 1208-65 11.11.1868 sagsnr. 519, pakkenr. 1208-65 21.10.1868 sagsnr. 483, pakkenr. 1208-65 11.11.1868 sagsnr. 509 samt 519, pakkenr. 1208-66 6.1.1869 sagsnr. 53. Med reglementet af den 11. februar 1848 overtog den såkaldte bestyrelseskomite ansvaret for uddelingen af akumnepladser på Regensen, se §13 i Det Kongelige Bibliotek, småtryk 34:3,-110 4°, *Reglement for Communitetsstipendiet og Regentsbeneficiet ved Københavns Universitet: København, den 11te Februar 1848.*
48. Beslutningen er optrykt i *Københavns Universitets Aarbog 1839*, 199, se også H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium 1588-1865*, 1917, 223-24.
49. Om artium og filosofikum, se Niels Petersen: *Københavns Universitet 1848-1902*, i *Københavns Universitet 1479-1979*, Leif Grane og Kai Hørby (red.) 2. bd., 1993, 311-14.
50. Sofus Elvius: *Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884*, 1887, 212.
51. *Fortegnelse Over Studererne fra 1864. Ved Mindefesten den 21. September 1889*, 9-10.
52. Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen: *Studerenter ved Københavns Universitet 1760-1967*, i *Københavns Universitet 1479-1979*, Svend Ellehøj og Leif Grane (red.) 3. bd., 1986, 394.
53. *Aarbog for Københavns Universitet 1864-1871*, 1882, 310.
54. Rasmus Nielsen: *Pastor K. Christensen, i Sognepræst Knud Christensen, Angelika Christensen (red.)*, 1909, 6.
55. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 241-42 samt Jens Futturup: *Jens Kristian Madsen, seminarieførstander og sognepræst i Jelling*, 1953, 9; 13; 20.
56. *Aarbog for Københavns Universitet 1864-1871*, 1882, 172-281.
57. Nina Søndergaard: *Halvanden kvadratmeter at bo på, i Historiske Meddelelserne om København*, 2023, 145.
58. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Hånd-

- skriftsamlingen, Acc. 1989/42, 243 samt Sofus Elvius: *Biografier og Portrætter af Studenter fra 1862*, 1912, 58.
59. Rigsarkivet, Københavns Universitet Kommunitet, Regensen, Navneprotokol, 1829-1954 pakkenr. 2403-07-2403-09.
 60. *Fortegnelse Over Studenterne fra 1862. Ved Jubilæet den 14. September 1887*, 1887, 29.
 61. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 240.
 62. Svend Erik Stybe: *Universitet og Åndsliv i 500 År*, 1979, 125.
 63. Beregninger foretaget på baggrund af Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen: *Studenter ved Københavns Universitet 1760-1967*, i *Københavns Universitet 1479-1979*, Svend Ellehøj og Leif Grane (red.) 3. bd., 1986, 412.
 64. Oscar Kuhes breve til søsteren og moderen er bevaret i Det Kongelige Bibliotek, Familien Kuhrs breve og papirer, NKS 3840 kvart.
 65. P.R. Hvelplund: *Kongelige Translatører, de 58 første 1782-1848*, 1952, 417-18.
 66. Elisabeth Marie Salomon (1804-1868) gik i familien under navnet tante Betty eller Bella, se Københavns Stadsarkiv, Begravelsesprotokoller 1868-1868, 08.05.1868, (lb.nr.: 1-3635) s. 215. Den omtalte Slomann er sandsynligvis grosserer Sally Slomann (1809-1878), se T. Krak: *Veiviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg*, 1868, 425. Oscar Kuhr var gennem sin moder, født Louise Schwartzbrem, i familie med slægten Salomon og de medlemmer af slægten, der kaldte sig Slomann. Tak til Birgitte Fogh for at stille et stamtræ og en kort biografi af tante Betty udarbejdet af Vilhelm Slomann (1885-1962) til rådighed.
 67. Kristian Carøe: *Den danske lægestand – læger 1838-1900*. 4. bd., 1904, 60 samt *Hospitals-Tidende* 1887, 30. bd., nr. 8, 192. På Det Kongelige Bibliotek opbevares hans oversættelse af, hvad der synes at være islamisk sydøstasiatisk mytestof, se Familien Kuhrs breve og papirer, NKS 3840 kvart.
 68. *Fortegnelse over Studenterne fra 1865, Ved Jubilæet den 2. Oktober 1890*, 1890, 6.
 69. Albert Kamp: *De Danskes Vej*, 2. bd., 349.
 70. Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen: *Studenter ved Københavns Universitet 1760-1967*, i *Københavns Universitet 1479-1979*, Svend Ellehøj og Leif Grane (red.) 3. bd., 1986, 368-69.
 71. E. Dige m.fl. (red.): *Valkendorfs Kollegium – Efter 1866*. 1939, 59.
 72. B. Bech: *Arbejdsløn, priser og forbrug, i København 1840-1940*, Axel Holm og Kjeld Johansen (red.), 1941, 151.
 73. Poul Thestrup: *Mark og skilling, kroner og øre*, 1991, 34.
 74. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 245.
 75. F. Schröder: *Lystanlæggene, i Randers købstads historie*, Povl v. Spreckelsen (red.), 1952, 498-99.
 76. Hans Ræder: *Frederik Lange, i Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 1979-84.
 77. K.F. Carøe; J.H. Selmer: *Den Danske Lægestand*, 6. udg. 1891, 276.
 78. Der er uvist, hvilken broder der er tale om. Udvandrerprotokollerne (Det Danske Udvandrerarkiv, udvandrerarkivet.dk) førtes først fra 1868. Disse kan til gengæld oplyse, at broderen Henrik Joachim Bolvig udrejste i 1881.
 79. H. Ostermann: *Missionærer og Præster i Diskobugten, 1734-1910*, i *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 6. bd., 1911-13, 76-78.
 80. *Festskrift for Studenterne fra 1865*, 1905, 38.
 81. Paul Læssøe Müller: *Kaufmann, Carl Richard Johannes*, i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., 1932-44.
 82. Ansøgningen er bevaret i Rigsarkivet, Københavns Universitet Konsistorium, Det Estrupske Legat ved Valkendorfs kol-

- legium (1853-1873), pakkenr. 2502-24A. Eforens forelæggelse af sagen findes i Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Circularia, pakkenr. 1208-59 27.11.1867 sagsnr. 501. Legatmodtagerne er oplistet i *Aar bog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 624.
83. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 246.
84. Københavns Stadsarkiv, Sankt Hans Hospital, Kurhusets arkiv, Patientjournaler, kurhuset, År: 1871, Mænd, 1. bd., nr. 2026.
85. Legatets størrelse og modtagere er oplistet i *Aar bog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 563; 624.
86. Ansøgningen er bevaret i Rigsarkivet, Københavns Universitet Konsistorium, Det Estrupske Legat ved Valkendorfs kollegium (1853-1873), pakkenr. 2502-24A. Eforens indstilling af Guldberg findes i Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Circularia, pakkenr. 1208-66 2.12.1868 sagsnr. 7d.
87. Guldbergs eksamenskarakterer findes i *Aar bog for Kjøbenhavns Universitet 1864-1871*, 1882, 323.
88. Rigsarkivet, Sundhedsstyrelsen, Dødsattester, København (1840-1980), pakkenr. 54 6.12.1871 nr. 4088.
89. Rigsarkivet, Sundhedsstyrelsen, Dødsattester, København (1840-1980), pakkenr. 57 15.2.1873 nr. 826.
90. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 2022/1, Protokoller over legater oprettet til fordel for studerende bosat på Valkendorfs Kollegium, æske 1, Stipendieprotokol for Valkendorfs Kollegium, 1800-1979, s. 146 samt Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 247.
91. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 244.
92. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 247.
93. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 249. Birck optræder ikke i universitets relegationsprotokol, se Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Relegationsprotokol (1821-1951), pakkenr. 1216-06.
94. Svend Erik Stybe: *Universitet og Åndsliv i 500 År*, 1979, 124-31.
95. Aage Borch: Ulrik Sophus Borch, i *Den Jyd-ske Slægt Borch*, 1. bd., 1940, 241.
96. Carl Goos: *Samling af de for Universitetsforholdene gjældende Retsregler, foranstaltet af Konsistorium, efter Foranledning af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet*. 1. bd., 1884, 178.
97. *Fortegnelse over Studererne fra 1865 ved Jubilæet den 2. Oktober 1890*, 1890, 5.
98. Max Groshennig og Th. Hauch-Fausbøll: *Danmarks Præstehistorie 1884-1911*, 1. bd., 1914, 719.
99. Erik Blom: *Slægten Blom fra Havnbjerg*, 1988, 75. Her hedder han dog Jens Jørgen Erichsen Blom.
100. R. Richter: *Juridisk Stat*, 1887, 33.
101. *Aar bog for Kjøbenhavns Universitets 1864-1871*, 1882, 275.
102. *Aar bog for Kjøbenhavns Universitets 1864-1871*, 1882, 545.
103. Fundatsen er optrykt i *Aar bog for Kjøbenhavns Universitet 1847*, 1848, 80-81 samt kopieret i Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 2022/1, Protokoller over legater oprettet til fordel for studerende bosat på Valkendorfs Kollegium, æske 1, Stipendieprotokol for Valkendorfs Kollegium, 1800-1979, s. 290-93, hvor også samtlige af kollegiets legatmodtagere

- er noteret, s 141-50. Legatet er omtalt i H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 220-21.
104. Bemærk her den delvise fejlregistrering i Rigsarkivets Daisy-system, hvor arkivmaterialet for begge Estrupske Legater er registreret som Rigsarkivet, Københavns Universitet Konsistorium, Det Estrupske legat ved Valkendorfs kollegium (1853-1873), pakkenr. 2502-24A. Her findes protokollen, regnskabsbilag og korrespondance for Estrups Legat til Understøttelse for Slesvigske Studerende ved Københavns Universitet, som professor Nellemann var efor for i denne periode, men der findes også to ansøgninger om Det Estrupske Legat ved Valkendorfs Kollegium.
 105. De nærmere bestemmelser ang. legatet efter krigen er refereret i *Aarbog for Københavns Universitet 1873-1875*, 1876, 143. Dele af korrespondancen mellem stifterinden og Konsistorium er bevaret i afskrift i legatets protokolbog, se note 124.
 106. Fundatsen findes i A.C.P. Linde: *Meddelelser 1849-56*, 1860, 769-71.
 107. Legatets modtagere er oplistet i *Aarbog for Københavns Universitet 1864-1871*, 1882, 632 samt *Aarbog for Københavns Universitet 1871-1873*, 1873, 269.
 108. Max Grohshennig og Th. Hauch-Fausbøll: *Danmarks Præstehistorie 1884-1911*, 1. bd., 1914, 411.
 109. Evald Rejnholdt Kristensen: *Danmark og det danske folk*, 1883, 328.
 110. Otto Frederik Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864*, 1932, 349.
 111. Otto Frederik Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864*, 1932, 349.
 112. Paul Eller: Forord, i *Minder fra Hjemmet om Paster Ludvig Hertel*, Hans Hustru (udg.), 1909, 2-3.
 113. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 244.
 114. O.L. Bang: *Det kgl. Frederiks Hospital i København 1757-1857*, 1857, 21-22.
 115. John Johnsson og Karl Dehlhom: *Den Danske Lægestand*, 8. udg. 1907, 20.
 116. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 241. Tryde optræder ikke i universitetets relegationsprotokol, se Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Relegationsprotokol (1821-1951), pakkenr. 1216-06.
 117. Rigsarkivet, Forsvarets Arkiver, Krigsmi-nisteriet (1876-1943), Ansøgninger om erindringsmedalje 1864, Viborg Amt Sønderlyng Herred, pakkenr. 88.
 118. Rigsarkivet, Finansmin., 3. Departement, Enkeforsørgelseskontoret, Sager vedr. til-delning af hædersgaven 1864, pakkenr. 130, sagsnr. 23309.
 119. Rigsarkivet, 18. Bataljon, Kassationskom-missionen 1865-1889, pakkenr. 4-6, nr. 116/1866.
 120. *Aarbog for Københavns Universitet 1864-1871*, 1882, 348-50.
 121. Ansøgningen er bevaret i Rigsarkivet, Københavns Universitet, Valkendorfs Kollegium, Eforen: Sager vedr. optagelse (1747-1868), pakkenr. 2609-05, se side 49. Eforens forelæggelse af sagen findes i Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Circularia, pakkenr. 1208-59 27.11.1867 nr. 501. Legatets modtagere er oplistet i *Aarbog for Københavns Uni-versitet 1864-1871*, 1882, 624.
 122. *Aarbog for Københavns Universitet 1864-1871*, 1882, 348-50.
 123. Povl Eller: *Alumne-Stat for Valkendorfs Kollegium 1588-1988*, 1989, upubliceret manuskript, Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 1989/42, 240 samt H. Hjorth-Nielsen: *Danske Sagførere*

- under Loven af 26. Maj 1868, 1941, 38.
124. Ifølge Hof- og Statskalenderen fra ordensbærens dødsår modtog følgende alumner en orden: *Falbe-Hansen, Andreas Vigand* (1841-1932) storkors af Dannebrogordenen (24.9.1921) og Dannebrogordenens Hæderstegn (26.5.1892), *Melchiorson, Michael Borre* (1842-1919) ridder af Dannebrogordenen (15.11.1888) og dannebrogsmænd (23.7.1912), *Nielsen, Frederik Kristian* (1846-1907) kommandører af 2. grad af Dannebrogordenen (28.3.1906) og dannebrogsmænd (3.5.1895), *Olivarius, Victor Emanuel Bohn* (1840-1918) ridder af Dannebrogordenen (25.8.1876) og dannebrogsmænd (6.9.1900), *Schack, Albert* (1849-1925) ridder af Dannebrogordenen (8.4.1898), *Skeby, Hans* (1843-1929) ridder af Dannebrogordenen (28.6.1907) samt *Vest, Knud Tobias* (1847-1925) ridder af Dannebrogordenen (7.2.1924). Hertil kommer *Ammitzbøl, Frederik Carl Christian* (1849-1941) ridder af Dannebrogordenen (8.4.1888), dannebrogsmænd (23.5.1901) og kommandører af 2. Grad af Dannebrogordenen (2.12.1934), der først blev optaget på kollegiet i 1869. For navnene i *kursiv* gælder det desuden, at modtageren har indsendt en levnedsbetegnelse. Tak til kongelige ordenshistoriograf Jes Fabricius Møller for fremsendelse af levnedsbetegnelserne digitalt.
125. Se note 124.
126. E. Dige m.fl. (red.): *Valkendorfs Kollegium – Efter 1866*. 1939, 59-60.
127. Ved siden af flere enkeltmandslegater var legatet Valkendorfs Kollegiums Jubilæumslegat allerede blevet oprettet i 1891 i forbindelse med kollegiets 300-års jubilæum i 1889 på grundlag af en indsamling blandt kollegiets forhenværende og daværende alumner. For legatets fundats og protokol, se Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen, Acc. 2022/1, Protokoller over legater oprettet til fordel for studerende bosat på Valkendorfs Kollegium, æske 3, Valkendorf Kollegiums Jubilæumslegat, Hans Aabyes Mindelegat. Legatet er også omtalt i H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegium – fra dets Oprettelse 1588 og til 1865*, 1917, 258.
128. Korrespondance, fundats mv. for jubilæumslegatet forefindes i Rigsarkivet, Københavns Universitet, Valkendorfs Kollegium, Diverse papirer (1840-1967) pakkenr. 2610-35.
129. Nuværende Bredgade 54.

Linnésgades 'lesbiske' lærerinder

– kristen kvindekærlighed anno 1877

■ Af Nina Søndergaard

Kredsen omkring Natalie Zahle (1827-1913) bestod af kristne, kvindelige lærere, hvoraf mange elskede hinanden og boede sammen i lejligheder omkring Natalie Zahles skole. Her er en historie om et netværk af mønsterbrydere og regnbuefamilier, der alle boede i en karré (ok, tre opgange i en karré) i Linnésgade.

Kvindekærlighedskarréen

Linnésgade 8 og 10 samt Nørre Voldgade 7 rummede fra 1877 og små 50 år frem boliger for en række lærerinder ved Natalie Zahles skole, gymnasium og seminarium, samt hvad der blev til Kildegårdsskolen i Hellerup. Lærerinderne boede der, ikke blot fordi det gav en minimal pendlertid, men også fordi mange af dem dannede par med hinanden.

Brugen af ordene "lesbisk" og "homoseksuel" er omdiskuteret, da ingen af disse kvinder anvendte termene om sig selv. Dog giver ordet "lesbisk" nutidig mening samt en smuk allitteration i overskriften. Opgangene udgjorde kvindelige valgfællesskaber i kærlighedens navn, og jeg mener at kunne sandsynliggøre, at der fandtes i hvert fald ét tilfælde af et åbent forhold.

Karréen er udvalgt efter et studie af Dansk kvindebiografisk Leksikon, der viste at ca. 100 kvinder havde en kvindelig bofælle. Mange af de biograferede er i sagens natur fortjenstfulde kvinder, men *hvor* hæderværdige de var og hvor tæt dette tidlige kvindenetværk var, dét er der skrevet forbløffende lidt om. Med mindst 99 kvinder hen over lige så mange år, er det mildest talt forvirrende og forgrenet, derfor er karréen rammen.

Zahles Skole, Nørre Voldgade 7. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling. Billedet er udateret, men eftersom sporvognen "Hønen" er kommet med på billedet må det være taget før 1915. N. Zahles skole grundlagt 1851 står der på huset som altså er beboelse til Zahle selv med flere på dette tidspunkt. Historicismen tilskrev klassiske udtryk som her: Refendfuger, som også ses på Linnésgade 10, samt en cementkant (der skal forestille sandsten) om vinduerne – således som Vartov også markerer sine vinduer.

Succesfuld skole kræver plads og hjerterum

Natalie Zahles skole var 25 år efter grundlæggelsen i 1851 vokset ud af lokalerne i Gammel Strand 48 (fra 1750, i dag Kunstforeningen Gammel Strand), og måtte finde nye. Ifølge den senere overbestyrer Martha Steinthal (1861-1948), blev der talt "om Beliggenhed, — man var lidt bange for Voldterrænet, bl. a. fordi det laa saa afsides!"¹ Den "afsides" beliggenhed lige op ad Ørstedsparken havde udvidelsesmæssige fordele, da området i midten af 1800-tallet var ubebygget. I 1877 blev selve skolen indviet, samtidig med beboelsesejendommene

Oversigtskort med gadenumre over skolekarréen. I Kraks vejviser henviser Nørre Voldgade 7 til Linnésgade 10 og omvendt. De to adresser hænger sammen, da de er bygget på samme matrikel (Nørrevold kvarter 144). Imellem de to beboelsesejendomme ligger selve skolen, der var ganske privat. Pigerne skulle ikke distraheres af udsigt til hverken trafik eller livlig handel på grønttorvet.

Nørre Voldgade 7 og Linnésgade 10. To år senere kom Linnésgade 8 til. Alt tegnet af Natalie Zahles fætter Frederik Bøttger (1838-1920), der også var manden bag Kartoffelrækkerne og Humleby.

Det er interessant at bygningerne først og fremmest er opført til piger og kvinder, og at de både rummede gængse beboelsesejendomme og moderne klasselokaler.

Linnésgade 10 stod i Kraks vejviser fra 1877 og frem sammen med Nørre Voldgade 7, da det var en H-formet bygning med beboelsesejendomme ud til gaden og en skole i mellem, tværstangen i H'et så at sige. Skoledelen var lys, luftig og opvarmet med centralvarme og ganske i overensstemmelse med

tidens nye hygiejniske idealer.² Ja, det var endda så store forhold, at de nyindflyttede lærerinder følte sig, ifølge Zahles levnedsskildrer Henriette Skram, “underligt isolerede”, vante som de var til at være “klinet op af kollegerne” og at eleverne formelig sad på skødet af dem.³ Beboelsesdelen, især i Nørre Voldgade 7, bestod af 5-6 værelses lejligheder til det bedre borgerskab.

Kvindelige bygherrer var og er en sjældenhed, og Natalie Zahle var formodentlig en af de første kvindelige, borgerlige entreprenører, der lod almindelige udlejningsejendomme opføre.⁴

I 1852 havde hun overtaget en frøken Foersoms skole i Kronprinsensgade 6 med 45 elever. Der kom flere til og hun måtte tage to etager samt kvisten i brug for at få plads til både sig selv, lærere og elever i det beskedne hus fra 1791.⁵ Efter en årrække flyttede hun alt til Gammel Strand 48, hvor hun lader til at have haft lejlighed på tredje sal. Dog stadig i noget småtteri, der af Henriette Skram huskedes som “hyggeligt”.⁶

En tidligere beboer, Augusta Fenger (1844-1931), er medtaget her selvom hun kun boede i karréen i ganske kort tid. Hun var vel ikke næsegrus af beundring overfor Zahle, men hun var også en kristen lærerinde, havde ligeledes kvindelige bofæller og fik en fortjenstmedalje. Desuden udgav hun, posthumt, en selvbiografi. Augusta Fenger blev lærerinde og boede og underviste på Natalie Zahles skole. En aften havde hun læst i et par doktordisputatser. Natalie Zahle havde set, at der var lys hos Augusta, og spurgte hende hvorfor. Da Natalie hørte svaret, mente hun ikke, at Augusta eller andre i hendes tjeneste skulle bruge sin tid på den slags. Så flyttede Augusta, men smækkede ikke mere med døren, end at hun stadig underviste på skolen i nogle år.⁷

Natalie Zahles biograf, dr. phil. Birgitte Possing, har udført et enormt arbejde med den næsten 600 sider lange biografi, der udkom i 1991. Dog har jeg et par indvendinger. Det drejer sig blandt andet om præmissen om, at det var normalt for kvinder at bo sammen. Possing nævner karréens par og en håndfuld andre. Ud af 273.000 mennesker i København i 1880, er de simpelthen for få til at udgøre en normalitet.

“Kærlig hengivenhed, indbyrdes troskab og fælles hjem for to kvinder, var ikke usædvanligt blandt tidens intellektuelt, kunstnerisk og politisk søgende kvinder. I disse kvindemiljøer synes det næsten mere at være normen end undtagelsen, at to kvinder delte hjem. De adskilte sig kun fra andre kernefamilier ved at være af samme køn og som regel begge udøve et erhverv. Ofte

Linnésgade 10 fra 1877, og Linnésgade 8 fra 1879. Arkitekt Böttger har varieret udtrykket, fra en lidt tør renæssancestil til noget mere gotisk præg. Linnésgade 10 er tydeligt tænkt som en bagside, knap så fin en adresse som Nørre Voldgade 7, der har en ramme om hvert vindue samt en inskription, der markerer at det er N. Zahles skole. Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

tog de som nævnt plejebørn til sig. Natalie Zahle selv delte hus og hjem med flere kvinder. Sine sidste mange år var det med Ingeborg Vinderen, og hun var omgivet af par, f.eks. flyttede Hansine Gerdtzen sammen med Christiane Lund, komtesse Moltke sammen med Elise Bay og komtesse Georgine Knuth sammen med Ingeborg Simesen.”⁸

Flere kan tilføjes: Emma Skram (1845-1911) som boede med en anden lærerinde, Minne (Vilhelmine) Brun (1852-1911) i Linnésgade 8 tillige sammen med søsteren Henriette, deres mor og bror. Johanne Skouboe (1855-1943) og Emilie Keller (1852-1942). Endvidere var der Natalies ekskæreste, Pouline Govl (1834-82), der boede sammen med Zahle 1867-69, flyttede væk og vendte tilbage i 1874 og frem til sin død. De sidste otte år i den lejlighed som Zahle delte med Ingeborg. Govl blev lærerinde på skolen i 1866, fire år senere avancerede hun til forstanderinde, hvilket hun var i tolv år.

Natalie Zahle med sin husstand. Ingeborg Vinderen står og holder hånd med Minne Brun. Siddende er Zahle ved siden af Hansine Gerdtzen og Christiane Lund samt hunden Bob – vist taget i Vedbæk ved sommerhuset, ca. 1910. Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

En *single* i denne kreds var Henriette Skram (1841-1929). Hun blev som 15-årig optaget af Natalie Zahle som plejedatter. Siden blev hun lærerinde på skolen og var fra 1900-13 overbestyrinde. Hun citeres hyppigt her, da hun sammen med komtesse Thusnelda (Nelly) Moltke (1843-1928) var de første Zahlebiografer. Hun skrev en uudgivet selvbiografi, som en slægtning Eyvind Lyngsie Jakobsen senere transskriberede – se hans artikel om hende i Historiske Meddelelser om København 2016.

Kristen kærlighed

Alle disse kvinder var dybt religiøse. Possing nævner det gentagne gange i sin biografi over Natalie Zahle, hvis gravsten er et kors med et bibelcitat (1 Joh. 4,16). Hun havde også flere, nære venner, der var præster.

Religiøsiteten kan måske ses udtrykt gennem deres skriftlige produktion. Th. Moltke forfattede "Fortællinger af Kirkens Historie". Christiane Lund skrev "Lærebog i den kristne Religion for Børn". Bertha Hahn: "Bibelhistorie for Voksne", brugt på seminarier. Augusta Fenger og Mathea Haunstrup⁹ skrev "Salmer samt bibel- og kirkehistoriske Vers og Sange til Skolebrug", der udkom i mindst 22 oplag, sidst så sent som i 1951.

En sådan inderlighed i troslivet er nok til at gøre de fleste danskere blufærdige i dette 'samfund uden Gud'.¹⁰ Også dengang. I biografien om Elise Bay, beretter levnedsskilderen Josepha Martensen om at Bay spurgte hver ny lærer om han ville "lede Skolen i kristelig Aand", hvilket gjorde adskillige "pinlig berørt". Hvad der yderligere fik marginaliseret disse kristne kvinder, var at de var bredtfavnende, økumeniske om man vil. Det giver ingen venner, da ingen lejre har taget dem til som sine egne.¹¹

De fleste var grundtvigiansk inspirerede,¹² men Elise Bay var også stærkt grebet af Indre Mission.¹³ Hendes lillebitte bog "Til Venner. Fra Elise Bays Skatkammer" består af et bonmot til hver dag i året, og her citerer hun både sig selv, Luther, stifteren af den katolske Jesuiterorden Ignatius Loyola og Pave Leo XIII.¹⁴

Zahles præsteven, J.H. Monrad (1846-1903) opfandt vist betegnelsen "den tålsomme folkekirke", der rummede "alle, hvad enten det er ortodokse

eller rationalister”¹⁵ og det gjorde skolen også, og lidt til: Religionslærerinden Bertha Hahn (1848-1916) havde et billede af Grundtvig hængende ved siden af et billede af Søren Kierkegaard.¹⁶ Hundredeåret for Søren Kierkegaards fødsel i 1913 blev fejret på Natalie Zahles skole, blandt andet ved en række foredrag, nogle ordnet af Natalie selv.¹⁷

To af lærerinderne blev nonner. Andre havde jødisk baggrund (konvertitter), heriblandt Martha Steinthal, skolebestyrerinde nummer tre og lektor Sally Salomonsen. Præsten ved den fransk-reformerte kirke, Kraysenbühl, underviste også i en årrække på skolen, så det var en ret bred forståelse af den jødisk-kristne tankegang, der lå bag ordet ‘kristen’.

Det lader i øvrigt til at deres dybe, kristne tro bragte disse kvinder ind på hvad der egentlig var et mandligt gebet, nemlig prædiken.¹⁸ Religionstimerne i de ældste klasser bestod først og fremmest i gennemgang af evangelierne og epistler og afsluttedes med trosbekendelsen og fadervor, og havde dermed mere karakter af “Andagtsstund end af en almindelig Religionstime.”¹⁹ Også Elise Bays religionstimer kunne være i retning af det “missionerende” og prædikenagtige.²⁰ Den første kvindelige præst i Danmark blev ordineret i 1948.

Deres gudsfrygt var formentligt ægte. Ordet “kristen” indgår som værdigrundlag for Natalie Zahles, Th. Langs og Th. Moltkes skoler. Moltke modtog sammen med Elise Bay undervisning i græsk, og Elise læste endvidere hebræisk for at kunne læse biblen på oprindelsessprogene.²¹ De to var i øvrigt værtinder for valgmenighedsmøder og bibelkredse både i Linnésgade og i deres store bolig i Østersøgade.²²

Kvindernes religiøsitet har muligvis også medvirket til at de fandt sammen som bofæller. En mandlig, kristen kæreste har formodentligt været vanskelig at finde. For det første var der kvindeoverskud i hovedstaden. I 1880 var der 108.852 mænd og 125.998 kvinder,²³ mere end 10.000 af kvinderne over 35 år var ugifte – næsten hver fjerde. Ydermere havde netop kvinder fra de velstillede samfundsklasser en lav giftrate. Det var simpelthen sværere at få dem afsat, da fine damer ikke godt kunne gifte sig nedad.²⁴

For det andet lader det til, at især mændenes religiøsitet var for nedadgående. Henriette Skram mente at der i 1870’erne og frem herskede en “Slaphed og Ligegyldighed over for det religiøse, særlig det kristelige Liv” i hovedstadens toneangivende kredse.²⁵ Denne ligegyldighed lader til at være begyndt betragteligt før. Hun lærte fx ikke Fadervor som barn og hendes far gik kun i kirke ved officielle lejligheder.²⁶ I følge folketællingen 1880 var der

Emma Skram, Henriettes søster, der havde Minne Brun kær. Emma har valgt en halskæde med et stort kors, hvilket var usædvanligt, også på den tid. Udateret. Fotograf: Ad. Lønborg, Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

også næsten tre gange så mange mænd som kvinder uden “Positiv Religion”.²⁷ Den dag i dag er kvinder også mere aktive indenfor det kirkelige liv, ikke bare i Danmark, men globalt set.²⁸

Husfælle, bofælle, nul fælle

Dansk kvindebiografisk Leksikon oplyser som sagt om næsten hundrede kvinder med kvindelige 'bofæller' (jeg har efter bedste evne forsøgt ikke at tælle kvindelige par med hver sit opslag dobbelt, nogle havde flere på hinanden følgende bofæller). Det lyder umiddelbart neutralt, hvilket husfælle også gør. Og eftersom der var en del kvinder i samfundets top, der boede med anden kvinde, har det givet anledning til den misforståelse, at det var helt normalt at kvinder boede sammen dengang. Det *blev* øjensynligt en smule mere udbredt i Zahles tid og derefter, muligvis endda fordi hun viste vejen.

En anden historiker, Karin Lützen, har også beskæftiget sig indgående med emnet og mener, at man kan stille spørgsmålstegn ved betegnelsen "homoseksuel" i forbindelse med disse kvinder. Lützen bygger videre på antagelsen om, at det var almindeligt, at kvinder boede sammen. Hun bruger eksemplet Augusta Fenger og hendes bofæller Marie Topsøe (1847-94) og senere Thea Manicus-Hansen (1872-1935). Lützen henviser til, at højskoleelever og tyende også sov i samme værelse eller endda seng. Det er korrekt, men jeg mener, at det er som at sammenligne æbler med pærer. Højskoleeleverne var unge under uddannelse og sparede penge ved at rykke sammen for en kort bemærkning. Iskolde karlekamre og lignende elendige forhold for det tjenende folk kan ikke sammenlignes med hvad komtesser, præstedøtre og andre bedsteborgere gjorde, indtil døden skilte dem. Disse damer af bourgeoisiet havde selv tyende, de var *ikke* tyende. Endvidere tyder de langvarige forhold (39 år for Bay og Moltke, 34 år for Vinderen og Zahle, 23 år for Fenger og Manicus Hansen) på alt andet end 'ungpigsværmeri'.²⁹

Det lader til at have været betragteligt mere udbredt at to eller flere voksne *søstre* boede sammen, eventuelt med deres brødre.³⁰ Det var en konstellation som både Henriette Skram og Elise Bay også boede i for en årrække, men to *veninder* var vist usædvanligt.

Det var nemlig muligt for kvinderne at bo hver for sig. Kvinder i Danmark har i århundreder kunnet bo alene. Nanna Floor Clausen har påvist, at hver 11. husstand allerede i 1801 var en enlig husstand, heraf var 3 ud af 4 aleneboere kvinder.³¹ Hundrede år senere, i 1901, boede mere end 30.000 kvinder alene, heraf langt de fleste i København.³² Zahles skoles musiklærerinde Signe Lehmann (1846-1920) boede alene i Linnésgade 8, senere i Frederiksborggade 34, hvor hun dog havde selskab af sin tjenestepige.

Marie Topsøe og Augusta Fenger, ca. 1893. Marie står og ser intenst eftertænksom ud og har venstre hånd bag sin sambo, ikke ulig datidens bryllupsfotografier. Augusta ser ud til at have et hæfte i hånden, måske "Grankogler" et julehæfte hun var med til at redigere og som blev en stor succes fra 1893-1960. Foto: Ad. Lønborg, Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Helt altovervejende var det enker, der boede alene, men også ugifte kvinder kunne etablere egen husstand.

Disse aleneboende fandtes i alle samfundslag. Her kan nævnes skolebestyrerinden og fysikeren Hanna Adler (1859-1947), og kvindesagsforkæmperen og bibliotekaren Sophie Alberti³³ (1846-1947) som to samtidige, ugifte, eksempler fra samfundets højeste lag.

Når de to kunne bo for sig selv, så ville en præstedatter og en komtesse også have kunnet, men de *valgte* altså at bo sammen med en anden kvinde. Faktisk boede Zahle også alene ad flere omgange. De første par år i den nye skolebygning var hun ene i blot et soveværelse og en spisestue og levede, ifølge Henriette Skram, "en Art »Ungkarletilværelse« fordi det var *billigst*." Det er interessant, at Skram betegner Zahles eneboertilværelse med et mandligt ord, men hvad der er endnu mere fascinerende, er at eneboerlivet åbentbart var den billigste løsning. Det blev endda understreget med en kursivering. Dermed kan den pengebesparende funktion i at have en roomie ikke have vejet tungt – i dette tilfælde en bofælle som chefen Zahle³⁴ selv lønnede.

At kvinderne valgte et samliv, der var mere end rent økonomisk betinget, kan også udledes af deres selvvalgte betegnelser i folketællingerne. Parret Hansine Gerdtzen og Christiane Lund står i 1895 begge som 'husmoder', Thusnelda Moltke og Elise Bay er også begge 'husmoder' ligesom parret Johanne Skouboe og Emilie Keller.³⁵ Det er et tegn på jævnbyrdighed, da den ene ellers kunne være blevet betegnet som "pensionær" (hvilket nogle kvinder i opgangene også betegnes som) men de to husmødre havde altså i princippet lige meget at skulle have sagt i husstanden.

Endnu et tegn på at kvinderne delte mere end bare lejlighed, er det faktum at de ferierede sammen. Mere følger om ferier og udenlandsrejser – fritidsaktiviteter som to tilfældige bofæller ikke behøver at dele med hinanden.

Partner for penge

Som nævnt var det muligt for kvinder i Danmark at bo alene, hvilket kunne tyde på at det økonomiske incitament til at finde sig en husfælle måske var mindre end mange andre steder. Det kan naturligvis ikke udelukkes at kvinderne har valgt hinanden på grund af pengesnød, men det forekommer ikke videre sandsynligt. Lige præcis denne kreds af kvinder endte med at sidde

Elise Bay (1842-1916), født Lund, boede som barn i først Fiolstræde, dernæst Nørre Voldgade 16. Skolegangen var hos en slægtning, der boede i "Trøstens Bolig" i Dyrkøb. Hun kom til Thuro ved Svendbog som præstehustru, men hendes mand døde efter kun et år, og hun vendte tilbage til København. Billedet er fra Josepha Martensen: Elise Bay – et Karakterbillede. J. Frimodts Forlag, København 1917, Missionstrykkeriet.

ganske solidt i det. Både Zahle og Moltke var direktører og lønnede deres respektive samboer.

Kredsen her var også rig på kulturel kapital. Moltke og Knuth var adelige. Zahles far var slotspræst, broren præst og Folketingsmedlem, hendes ene fætter som nævnt arkitekt, en anden højesteretssagfører. Fengerfamilien er fyldt med læger, politikere, præster og arkitekter. Skramfamilien omfattede forfattere og en musikmæcen samt Danmarks første jernbanedirektør.

Augusta Fenger var kæreste med to lavtlønnede folkeskolelærerinder, men firdoblede sin egen årsløn fra 1891 til 1911.³⁶ Augusta fik bygget *eget sommerhus*, mens parrene Hansine Gerdtzen og Christiane Lund samt Th. Moltke med Elise Bay købte allerede eksisterende sommerhuse. Zahle nøjedes med at leje et sommerhus, men hun ejede til gengæld tre beboelsesejendomme. Zahles årlige indtægt var 12.000 kroner i skatteåret 1900-1901, tredive gange mere end hvad husets mandlige portner, en P. Andersen, opgav som indtægt.³⁷

En tillokkelse ved at have en kvindelig partner var måske at det at fællesøkonomien var ligestillet samt at det var nemmere at fortsætte sin karriere. Først i 1890 fik gifte kvinder råderet over deres egen fortjeneste og løn. Det var også almindeligt, at kvinder opgav deres arbejde, når de blev gift. Men på Natalie Zahles skole fortsatte en del lærerinder deres gerning efter deres giftermaal.³⁸

Far og familien som forbillede

Zahle var på mange måder en fascinerende dobbelt figur. På den ene side konservativ og kristen, på den anden side en af de største drivkræfter for kvindefrigørelse i Danmark. Hun ønskede et jævnbyrdigt kærlighedsægteskab for sine elever, men var selv "husbond",³⁹ hvad der entydigt er ordet for et mandligt husstandsoverhoved og vistnok enestående for en borgerlig dansk kvinde.⁴⁰ Hun baserede sin egen husstand på far, mor og børn, med sig selv i faderrollen og bofællerne som husmødre. Allerede i 1869, før flytningen til Nørre Voldgade, var Natalie "Husfa'er, Frk. Govl som Husmo'er og Hansine og Henriette som vore Børn."⁴¹ Ti år efter, fortæller Skram, lød konstellationen således: "Hjemmets Grundlægger i den ny Skikkelse blev Frk. Ingeborg Vinderen, og d. 12. Januar 1879, da hun traadte

Th. Moltke (1843-1928) var dansksindet og optaget af velgørenhed. I 1878 oprettede hun sammen med kollegaen og præsten Ove Hohlenberg "Værnehjemmet Talitha Kumi" for piger, der var "udsatte for Fare i Retning af Usædelighed", siden 1899 Ove Hohlenbergs Minde. Fotograf Frederik Riise Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Natalie Zahle. – Lærerpersonalet ved N. Zahles Skole ca. 1892. Her ses både den afslappede kontakt kvinderne imellem og hvilke formidable lærerkræfter Zahle formåede at tiltrække. Nr. 3 i den bagerste række ses Kirstine Meyer en af Danmarks første kvindelige fysikere. Meyer underviste på Zahles 1885-1909.

1. Christiane Lund (1851-1932); 2. Seminarieførstander Simoni; 3. frk. Kirstine Meyer, f. Bjerrum (1861-1941); 4. Lektor Marie Ringberg; 5. Frk. Fanny Bache; 6. Frk. Jahn; 7. Fru Fanny Nielsen; 8. Ukendt; 9. Frk. Komtesse Georgine Knuth (1856-1940); 10. Seminarieførstander Agnes Petersen; 11. Frk. Smith; 12. Ukendt; 13. Frk. Birgitte Lind; 14. Frk. Elna Barfred Pedersen; 15. Frk. Ida Vinderen; 16. Frk. Emma Skram (1845-1911); 17. Lærer Minne Brun (1852-1946); 18. Lærer Katrine Lønborg (1848-1925); 19. Skoleforstander Julie Pullich (1851-1922); 20. Frk. Karen Blicher (1865-1937); 21. Skolekøkkeninspektør Muur; 22. Frk. Lemming; 23. Frk. Natalie Zahle (1827-1913); 24. Skolebestyrer Brünjulfen; 25. Fru Hansine Gerdtzen (1838-1910); 26. Forstander Nanna Glahn (f. 1854); 27. Lærer Emilie Nielsen; 28. Frk. Schive; 29. Frk. Jacobine Steenberg; 30. Gymnastik frk. Charlotte Bonnevie (1858-1936). Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

ind som Husmoder i Nørrevoldgade 7, blev en Mærkedag i Frk. Zahles Liv og en lykkelig Dag for hende og hendes Venner.”⁴² Det dufter helt af bryllupsdag.

Ser vi i skattekbogen kan vi også se, at Zahle fik fem gange mere i løn end den 23 år yngre sambo Vinderen, hvilket vel egentlig ikke godt kan betegnes som ligestillet.⁴³

I sin selvbiografi skriver Zahle om sin broder, at han “var saa lykkelig at være Dreng, og det misundte jeg ham stærkt. Mine Tilbøjeligheder gik ikke i kvindelig Retning; Dukker, Duketøj og Syning var ikke min Lyst. Derimod at tumle ude, at lege i det fri, at hjælpe med i Have og paa Mark!”⁴⁴ De to kaldte hinanden for hr. Christiansen og hr. Frederiksen når de legede, uanset om kammeraterne var med eller ej. Possings biografi rummer et kapitel kaldet “Mand til mand”, hvori hun påpeger at Zahle behandlede mænd (lærerkolleger, venner) som ligestillede og med en “selvfølgelighed, der var langt forud for hendes tid.”⁴⁵

Hvis Zahles kønsidentitet snarere var en mands⁴⁶ end en kvindes, forklarer det måske også, at hun helst så, at hendes efterfølger som overbestyrer af skoleimperiet skulle være en mand.⁴⁷ Det er opsigtsvækkende, al den stund hun var omgivet af kvinder, både privat og professionelt. Der var ganske vist mandlige lærere på skolen, men samtlige topposter var beklædt med kvinder, og i årevis var syv ud af ni medlemmer i bestyrelsen kvinder.

Kærligheden

“Kjærlighed og sandhed” stod der over indgangen til Natalie Zahles skole. Kærlighed var i det hele taget nøgleordet for Natalie Zahle. “Jeg vilde, hun [kvinden i al almindelighed] skulde være stærk nok til at forsmaa hvert arrangeret kærlighedsløst Ægteskab.”⁴⁸

Også hendes afskedsord gjaldt kærligheden. På hendes gravsten på Vestre Kirkegård i København står der: “Gud er kærlighed, og den, der bliver i kærligheden, bliver i Gud, og Gud bliver i ham.” Dette er et citat fra Johannes’ første brev, kapitel 4, vers 16, der vedrører såvel Guds kærlighed til verden (udtrykt gennem sønnens død) som idealet om de troendes indbyrdes uegennyttige næstekærlighed i kærligheden til (og foreningen med)

Natalie Zahles grav, Vestre Kirkegård. Stærkt, enkelt udtryk uden titler eller familieomtale. Der er ikke mange kvinder, der ligger begravet under egen sten. Som regel nævnes kvinderne som hustruer, døtre eller bedstemødre. Natalie Zahles vej er i øvrigt ganske nær. Foto: Nina Søndergaard januar 2024.

Mary Archer (1826-1908), ca. 1863. Ukendt fotograf, fra Natalie Zahle I Mit Liv 1914. Hendes bror, Colin, var skibskonstruktør og havde bl.a. bygget polarskibet "Fram", anvendt af Nansen og Amundsen på deres ekspeditioner. Colin fik fem børn, heriblandt kunstmaleren Mary Archer.

Gud. Også i et langt brev til sine lærerinder 43 år før sin død prædikede Zahle kærlighed til Gud, til gerningen og til børnene.⁴⁹

Kærligheden i kristendommen kan udtrykkes gennem *agape*, næstekærlighed og et kærlighedsmåltid. Dette kunne også dyrkes af Indre Mission, her et citat fra en bruger af Haslev første missionshus fra 1879: "Det var saa smukt, vi var som een stor Familie; vi delte hinandens Sorger og Glæder, og de sædvanlige menneskelige Skel betød intet for os. Her var ingen Forskel paa ung og gammel" – eller rig og fattig.⁵⁰ Det var øjensynligt Zahles bestræbelse at leve i denne altomfavnende kærlighed, alle ugens dage. Et af udslagene lader til at have været, at hun tilsyneladende havde et åbent forhold i 45 år.

Natalie Zahle havde fire forskellige kvindelige husfæller. Desuden havde hun ofte en kvindelig gæst i sin husstand, ligesom hun adopterede tre piger.⁵¹ Sideløbende med sine forskellige husfæller havde hun gennem 45 år en kæreste i Norge, Mary Archer. "Der er imidlertid ikke lagt skjul på Mary Archers og "Miss Zahles" nære forhold i Archerske familieminder: "De var et par, lenge før noen visste hva det var."⁵² Et par i et åbent forhold, måske? Zahle kunne måske som andre magtmennesker føle sig berettiget til flere kærester, eller som mønsterbryder afvise idealet om monogami. Sidstnævnte tolkning virker mest sandsynlig, da Natalie tog Ingeborg med på ferie op til Mary.

Skram skriver at Mary "hyggede sig udmærket mellem os alle, tog mange af os op i sit Venskab og gæstmildt aabnede Tolderoddens [Marys hytte i Larvik] Herligheder for os. Ikke sjældnen foretog Frk. Zahle og hun længere Udenlandsrejser til Skotland, England, Schweiz og Italien."⁵³ De boede i hvert sit land, men mødtes altså andetsteds i Europa. I ferierne tog stort set hele karréen – inklusive Poulina og Ingeborg – op til Norge.

Natalie Zahle var på alle måder var en ganske enestående kvinde. Udover at hun byggede et solidt og stadig eksisterende skoleimperium, lykkedes det hende tilsyneladende også at få gennemsyret skolerne med kærlighed.

Skoleeleverne gik som nævnt ind i skolen under sentensen "Kjærlighed og Sandhed" og var forhåbentlig vellidte, måske endda elskede af deres 'klassermoder' som klasselærerinden for de yngste klasser kaldtes, og af hinanden. Ja, faktisk blev eleverne, ifølge Possing, vurderet ikke blot på deres "lærelyst og -evne, men også ved deres konstante og kontante skøn over elevernes evne til at elske!"⁵⁴

Nogle af eleverne lader da også til at have haft et stort og rummeligt hjerte. Henriette Skram blev forelsket i Natalie Zahle⁵⁵ og kunne til at begynde med

ikke udstå Zahles plejedatter, Anna Paulsen, som Skram gik i klasse med. Men Henriette blev overvundet af den søde Anna: "Venneforholdet mellem Pige-børn i en Skoleklasse kan jo undertiden betragtes som en deklareret Forlovelse – og saaledes var det i dette Tilfælde; vi var "erklærede Veninder".⁵⁶ Det er, for os, komplekse sager! Henriette er forelsket i både Natalie og Natalies plejedatter Anna, for derefter selv at blive optaget som Natalies plejedatter, da Anna gifter sig og flytter ud.

Tilsvarende gentog med en anden pige, Theodora, en anden "brændende Ildtilbeder" af frøken Zahle. Man skulle tro at Theodora "var paa Nakken af mig, eller i det mindste undgik nærmere Berøring med mig, – men tværtimod, hun gav sig meget af med mig, og vi blev Perlevenner." De delte "trolig hinandens Kærlighed og Beundring for Frk. Z. og alt hvad hendes var."⁵⁷ Overraskelsen over at kunne dele denne kærlighed med sine jævnaldrende er umiskendelig i Henriette Skrams erindringer, som hun nedfældede, da hun var nær de firs.

Også på det kollegiale plan herskede en så høj grad af samarbejde og samhørighed, at det må skyldes kærlighed til Gud, sagen og hinanden.

Natalie Zahles skole har afgivet mange skolestiklinger. Bare for at nævne få af de skoler, der stadig findes, var Marie Kruses Skole (idag i Farum) stiftet af en tidligere elev. Ingrid Jespersen Skole på Østerbro. Th. Langs Skole i Silkeborg. Laura Engelhardts Skole, nu Rysensteens Gymnasium. Endelig er der Kildegårdsskolen i Hellerup, tidligere "E. Bay og Th. Moltkes Skoler" eller "Borgerskole for Pigebørn".

Sidstnævnte er værd at kigge lidt nærmere på. Skolen blev oprettet i 1870 af komtesse Moltke. Den flyttede i 1877 med ind i Linnésgade, og der var et tæt samarbejde. Moltke sad i Zahles skolebestyrelse 1885-95 og en del af staben underviste både på Moltkes og Zahles Skole. Blandt andre Johanne Schønau (1843-89), der i en årrække var Thusnelda Moltkes sambo og støtte.⁵⁸

Moltke ønskede at udvide sin skole til også at omfatte drenge, hvilket Zahle var imod. Zahle havde også selv planer om en skoleudvidelse, nemlig et seminarium, der ligeledes krævede plads. Konflikten løste sig ved at Moltke og Bay rykkede både bolig og skole ud til Øster Søgade. Grundstensnedlæggeren til den nye bygning var Natalie Zahle. En enestående lykkelig spaltning af virksomheder.⁶⁰

Virksomhedsudskillelsen refereres blandt andre af Josepha Martensen (1852-1924), datter af biskop Hans Martensen. Josepha var ugift og boede med

Johanne Schønau (1842-89) blev født i Kolding, flyttede til København i 1868 og blev uddannet lærerinde hos Natalie Zahle. Hun var skolestifter sammen med Th. Moltke, men blev udskrevet af historien og helt erstattet af Elise Bay. Udateret portræt, måske fra omkring 1865. Fotograf: Dines Christian Jochum Pontoppidan Aagaard, Kolding Stadsarkiv.

sin moder i Nørre Voldgade 7, og flyttede efter moderens død i 1904 ganske nær Moltke og Bay.⁶¹ Hun underviste i religion på Th. Moltkes og E. Bays Borger- og Realskole for Piger,⁶² og var venner med både Zahles og Moltkes. Parrene vedblev at have et stort privat samkvem, idet Moltke og Bay fik et sommerhus i Vedbæk, Villa Rosa, og Zahle og Vinderen lejede en villa på samme vej, skråt overfor. Friheden, roen og den dejlige have trak, men, som Martensen skriver, var “det bedste af det hele: der stod, allerede oppe ved Stationen, den trofaste Ven, Frøken Zahle, med sin aabne Favn, sine straalende Øjne og sin store, store Kærlighed!”⁶³

Det er interessant at ordet ‘kærlighed’ anvendes, men intet mindre kan vel dække og forklare, at disse kvinder kunne overkomme først at skilles rent professionelt, og dernæst at bruge en stor del af deres fritid sammen. Ja endda evigheden – Natalie Zahle er begravet ved siden af Moltke og Bays familiegravsted på Vestre Kirkegård.

Denne levnedsskildring udkom i Thusnelda Moltkes levetid – og i øvrigt på et forlag, Frimodts forlag,⁶⁴ der specialiserede sig i kristen litteratur. Kærlighed

Zahlernes + Bay + Moltkes grave. På Vestre Kirkegård, afdeling N, er Natalie Zahle begravet. Til venstre, under det hvide kors, ligger hendes fætter, højesteretssagfører Frederik Zahle 1842-1930; Charlotte Zahle (1842-1937) og Gudrun Zahle (1880-1967). Til højre ses Bay og Moltkes grav, hvor plejesønnen Carl Axel Bay (1876-1922) også nævnes. Gravstenen rummer også et bibelcitát "Jeg lever og I skulle leve" (Joh. 14, 15), endvidere oplyses det at stenen er "Rejst af Bestyrelsen for E. Bays og Th. Moltkes Skole" Foran stenen findes en korsformet beplantning. Foto: Nina Søndergaard januar 2024.

blev også valgt som nøgleordet i en nekrolog over Moltke. "Ja, Kærligheden til Livet, det var den dybe Grundtone hos hende" og "inden for disse hendes Skoler var det igen, de enkelte, der var Genstand for hendes varme, utrættelige Kærlighed."⁶⁵

Upublicerede var derimod Henriette Skrams erindringer, som hun skrev til en lille kreds af venner, der ville vide noget om hendes fortid. Velsagtens derfor var hun aldeles klar i mælet. Hendes lykkeligste år var fra hun var 15 til 19. "Nu forstaar jeg, hvad jeg dengang ikke gjorde, min aandelige Tilstand. Jeg var simpelthen *forelsket* i Frk. Z. Det var ikke et Skolepige eller Ungpigesværmen i almindelig Forstand, der betog mig, men det var en virkelig Forelskelse, jeg gennemlevede i alle Stadier. Jeg levede og aandede for at se hende, møde hende, være sammen med hende, skrive til hende, tænke paa hende, drømme om hende."⁶⁶ Skram understregede kraftigt at Zahle ikke var skyld i dette forhold, og omtalte senere forholdet som et mor-datter forhold, hvad jeg tolker som en betoning af platonisk, stor kærlighed mellem en ung, underordnet og overordnet, ældre person.

Skrams mor "mærkede, at min stærke Kærlighed til Frk. Z. skulde hindre mig i at fatte Tilbøjelighed for en Mand. Det Skibbrud, hun selv havde lidt i sit Ægteskab, gjorde hende usigelig angst for, at hendes Døtre skulde gaa samme Skæbne i Møde, og dette hendes stille Haab skuffedes ikke. Jeg har aldrig kunnet komme til at elske en Mand, fordi jeg aldrig mødte nogen, der kunde svare til det Ideal, jeg i Frk. Z.s Lignelse opstillede for den, jeg vilde skænke min Tro, heller aldrig kunde jeg over for nogen anden fornemme hos mig selv en Inderlighedens Styrke lig den, hvormed jeg elskede Frk. Z. og uden en saadan kunde jeg aldrig tænke mig at hengive mig til nogen Mand. Dette stod naturligvis aldeles ikke klart for mig selv, medens jeg var pur ung. Tværtimod saa jeg nærmest paa Spørgsmaalet om at indgaa Ægteskab som noget, der var selvfølgeligt, som noget, der maatte komme af sig selv og vilde komme til *sin Tid*."⁶⁷

Det var ingen hemmelighed at Zahle "betød mest af alt for mig paa Kursus", snarere end høje karakterer på seminariekurset. Da Zahles plejedatter Anna Paulsen giftede sig med auditor Mundt i 1862 og flyttede ud,⁶⁸ blev der plads til Skram. "Jeg tror ikke, nogen Brud kunde betræde sit fremtidige Hjem med større og tryggere Forventninger end de, jeg dengang nærede", dog var hun "ikke saa urimelig som ufornuftige, nygifte Hustruer kan være det, at vente, at Frk. Z. skulde tage sin Tid fra sit Arbejde for at skænke den til mig."⁶⁹

Henriette Skram, uddannet lærerinde 1859 underviste i historie, engelsk og dansk. Medlem af skolens bestyrelse 1885-1913, overbestyrerinde 1900-13. Skrev både lærebøger til brug i engelsk-undervisningen og mere skønlitterært prægede værker som "Historiske Digte". Fik fortjenst-medaljen i guld 1921. Udateret, foto: Ad. Lønborg, Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Det ser ud som om kærligheden også omfattede Natalies tidligere bofælle, Poulaine, da Henriette omtaler hende som 'min kære, kære Poulaine' og 'min fuldtro Ven', hvis død Henriette aldrig kom sig over. Samme varme ord bliver ikke Ingeborg Vinderen til del, selvom hun også var en del af Natalies husstand ligesom Poulaine.

Henriette flyttede ind i Linnésgade 8, 3. sal med sin mor og søster Emma. Senere kom "Emmas Hjertensven Minne Brun" til, og Minne nævnes også en del af den udvidede familie, der ville kunne tage sig af Henriettes plejedatter.⁷⁰

Denne udvidede familie var stort set sammenfaldende med det publikum Henriette havde i tankerne til sine erindringer, og dermed kunne hun frit bruge ord som forelskelse, brud, hustru og hjertensven. Sidstnævnte ord (samt hjertensveninde) gav ingen hits i en søgning i databasen Danske Breve på Det Kongelige Bibliotek, hvilket kunne tyde på, at det ikke var gængs at anvende i breve. Det understreger det fortrolige kærlighedsrum som Henriette var en del af. Ingen af hendes tiltænkte læserinder ville i mindste måde være overraskede eller forargede over, at hun havde været dybt forelsket i en kvinde. Ja, det er endda muligvis de selvsamme, der overhovedet havde givet Henriette kærlighedsbegreberne. Den unge Henriette vidste ikke, at hendes 'tilstand' var en forelskelse, men ved at bo i mere end 60 år tæt på kvinder, der elskede kvinder, opnåede Henriette forståelse for sit eget følelsesliv.

Usynligheden

Det kan være vanskeligt at finde oplysninger om fortidens kvinder og disse kvinder er ingen undtagelse. Det er forbløffende så lidt vi ved om fx Poulaine Govl, Ingeborg Vinderen, komtesse Georgine Knuth og det var ikke helt nemt at finde et fotografi af komtesse Thusnelda Moltkes sambo, Elise Bay.

Når der er så få kilder, bliver eventuelle varme følelser mellem kvinder helt usynlige. Ordet homoseksualitet blev opfundet i 1869, som en sygdomsbetegnelse og ikke udbredt i bredere kredse.⁷¹ Som Wilhelm von Rosen har påvist, var forbrydelsen "omgængelse mod naturen" kun noget som mænd kunne gøre med andre mænd eller dyr, ikke to kvinder.⁷²

Usynligheden passede sikkert disse kvinder storartet, da de kunne leve i fred. Nogle af dem var også uhyre private. Natalie Zahle "brød sig ikke om, at

Komtesse Georgine Knuth (1856-1940), ansat på Zahles skole fra 1887 til 1924, virkede primært som seminarieførstander, underviste især i religion. Hendes kusine, komtesse Henriette Knuth, var også kristen, kendt i sin samtid som forkvinde for KFUK. Foto fra bogen N. Zahles skole 1851-1951.

offentlighedens øjne skulle nidstirre hendes person. Hun virkede næsten sky, hvad angik hendes personlige tilværelse.”⁷³ Dette gjaldt også hendes nære veninde, Thusnelda Moltke, “næsten alle hendes papirer er brændt eller på anden måde destrueret, og hun optrådte ikke i Kraks Blå Bog eller andre biografiske opslagsværker.”⁷⁴

Birgitte Possing har skrevet udførligt om det temmelig påfaldende hul i arkiverne som Natalie Zahle og Mary Archer efterlod sig. I 45 år var de to veninder og skrev vist ugentligt til hinanden, men ikke ét eneste brev lod sig, trods lang og omhyggelig eftersøgning, opspore. Natalie Zahle har efterladt sig ansøgninger, digte, karakterblade og regnskaber og breve til *alle* andre end

hendes nære norske veninde. Det tolker Possing som at det nok skyldes at Zahle gerne ville fremstå kontrolleret, "ikke, at indholdet skulle have været "upassende" i betydningen usædeligt eller intimt vovet."⁷⁵

Birgitte Possings uhyre grundige biografi om Natalie Zahle fremlægger levnene med stor redelighed, og derfor bliver det konfliktfyldte forhold til engelsklæreren Jens Listov (1826-88) også nævnt. Zahle og Listov var nære kolleger, så nære, "at der gik rygter helt over til Jylland om, at de var forlovede." Han blev fyret 1859 på grund af jalousi, da han og Zahle var forelskede i den samme uidentificerede kvindelige elev.⁷⁶

Listov og Zahle var ikke forlovede, men Zahle havde som ung haft en, for os ukendt, mandlig ven, der dog forlovede sig med en anden kvinde. Zahle omtaler i sin ufuldendte selvbiografi dette som et slag, og at hun aldrig er blevet "rokket deri, at kun denne ene Mand kunde have draget mig ud af den Gerning, som nu blev mit Livs store Kærlighed."⁷⁷

En anden stor kærlighed i Zahles liv lader til at være Pouline Govl. De to havde boet sammen i et par år, men så flyttede Govl (måske hen til sin mor) og Zahle skrev et bevaret brev til Govl. Her afviser Zahle, at hun "*nu* med en Anden staar i det Forhold, jeg engang stod i til Dig, eller maaske rettest, som jeg havde drømt om engang at staa i til En. (...) Det ligesom Erotiske i vort Forhold, som jeg med et tungt Sind ser tilbage paa ej alene med Hensyn til Dig, men – Gud tilgive mig alt!– til andre ogsaa, hvem jeg i min lange Længselsdrøm har grebet efter – det tror jeg nok er bortvejret, og jeg haaber til Gud, det aldrig skal staa op igen i sin gamle begjærende og fortærende Skikkelse."⁷⁸

Possing mener, at det er Natalies ensomhedsfølelse, der får hende til at skrive brevet: "Hvis det er sandt, er det ikke så væsenligt at finde ud af, hvilket køn Natalie Zahles erotiske drifter rettede sig imod. Måske var heller ikke hendes Eros noget enten-eller. Vi ved trods alt ikke meget om ungdomskærligheden til den ukendte unge mand eller om holdbarheden af rygten om forlovelsen med Jens Listov." Men vi ved, at Zahle gennem livede levede sammen med flere kvinder.

En tolkning kunne være at Zahle blev så såret over afvisningen, at hun helligede sig skolesagen og fandt trøst i et par veninder, når nu hun ikke kunne få *denne* mand. En anden tolkning kunne være, at manden, der svigtede, blev en legitim undskyldning for ikke at gifte sig. Endvidere kunne tonen i brevet til Pouline kunne tyde på, at Zahle var skamfuld over i det hele taget at have seksuelle impulser, men hvordan Possing formår at fjerne Natalies lyst til

Natalie Zahle til højre med samleveren Pouline Govl 1863? Opstillingen mimer datidens bryllupsfotografier, som ofte viser manden stående og kvinden siddende. Man ser også Zahle bære ring på venstre ringfinger, mens Govls fingre er skjulte. Fotografen var Emil Lange, der også havde fotograferet, blandt mange andre, kongen i sit fashionable atelier i Østergade 24. Fotograf E. Lange, Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Pouline og erstatte den med lyst til to mænd, er ubegribeligt. Ligeledes finder jeg det påfaldende, hvis ikke ligefrem naivt, helt at afvise muligheden af at en 45 år lang korrespondance skulle være tilintetgjort på grund af kærestebreve.⁷⁹

Det er på tide at indskrive kvindekærligheden i Zahles biografi. Natalie Zahle har i sin voksentilværelse udelukkende boet sammen med andre kvinder, gennemlevende et jalousidrama med en mandlig kollega over en piges gunst og havde mindst én mulighed for at gifte sig med en mand, men gjorde det ikke.

Kvindekærligheden var heller ikke særlig fremtrædende, når kvinderne selv havde ordet. Augusta Fenger nævnte kort, at hun mødte frøken Marie Topsøe på deres fælles arbejdsplads, Ryesgades Skole,⁸⁰ og snart efter var de flyttet sammen. Denne kortfattethed peger på, at det i deres kredse ikke var ukendt at bo med en kollega, men selvfølgeligheden dækker over at de havde mange kolleger, mænd og kvinder, som altså blev fravalgt. Augusta Fenger benyttede sig vist til fulde af, at kvindekærlighed var usynlig og uskyldig. Augusta og Marie delte de første to år af deres samliv med Augustas moder, der i øvrigt mente, at Marie var "det fredeligste og frommeste Menneske hun havde kendt". Derefter havde Augusta og Marie "et lille beskedent, men saare lykkeligt Hjem til hendes [Maries] Død." Parret havde en kvindelig hushjælp, der mente at Augusta Fenger burde giftes.⁸¹ At de to kvinder delte et "lille Sovekammer" havde åbenbart ikke vakt hushjælpens mistanke. Eller måske mente hushjælpen netop, at Fenger kunne "kureres" ved et giftermål. Uanset hvad arbejdede hushjælpen for Augusta og Marie, så større var forargelsen eller væmmelsen tilsyneladende heller ikke.

Josepha Martensens biografi om Elise Bay benytter sig også af stor og afvæbnende selvfølgelighed i historien om Nelly og Elise. Elise Bay boede først på Frederiksberg, dernæst i Nørre Voldgade 7. Thusnelda boede i vinterhalvåret i Ny Vestergade 17 (med sin mor og bror), tæt på sin skole i Løngangsstræde 37, om sommeren på sin mors landsted, Marienborg i Frederiksdal i Lyngby "og herude uddybedes naturligtvis end yderligere Forholdet mellem de to Veninder. Grevinde Moltke flyttede tidlig om Foraaret ud til sit dejlige Landsted og blev derude til langt ude paa Efteraaret. Fru Bays Hjem blev derved efterhaanden som et andet Hjem for Komtesse Moltke, idet denne før og efter Sommerferien daglig skulde ind til Skolerne, ofte overnattede hun derinde, det kunde endog ske, at hun boede der i længere Tid. Det var herlige Tider for Elise Bay, naar Veninden kom, hun, der mere og mere blev den, hun var glædest for af

alle.” Og så var “hun og Komtesse Moltke [...] blevet enige om at dele alt med hinanden.”⁸²

Igen bliver et kærlighedsforhold fremstillet som selvindlysende. Enhver vil være nær med den, man har kær, så den forlængede pendlertid Nelly fik, nævnes ikke, ligesom det fremstår selvklart, at Elise ikke blot ønskede at give Nelly natlogi, men andel i alt, hvad hun ejede.

De få officielle optegnelser, der findes om disse kvinder, ser også ganske upåfaldende ud. Et eksempel rækker: Elise Bay er at finde i politiets registerblade, en art forløber for Folkeregisteret i København. Margrethe Elisabeth Bay, født Lund (1842-1916) var enke efter præsten Vilhelm Axel Bay (1835-71),⁸³ og den 11. januar 1890, hvor registerkortet er udfyldt, havde hun et barn, Carl Helge Julius Bay.⁸⁴ Hun boede Linnésgade 8, 1. sal i 1890 og i 1895 Øster Søgade 88, 1. sal. Alle disse agtværdige ord dækker over at hun kun var gift i et år, at Carl var adopteret og at hun havde fortrængt Johanne Schønau ud fra førstesalen, og ned i stuen i 1882 for at bo med Thusnelda Moltke, hvis registerblad også bare nævner de to adresser.

Usynligheden kunne også have sin begrundelse i, at især Natalie Zahles forhold var udenfor normen. Plejedøtrene var henholdsvis 11, 13 og 14 år yngre end hende. Både børnene og de fleste af kæresterne var tilmed også ansatte og underordnede på skolerne, og med undtagelse af forholdet til Mary Archer, var Zahle absolut den dominerende part. Alt dette kunne lægge op til den fortolkning, at forholdene måske var baserede på magt og tvang. Dog taler en del for, at det ikke forholdt sig således. Min frikendelse bunder i at de *kunne* flytte væk, hvad Hansine Gerdtzen og Pouline Govl også gjorde, samt at de mange nye skoler viser, at tidligere lærerinder og elever godt kunne etablere nye institutioner og stadig være på god fod med moderskibet Zahle. Dette ses af både bevarede breve og af, at nogle lærerinder underviste på flere skoler, fx en Albertine Salmon (1850-1927), der underviste i matematik både på N. Zahles og Marie Kruses skole.⁸⁵

Den foromtalte Mary Archer var “en streng og myndig dame, hun var mandhaftig, blev kaldt “Mary Man” og gikk med stokk, *slips* og seilerhue, og røkte sigarer, seilte også sin egen båt, til og med i regattaer.”⁸⁶ Archer signalerede kraftigt ved ligefrem at have slips på, en del af de andre kvinder nøjedes med hvide skjorter og en form for butterfly. Bukser var fuldstændig utænkelige til kvinder, så underdelen var en lang, enkel nederdel – hvad der afveg fra datidens flæsefyldte damemode.

Accepten

Usynlighed eller stiltiende samtykke? Natalie Zahles privatskoler var, efter den allerførste svære tid, meget populære blandt det bedre borgerskab.

Samfundets accept af dem kan muligvis også aflæses af adoptionerne. Natalie Zahle havde som nævnt tre plejedøtre, men eftersom de alle var store piger (mindst 15 år) var 'adoptionen' måske snarere at ligne med kontraktforholdet mellem en mester og lærling, eller husbond og dreng på en gård. Natalie fik også en form for moderlig andel i Ludvig Bay,⁸⁷ en af de tre drenge som Thusnelda Moltke og Elise Bay optog som plejesønner.

Henriette Skram tog i 1889 også et plejebarn til sig, Tora Christiani (1881-1974), kaldet Toto. Både Henriettes søster, Emma, og veninden Katrine Lønborg, var bekymrede for om det ville kunne gå an, da Henriette på dette tidspunkt var 48 år gammel. Men det gik strålende, blandt andet fordi Tora legede med "Helge, Komtesse Moltke og Fru Bays Plejesøn, som boede i Hus med os og hver Eftermiddag kom op til os." Endvidere var Henriette Skram forvisset om at, hvad vi i dag ville kalde en regnbuefamilie, nok skulle passe på Tora i tilfælde af Henriettes død: Bedstemoster Zahle, mostrene Emma og hendes søster Jutta, Katrine Lønborg, Bertha Hahn, H. Gerdtzen, Mine Brun og Ingeborg Vinderen var alle parate til at tage over.⁸⁸ Tora endte med at blive koncertsangerinde og "fik en lykkelig barndom og ungdom. Alle forkælede mig. Af naturen var jeg glad [og] munter, senere blev jeg meget lykkeligt gift" fortalte hun i 1969, da Københavns kommune indsamlede pensionisterindringer.⁸⁹

Udbuddet af plejebørn var betragteligt større end udbuddet af plejeforældre, så måske vejer det ikke tungt, at enlige kvinder kunne adoptere. Natalie Zahles plejebørn blev i øvrigt fuldt ud accepterede af hendes biologiske familie. "Hverken broderen eller andre familiemedlemmer forsøgte på noget tidspunkt at få hende til at vælge en anden livsbane. Tværtimod."⁹⁰

I den anden ende af livet er der gravstederne, hvoraf kun få har overlevet til vor tid. Emilie Keller og Johanne Skouboe har en pargravsten, ligesom Moltke og Bay har det. Sidstnævntes gravsten nævner også plejebarnet Carl Axel Bay (1876-1922), akkurat som alle andre familiegravsteder.

Marie Topsøe er begravet (af Augustas bror, præsten Hans Mathias Fenger⁹¹) ved sin kendte broder, Vilhelm, på berømthedernes endestation Assistens kirkegård i København. (Vilhelm Topsøe underviste forresten på Natalie

*Emilie Keller *14-1-1852 † 12-12-1941/ Johanne Skouboe *16-10-1855 † 20-1-1942. Par-gravsten på Vestre Kirkegård. Skouboe blev bestyrerinde af Moltkes skole allerede i 1880, inden hun blev eksamineret lærerinde. Hun underviste i årene 1886-92 i matematik (regning) på Zahles. Boede ovenpå Moltkes skole til sin død – af sorg over at miste sin Emilie? Foto: Nina Søndergaard, januar 2024.*

Topsøernes familiegravsted domineres af busten af journalisten og forfatteren Vilhelm Topsøe (1840-81), Maries storebror. Hendes navn og årstal findes på liggestenen, som er temmelig mosbegrøet. Foto: Nina Søndergaard, januar 2024.

Zahles skole,⁹² og Marie var en tidligere elev på Zahles skole). Topsøernes familiegravsted er domineret af Vilhelms buste, men på en liggesten står Maries navn⁹³ sammen med en lang liste af Topsøer, men hun ville vel ikke være nævnt, endsige begravet der, hvis hendes familie havde slået hånden af hende?

Endelig var der den helt store accept af deres arbejde, nemlig i form af Fortjenstmedaljerne i guld som Natalie Zahle, Henriette Skram og Thusnelda Moltke fik – for nu at blive i karréen. Først i 1951 kunne kvinder blive Dannebrogssiddere, altså måtte kongelig og samfundsmæssig værdsættelse vises gennem medaljer. Fra Natalie Zahles kreds fik også Augusta Fenger, Ida Falbe-Hansen, Marie Kruse og Theodora Lang fortjenstmedaljer.

Også på det personlige plan viste kongehuset også sin accept og værdsættelse af disse lærerinder, da både Natalie Zahle, Henriette Skram og Elise Bay underviste prinsesserne Ingeborg og Thyra.

Endvidere fik Natalie Zahle sit mindesmærke i Ørstedsparken i 1916. Statuen er tæt på skolerne og blev bekostet gennem venners og tidligere elevers bidrag – altså *crowdfunded* som vi ville sige i dag. I 1928 fik hun også en vej opkaldt efter sig i Københavns sydvestkvarter. Hun står ud som den superstjerne, hun vitterligt var, mens de andre kvinder trist nok er gledet ud i glemslens mørke.

Det kunne måske skyldes at disse kvinder passer dårligt ind i kvindefrigørelsens historie. For det første var ingen her i karréen politisk aktive, og vi skal lidt længere ud i periferien af denne kreds for at finde egentlige kvindesagsforkæmpere (Ida Falbe-Hansen og Elisabeth Grundtvig, Johanne Krebs, Kirstine Frederiksen). Dernæst var de højreorienterede, dansksindede nationalkonservative. Allerede som ung holdt Natalie Zahle avisen "Fædrelandet", hvilket øvede stor indflydelse på hende og hendes nationalfølelse.⁹⁴ Augusta Fenger var ked af at det offentlige efterhånden overtog opgaverne fra den private velgørenhed.⁹⁵

Det passer ikke ret godt ind i senere feministiske fortællinger, der stort set udelukkende kommer fra venstreorienteret side. Men det var vitterligt Gud, Konge og Fædreland for disse kvinder. I dag virker det også inkongruent, når Zahle insisterede på at piger skulle have en god uddannelse for at kunne finde lykken i ægteskabet, når hun selv forblev ugift og var en karrierekvinde af rang.

Afrunding

Natalie Zahles betydning for kvindefrigørelsen i Danmark har været kolossal. Uden at være en varm tilhænger af kvindesagen fik hun og hendes skole afgørende betydning for generationer af kvinder, der gennem uddannelse vandt indpas på de højeste poster. Denne indsats blev tidligt anerkendt og værdsat i form af fortjenstmedaljer til hende og hendes kreds. Resten af kredsen er temmelig glemte, formodentligt fordi højreorienterede, troende, borgerlige og velbjergede kvinder ikke passer ind i en venstreorienteret kvinde-frigørelsesfortælling.

Natalie Zahle Monument i Ørstedsparken, billedhuggeren er Ludvig Brandstrup. I midten, flankeret af en skolepige og en lærerinde er Natalies buste formet som en herme, en skulpturform kendt fra antikken. Det var en firkantet stenøjle med en portrætbuste øverst og oprindeligt med mandlige kønsdele. På Københavns Rådhus ses Niels Bohr, H.C. Andersen, Thorvaldsen og Martin Nyrop også som hermer. Foto: Bjørn Westerbeek Dahl, februar 2024.

Også på det personlige plan har hun haft en stor, senere skjult, betydning ved at vise, at kvinder kunne stifte familie på deres egne præmisser. De kvinder, der af den ene eller anden årsag ikke ønskede et traditionelt (heteroseksuelt) ægteskab, kunne finde inspiration i hendes liv og virke som hun selv skabte plads til i en halv karré i Linnésgade.

-
1. Martha Steintal: *Natalie Zahles nærmeste Medarbejdere*, i *Natalie Zahle til minde 1827 - 1852 - 1927*, 1927, 76.
 2. Birgitte Possing: *Viljens styrke - Natalie Zahle - en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 271.
 3. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, i *Natalie Zahle I Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 214.
 4. Adelskvinder kunne optræde som bygherrer - Mette Rosenkrantz med Valø i 1580 og Christine Fuiren med Det Harboeske Enkefruekloster i Stormgade fra 1735. En borgerlig var Emilie Mørk med Krigsråds Mørks Minde, 1865, i Lille Kannikestræde. Alle tre bygninger var på Zahles tid milde stiftelser med friboliger og andre understøttelsestiltag.
 5. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, i *Natalie Zahle I Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 85. Zahle boede på et kvistværelse ud til gården, to lærerinder, Septima Storch og Betzy Frontin, boede i baghuset på fjerde sal, hvor de skulle gennem en families soveværelse for at nå hjem i seng.
 6. Henriette Skram: N. Zahles Privatlærerinde, i *Natalie Zahle til minde 1827 - 1852 - 1927*, 1927, 83.
 7. Augusta Fenger: *Erindringer* - udgivet af Johanne Kjær, født Fenger, 1932, 79.
 8. Birgitte Possing: *Viljens styrke - Natalie Zahle - en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 342. Jeg tillader mig i øvrigt at stille spørgsmålstegn ved at Knuth og Simesen skulle have boet sammen. Simesen lader ikke til at have boet i opgangene her, hun delte først hjem med en sprogslærerinde, frk. Kietz i Bredgade 25. Efter Kietz' død flyttede hun til Peter Bangs Vej 2 i 1911. Komtesse Knuth lader til at have dannet par med Marie Ringberg - lærerinde og bestyrerinde. Forstanderinden Katrine Lønborg ser ud til at have været kærester med en Elise Østergaard omkring 1890, da de i folketællingens står som 'husmoder' og 'husfælle' og har Ida Unna og Dorthea Møller som 'pensionærer'. Samt en Trine Petersen som tyende.
 9. Mathea Haunstrup (1859-1939) blev lærerinde fra Zahles skole, men var folkeskolelærer i mere end 40 år. Boede alene. *Dansk kvindebiografisk Leksikon* 2, Karen Hannover til Ann-Sofi Norin, Rosiente, 2001, 56.

10. Phil Zuckerman: *Samfund uden Gud*, 2008.
11. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*. 1917, 103.
12. Der var en række personlige forbindelser til Grundtvig. Natalie Zahle og Thusnelda Moltke havde hørt ham i Vartov, Moltke var veninder med Grundtvigs svigerinde, Franciska Clausen. Den tidligere elev og underviser Ida Falbe-Hansen boede sammen med hans niece, Elisabeth Grundtvig.
13. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*. 1917, 105.
14. Elise Bay: *Til Venner. Fra Elise Bays Skatkammer*, 1920. Hun citerede også Robespierre, Mathilde Fibiger og Byron, så hun spændte vidt.
15. Paul Nedergaard: *Dansk præste- og sognehistorie*, bind I, Københavns Stift, 1951, s.114.
16. Martha Steintal: Natalie Zahles nærmeste Medarbejdere, i *Natalie Zahle til minde 1827 - 1852 - 1927*, 1927, 66.
17. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, *Natalie Zahle – Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke 2. Oplag, 1914, s. 277.
18. De var ikke alene om være prædikantkvinder, fx præstedatteren Marie Wulf (1685-1738). Skov-Kirsten, Kirsten Marie Larsdatter (1827-1900), prædikede i Thy fra 1851, og blev inviteret til København i 1858 af Zahles bror. Kirsten efterkom dog ikke tilbuddet. Lone Kølle Martinsen: Apostelinder – Grundtvig og spørgsmålet om kvindelige præster i *Guds ord i kvindemund – om køn og kirke*, redigeret af Else Marie Wiberg Pedersen, 2023, 176
19. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, *Natalie Zahle – Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, s. 157.
20. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*, 1917, 73.
21. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*, 1917, 65.
22. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*. 1917, 107.
23. Marcus Rubin: *Kjøbenhavns Befolknings- og Beboelsesforhold – Foredrag i Nationaløkonomisk Forening*, Særtryk af Nationaløkonomisk Tidsskrift XIX, 1882, 10.
24. Jens Warming: *Danmarks Erhvervs- og Samfundsliv – en Lærebog i Danmarks Statistik*, 1930, 25. De to komtesser Knuth og Moltke havde borgerlige kvindekærester, noget der vist ville have været vanskeligt til umuligt, hvis de havde ønsket at dele livet med en mand.
25. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, i *Natalie Zahle – Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 153.
26. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 14.
27. *Statistisk Tabelværk, fjerde Række, Litra A, nr. 3, Folketællingen i Kongeriget Danmark den 1. Februar 1880 med et Befolkningsskaart*, udgivet af Statens Statistiske Bureau, 1883, C.
28. The Gender Gap in Religion Around the World – Women are generally more religious than men, particularly among Christians, Pew Research Center report, 16. mar. 2016, <https://www.pewresearch.org/religion/2016/03/22/the-gender-gap-in-religion-around-the-world/> (tilgået 24. Januar 2024)
29. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 60
30. En søgning på "søster" i folketællingen for hele Danmark i 1880 gav 3.350 hits, "bro(de)r" 1.831 hits (ud af 1.048.576 rækker i Excel), "husfælle" eller "fælle" blev ikke fundet. Rigsarkivet Folk i Fortiden, <https://folkifortiden.dk/download-grunddata/> (tilgået 2023.09.20)
31. Nanna Floor Clausen: Enkestanden i Danmark 1801 En analyse af en specifik social gruppes leveforhold – baseret på den kom-

- plette 1801 folketælling, i *Metode & Data* nr. 89, 2003, 42.
32. *Statistisk Tabelværk, femte Række, Litra A, nr. 3, Folketællingen i Kongeriget Danmark den 1. Februar 1901, første Del*, udgivet af Statens Statistiske Bureau, 1903, 35.
 33. Sophie Alberti var ugift og boede alene efter sin moders død. Sophie mente "at hun nok ikke havde været erotisk anlagt." Hun gik op i sit arbejde og havde veninden Selma Lagerlöf som sin fortrolige. Helle Hvenegård-Lassen: *Sophie Alberti – kvindesagspioner og førstedame i Kvindelig Læseforening*, 2008, 35, hvor Hvenegård-Lassen citerer et interview i Ekstra Bladet 7. sept. 1946.
 34. I folketællingen 1890 står Zahle opført som "Husets Chef".
 35. Danmarks Statistik, Folketælling 1895, København
<https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?bsid=254774#254774,47700310>
 36. Skattebøgerne 1891-92 viste at A. Fenger, lærerinde tjente 900 kroner, i 1900 tjente hun 1800 (og boede med sin fader, kammeråden der tjente 2800). I skatteåret 1910-11 var hendes indtægt 4100 og Thea tjente 1100 kr.
 37. Skattebogen 1900-1901 – egentlig *Fortegnelser over den Staden Kjøbenhavns Indvaanere Skatteaaret fra 1ste April 1900 til 31te Marts 1901 Paalignede Indkomstskat, 1901*. Ørstedsparkens Rode 10de Ligningsdistrikt, Linnésgade 8, s. 392. Ifølge Prisberegneren på Danmarks Statistisk svarer 12.000 kroner anno 1900 til 938.230 i 2022 kroner.
<https://www.dst.dk/da/Statistik/emner/oekonomi/prisindeks/forbrugerprisindeks> (tilgået 2023.09.19)
 38. Fx Inger Juliane Gram, f. Tybjerg, (1867-1938) Lærerinde 1887-95 og 1903-06 i Projektionstegning. — Cand. phil. Gift 1893 med Assessor, senere Højesteretspræsident R. S. Gram. Rigmor Gran: Fortegnelse med de væsentligste biografiske data og lærere og lærerinder ved N. Zahles skole 1852-1927, *Natalie Zahle til Minde*, 258.
 39. Citatet fra et brev til husjomfru Anne Nielsen 16. juni 1908. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 398.
 40. Margrethe den første betegnedes husbond, Zahle omtaltes som "overgeneral" (Jens Nørregaard: *Minder fra min Studentertid*, udgivet i 1909, omhandlende årene 1861-66), så er ambitions- og lederniveauet også sat. I England var der flere sager fra 1740'erne og frem, med kvinder, der i mands forklædning havde ægtet en anden kvinde, såkaldte "*female husbands*". Forfatteren Henry Fielding skrev "*The female husband – or the surprising history of mrs. Mary alias mr. George Hamilton*" i 1746. Det kan ikke afvises at Zahle har kendt til skriftet. Se Jen Manion: *Female husbands – a trans history*, 2021/2019, 32 ff.
 41. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 236, der citerer et brev af 3. marts 1869 fra Natalie Zahle til Christian Richardt.
 42. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, i *Natalie Zahle I Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 221.
 43. *Skattebogen 1910-11*. 10de Ligningsdistrikt Ørstedsparkens Rode, 9: frk. Zahle havde en indtægt på 7250, frk. Vinderen 2250. Zahles formue opgives til at være 22.000, Vinderens 47.000. Det var de tre plejedøtre, der var betænkte i Zahles testamente og samboende kunne ikke arve (medvirkende til at indføre registreret partnerskab i 1989), men Zahle må have polstret Vinderen til at være efterlevende.
 44. Moltke, Th.: *Natalie Zahle, Mit Liv* N. Zahles efterladte Papirer, 1914, 28.
 45. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 199.

46. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 391.
47. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, *Natalie Zahle – Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 257.
48. Moltke, Th.: *Natalie Zahle, Mit Liv* N. Zahles efterladte Papirer, 1914, 47.
49. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 204.
50. N. P. Pedersen: Træk fra Indre Missions Frembrud i Haslev, *Aarbog for Historisk Samfund for Sorø Amt*, XXIX, 1941, 90.
51. Pouline Govl er allerede nævnt, Antonie (Tonny) Holders boede der i 1880, før hun tog hjem til Norge.
52. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 249.
53. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, *Natalie Zahle – Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 189.
54. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 221, udråbstegnet er Possings.
55. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 60.
56. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, *Natalie Zahle – Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 129.
57. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 53
58. Johanne Schønau beskrives af Gerda Meyer, en engelsklærerinde på Moltkes skole, som “fremragende” og ydende et ‘kærligt, opofrende Arbejde’. Johanne veg pladsen for Elise som sambo, men var medbestyrer af skolen til sin død. 40-Aars Jubilæet i Dag – Komtesse Moltkes Pigeskole, *Nationaltidende*, 30. Oktober 1920.
59. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*, 1917, 89.
60. Arkitekten var J.E. Gnudtmann (1837-1922), mest kendt for Skt. Pauls Kirke ved Nyboder. Også denne skole levede op til datidens fordringer om lyse, luftige klasselokaler. Måske inspireret af Zahles skole vender skolen siden til gaden, således at eleverne ikke distraheres af trafik og udsigt. Skolen rummede et sløjdlokale – hvilket var nyt og moderne i 1895. Allerøverst, markeret ved hjælp af flere og mindre vinduer samt murstensornamenter, var beboelsesafdelingen: To store lejligheder til henholdsvis skolebestyrerinderne Moltke og Bay og til inspektrisen Skouboe med lærerinde Keller. Skolen her er i øvrigt ikke nævnt i Gnudtmanns værkfortegnelse i Weilbachs kunstnerleksikon.
61. Hun boede Østersøgade 102 og underboen var en overretssagfører Oluf Bay, gift med Sophie Fenger, Augustas niece.
62. Th. Moltkes og E. Bays *Borger- og Realskole for Piger; Østersøgade 86, Ved Skoleaarets Slutning*, April 1899, 13. I den lille undervisningsplan fremgår det også at en del af lærererne underviste både der og på Zahles. Nogle af lærebøgerne var skrevet af Zahlelærere – endnu et bevis på at udskillelsen skete uden bitterhed og fjendskab.
63. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*, 1917, 157 og 158.
64. Johan Frimodt 1859-1935, søn af Rudolph Frimodt 1828-79, præst, formand for Indre Mission København og første præst i Skt. Johannes Kirke på Nørrebro. På bagsiden af Josepha Martensens bog “H. L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner” ses begejstrede anmeldelser af “Elise Bay – et Karakterbillede”, Kristeligt

- Dagblad, Hovedstaden, Politiken, Nationaltidende og Diakonissebladet havde luter lovord tilovers for biografien.
65. J. Trier: Komtesse Th. Moltke, i *Højskolebladet*, 1928, 295-300.
 66. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 60, kursiveringen Skrams.
 67. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 61, kursiveringen Skrams.
 68. Og tilbage igen! I 1880 står H. Mundt, overretsprokurator, i samme opgang som Zahle, det er ikke bare et netværk, det er kludermutter! Hans søster Emilie Mundt, underviste på Zahles 1862-76 før hun fik sin egen maleskole. Elise Bay var nære veninder med Emilie. Emilie boede med Marie Luplau med hvem hun adopterede Carla Mundt-Luplau.
 69. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 73 og 75.
 70. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 84, 96 ff.
 71. "Homoseksuel" eller "homofil" er intetsteds at finde i Ludvig Meyers fremmedordbog ved F.C.B Dahl og B.T. Dahl. 1898-1902.
 72. Wilhelm von Rosen: *Månens kulør - Studier i dansk bøssehistorie 1628-1912*, Bind I, 1993, 76. "At omtale ukendte laster ville være at give anledning til misgerninger snarere end at forebygge dem." Altså fik Danske Lov ikke en underdeling af DL 6-13-15 i modsætning til den tyske Carolina lov, hvor "kvinde med kvinde" var medtaget.
 73. Birgitte Possing: *Viljens styrke - Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 349.
 74. Birgitte Possing, Th. Moltke (1843-1928), 575 i *Dansk kvindebiografisk Leksikon 2*, Karen Hannover til Ann-Sofi Norin, Rosiante, 2001.
 75. Birgitte Possing: Fra myte til gåde – om arkivaliske spor efter en historisk skikkelse, i *Søg – og I skal finde – veje til kvinders historie i arkiver og samlinger*, red. Karen Hjorth, Grethe Ilsøe, Birgitte Possing, 1991, 130.
 76. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 194 og 195.
 77. Th. Moltke: *Natalie Zahle, Mit Liv* N. Zahles efterladte Papirer, 1914, 70.
 78. Brev fra Natalie Zahle til Pouline Govl, dateret 5. febr. 1870. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 252.
 79. Henriette Skram: N. Zahle i sit Liv og sin Virken, *Natalie Zahle – Mit Liv*, N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke, 1914, 186. Skram nævner at Mary og Natalies korrespondance var af "intim Karakter", hvilket vel er naturligt i så langt et venskab og altså muligvis kærlighedsforhold.
 80. Augusta Fenger: *Erindringer* – udgivet af Johanne Kjær, født Fenger, 1932, 89.
 81. Augusta Fenger: *Erindringer* – udgivet af Johanne Kjær, født Fenger, 1932, 93.
 82. Josepha Martensen: *Elise Bay – et Karakterbillede*, 1917, 66 og 67.
 83. Elise Bay artiklen, skrevet af Birgitte Possing. *Dansk kvindebiografisk Leksikon 1*, Abel Cathrine til Lise Hannestad, Rosiante, 2000, 105.
 84. Politiets registerblade, Københavns Stadsarkiv: <https://kbharkiv.dk/permalink/post/17-1508565> (tilgæt 26. Januar 2024)
 85. Rigmor Gran: Fortegnelse med de væsentligste biografiske data og lærere og lærerinder ved N. Zahles skole 1852-1927, *Natalie Zahle til minde 1827 - 1852 – 1927*, 1927, 250.

86. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 247, citerende en af Mary Archers slægtninge James R. Archer. Mary Archer ville måske idag have været betegnet non-binær.
87. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 317.
88. Henriette Skram: *Et skoleliv – erindringer*, transskriberet efter manuskriptet i Det Kongelige Bibliotek og tilføjet noter af Eyvind Lyngsie Jakobsen, 103.
89. Københavns Stadsarkiv. *Pensionisterindringer 1969*. Tora Christiani-Bruun: *Erindring nr. 1422 - Omfang: 5 ark brevpapir*, kbharkiv.dk.
90. Birgitte Possing: *Viljens styrke – Natalie Zahle – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*, 1992 og 1997, 2. udg., 240.
91. Sankt Jakobs Sogn kontraminiesterialbog 1878-2003. H.M. Fenger (1850-1930) underviste på Zahles skole 1878-88 og var i øvrigt aktiv i Indre Mission.
92. Henriette Skram: N. Zahles Privatlærerindeskole, *Natalie Zahle til minde 1827 - 1852 – 1927*, 1927, 85.
93. Ulæseligt i dag, men beskrevet i bogen *Assistens 250*. På side 148. *Assistens 250 1760-2010*, red. Stine Helweg, Marianne Linnée Nielsen, Center for Kirkegårde, Københavns Kommune
94. Moltke, Th.: *Natalie Zahle, Mit Liv* N. Zahles efterladte Papirer, 1914, 69.
95. Augusta Fenger: *Erindringer* -udgivet af Johanne Kjær, født Fenger, 1932, 87.
-

Stiftamtmand Niels Gersdorffs Beskrivelse over Kiøbenhavns Amt 1745

■ Ved Redaktionen

Danmark er godt dækket af topografiske værker, både helt lokale, men også landdækkende beskrivelser. Helt tilbage fra midten af 1700-tallet kan man følge udviklingen og titler som Pontoppidans Danske Atlas og Trap Danmark vidner om interessen for at beskrive landet. Det er mindre kendt, at sekretær i Danske Kancelli Erik Jessen fra 1743 syslede med udgivelsen af en sådan landsdækkende topografi. Jessen sad i København og fik indkaldt materiale fra hele landet ved udsendelse af spørgeskemaer, og det er lidt af et paradoks, at han ikke fik udarbejdet en beskrivelse af netop hoved- og residensstaden København. Derimod foreligger en velskrevet og fyldig beskrivelse af Københavns Amt, der ikke er uden interesse for livet i byen, da der her lå industrier, landstæder og slotte, der havde storbyen som forudsætning. Beskrivelsen er forfattet af amtmand Niels Gersdorff og findes bladt andre Jessenpapirer på Det Kongelige Bibliotek.¹

Det omfattende materiale, der kom ind til Jessen, er senere blevet spredt for alle vinde, men på foranledning af seniorforsker, arkivar Jørgen Mikkelsen i Rigsarkivet, har en projektgruppe forsøgt at samle det med henblik på nærmere studier af Jessens virksomhed og ikke mindst med henblik på udgivelse af dele af materialet. Københavns Amt er ikke en del af det, der udgives, men redaktion af Historiske meddelelser om København har grebet chancen og kan her præsentere Københavns Amt anno 1745 for læserne.

Først imidlertid en indledning ved Jørgen Mikkelsen om "De Jessenske Relationer".

Sekretær i Danske Kancelli Erik Johan Jessen var en af 1700-tallets flittige embedsmænd: Sekretær i Danske Kancelli og i Generalkirkeinspektionskollegiet (begge fra 1739) samt medlem af sidstnævnte fra 1745-1771. Karriøren kronedes af udnævnelsen til etatsråd i 1768. Kobberstik af J. Haas, 1766. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

Indledning ved Jørgen Mikkelsen

I april 1743 udsendte Danske Kancellis oversekretær Johan Ludvig Holstein et spørgeskema til samtlige stiftamtmande og amtmænd i Danmark, Norge, Island og Færøerne. Spørgsmålene drejede sig om alt fra vejrlig, sygdomme, lægeurter, skove, øer, fjorde, åer, søer og kilder til havne, told-, losse- og ladesteder, kongelige slotte, tingsteder samt kirker og andre offentlige bygninger i hver købstad. Nogle spørgsmål krævede eksakte svar, mens andre var bredt anlagte og åbne for fortolkninger. Til sidstnævnte kategori hørte bl.a. spørgsmålene om "indvånernes egenskaber, inklinations og ungefærlige tal", "hvad andre kuriositeter og mærkværdigheder i amtet findes", "de rareste [sjældneste] ord og talemåder ... og deres betydning" samt "en fortegnelse på ... mand- og kvindefolkenavne, som er ej andetsteds og overalt almindelige".

De indberetninger, der blev udarbejdet som svar på kancelliets forespørgsel, går ofte under fællesbetegnelsen De Jessenske Relationer. De er opkaldt efter Erik Johan Jessen, der var sekretær i kancelliet fra 1739 til sin død i 1783. Det var ham og amtmand Carl von Holstein, der tog initiativ til projektet, som med Jessens egne ord skulle danne grundlag for "en fuldstændig landsbeskrivelse over kongens riger og lande".²

Kancelliet ønskede sig "en ganske udførlig og hellere vidtløftig end kort beskrivelse og efterretning" om hvert punkt. Derfor blev stiftamtmandene og amtmændene anmodet om at inddrage "habile ... kyndige og erfarne mænd" fra de respektive regioner i besvarelsen af spørgsmålene. Men de blev også bedt om at sammenskrive de indkomne tekster og at sende de endelige rapporter til kancelliet inden udgangen af september 1743. De regionale og lokale embedsmænd fik altså kun ganske få måneder til at løse den ambitiøse og komplicerede opgave, som med sin "kvasi-videnskabelige" karakter lå ret så langt fra, hvad en embedsmand normalt beskæftigede sig med i 1700-tallet. I kancelliet måtte man da også hurtigt sande, at det var særdeles vanskeligt at gennemføre projektet inden for en rimelig tidshorisont, for der gik 1-2 år, før der begyndte at indløbe rapporter i større omfang, og endnu langt op i 1750'erne ankom der nye tekster.

Der er stor forskel på omfanget og grundigheden af indberetningerne. I en analyse af det norske materiale har professor Øystein Rian bemærket, at især de mange rapporter fra sognepræster ofte lader meget tilbage at ønske,

Niels von Gersdorff hørte til inderkredsen omkring Christian den 6. Det afspejlede sig i hans udmærkelser og karriere. I 1735 fik han den betydningsfulde stilling som stiftamtmand over Sjællands Stift, som han kombinerede med amtmandsstillingen i Københavns Amt. I 1739 underkendte Christian den 6. helt usædvanligt selv under enevælden en Højesteretsdom, der gik Gersdorff imod. Kort før sin død i 1748 blev han Ridder af Elefanten. Miniatureportræt ca. 1740 af ubekendt kunstner 10 x 8 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, A 1020. Foto: Iben Kaufmann.

hvorimod flere af indberetningerne på amtsniveau fylder langt over 100 tryksider.³ Noget tilsvarende gælder det danske materiale.

Den geografiske dækning er også meget varierende. Fra tre af de daværende stifter i Danmark, nemlig Sjællands, Viborg og Ribe stifter, er der et ret omfattende materiale, mens der er betydelige mangler vedrørende Aarhus og Fyns stifter og tilsyneladende næsten intet fra Aalborg stift.

De Jessenske Relationers videre skæbne

Viderebehandlingen af de mange andre indberetninger udviklede sig til at blive noget af en livsopgave for Erik Johan Jessen, men han nåede kun at udgive et enkelt af de påtænkte syv bind om Norge, og der kom aldrig nogen fremstilling om Danmark fra hans hånd.⁴ Derimod fandt nogle af De Jessenske Relationer anvendelse i syvbindsværket *Den Danske Atlas*, som udkom i årene 1763-81.

Efter Jessens død i 1783 var indberetningerne i flere personers besiddelse, indtil de i begyndelsen af 1820'erne blev erhvervet af Det Kongelige Bibliotek, hvor de blev indlemmet i Abraham Kalls samlinger. Herfra er to arkivpakker siden blevet overført til Rigsarkivet, hvor de er indplaceret i Danske Kancellis arkiv.⁵ Det Kongelige Bibliotek ligger dog stadig inde med en del tekster med relation til De Jessenske Relationer. Flere mindre samlinger af indberetninger er blevet opsporet i Rigsarkivet i Viborg og Odense, ligesom en islandsk indberetning er dukket op i håndskriftsamlingen hos Rigsarkivet i København. Andre islandske tekster ligger på nationalarkivet i Reykjavík, mens nogle af de norske tekster befinder sig på norske institutioner.

I de sidste 100 år er en del af de danske indberetninger kommet til offentlighedens kendskab gennem forskellige publikationer. Det har især drejet sig om artikler i lokal- og regionalhistoriske årbøger, hvor forfatteren har refereret, citeret eller transskriberet større eller mindre dele af bestemte indberetninger. For ca. 10 år siden tog en kreds af forskere imidlertid initiativ til en større forsknings- og formidlingsindsats på dette område, og der foreligger nu stof til et trebindsværk.⁶ Det ene bind bliver en antologi, der dels belyser Jessen og hans arbejde samt den danske topografiske tradition generelt og dels viser, hvordan De Jessenske Relationer kan anvendes til mange former for historisk og sprogvidenskabelig forskning. De to andre bind kommer til at indeholde

transskriptioner af alle indberetninger fra de danske købstæder og fra tre udvalgte landområder, nemlig Frederiksborg Amt, Lolland og Salling. I forbindelse med dette arbejde er forskergruppen også blevet opmærksom på den meget interessante indberetning fra Københavns Amt, som hermed bliver publiceret i *Historiske Meddelelser om København*.

Beskrivelse over Kiøbenhavns Amt **Kiøbenhavns Amt**

Dette Amt haver uden Tvil sit Navn af dend derudi liggende kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn, det bestaaer af fast Land og 2de Øer, som er Amager og Saltholmen, har forhen været inddeelt udi 3de herreder: Nemlig Sokkelund, Smørum og Ølstøkke, udi et hver af hvilke var en Herreds Foged, men Aar 1683 forvandlede – salig og høylovlig Ihukommelse – Kong Christian dend 5te disse Herreder til et Birk, som blev kaldet Kiøbenhavns Birk, og ved Ballerup, tæt uden for samme Bye, er et smukt Tinghuuss bleven bygget, hvor Rætten hver Mandag administreres af en Birke-Foged;⁷ Dog ere alle disse Herreders Sogne ikke under dette Birk Tingpligtige, thi Taarnbye Sogn paa Amager har sit eget Birke Ting, som kaldes effter Sognet Taarnbye Birke Ting og holdes hver Fredag udi Taarnbye hos en huussmand, hvor Sognet har lejet Værelser, og have de ikke der noget eget Ting=Huuss; dernæst Storemaglebye Sogn paa Amager, saa og haver sin egen Rætt, og hvorum hereffter skal skee nærmere Forklaring. Og da udi Aaret 1717 Rytter Districterne bleve inddeelte, og paa Kiøbenhavns Amt blev et Regiments District kaldet Kiøbenhavns Rytter District indrettet, blev til Friderichsborg Rytter District fra Kibenhavns Amt henlagt Wridsløsemagle, Smørum, Wexøe og Steenløse Sogner, som endnu sortere under Friderichsborg Rytter Districts Birke Ting.

Ellers har dette Amt saadan en Situation og Beskaffenhed, at intet Amt udi heele Danmark og Norge samt Førsten Dommene dermed kand komme udi Comparaison, thi foruden at dend Kongelige Residence derpaa er beliggende og Øen Amager, hvorpaa Christianshavns Fæstning ligeledes er beliggende, ligesom er landfast udi bemelte kongelige Residence med det øvrige af Amtet, samt andre Prærogativer, som hereffter bliver anført, saa er det en stor Herlighed, at dend heele Passage af alle Nationer til og fra Øster og Nord Søn

skeer imellen [!] de under Amtet beliggende 2de øer Amager og Saltholmen, og følgende igiennem dette Amts Jurisdiction.

Amtets grænser

Amtets Skiæl imellem det og de paa grændsende 3de Amter Roskilde, Friderichsborg og Hirschholm er paa Lande-Veyen til Kiøge midt Strøm af lille Veyle⁸, saa at Halparten af Broen er Kiøbenhavns Amt tilhørende; Paa Landeveyen til Roskilde noget forbi dend udi Heedehusene længst ud beliggende privilegerede Kroe⁹; Paa Lande Veyen til Friderichssund dend saa kaldede Garboekrog¹⁰ paa hin Side af Steenløse; Paa Landeveyen til Friderichsborg midt Strøm udi Ravnholts Bek¹¹, og paa Landeveyen til Helsingør midt Strøm udi Smidstrup Bek¹². Saavit dette Amt bestaaer af fast Land, grendser det fra lille Weile til henimod Kiøbenhavn paa Øster Søn¹³ og fra Kiøbenhavn til Smidstrups bek paa Sundet; Dets Etendue fra Garboe Krogen paa hin Side af Steenløse til dend østre Kant paa Saltholmen ansees at være 5½ Miil, hvorunder regnes Overfarten imellem Bonde Byen Kastrup paa Amager og Saltholmen for ungefær een Miil, Men Amtets Etendue fra lille Weile Broe til Smidstrups Bek ansees at være 4 Miile.

Saltholm

Øen Saltholmen er beliggende østerlig fra Øen Amager ungefær en milveys paa dend anden Siide af Renden eller Dybet, hvor de Søe Farende passere og fra Schaane omtrent 2 Miil. Er et plat Land og haves i Brug af Amagerne, som om Sommeren derpaa græsse en stoer Deel Qvæg, dends Længde i Synder og Nord regnes for 1 Miil og dends Breede mit over Landet ½ Miil. Paa denne Øe brydes ogsaa en stoer Qvantitet af Kalk Steene, som Kalk Fabriqven ved Kiøbenhavn¹⁴ veed at betienne sig af. Om Sommeren er denne Øe folkerig, thi da holde Kalk Fabriqven mangfoldige derpaa for at arbejde ved Kalksteenene, og Amagerne have ligeledes Folk derpaa, som opholde sig udi deres Melke Hytter, hvilke ere fuldkommen Boeliger oprettede af Jordsoder, ligesom Huussene siges at være udi Island. Ellers boer kuns een Mand bestandig derpaa Landet, som henhøre under Storemagle Bye paa Amager.

Denne Øe bruges kuns til Græssgang og er derpaa ingen Skov, ey heller Ager Jord, men der findes paa nogle Stæder nogle Busker, som seer næsten ud og lugter ligesaaledes, som det de have i Haugene, og gemeenlig kalde Ambra¹⁵, saa at dend der maae voxe vild. Landet er ellers fuldt af Fugle Vildt, og af det Slags som opholde sig ved Strand Siiden, saasom Rødbeen, Strand Skader, Maager, Ryler og deslige hvilke legge der deres Unger ud, ogsaa nogle Tiider findes der vilde Giæss derpaa Landet; der ere og omkring Landet en Mængde af Søe Hunde, men paa Landet er intet andet Vbefindigt undtagen nogle faae Harer. Fiskerie giver det ikke ved bemelte Øe, men paa Landet er en Brønd, som har nogenledes færsk Kildevand, dog ikke alletiider, saasom det befindes, naar Søen er høj og kand staae over det meeste Land paa Øen, da at blive brak og syltet. Hvilket da og kand siges at være Aarsagen, at de 3de Hollænder, som i gamle Dage have boet paa denne Øe, samme have forladt og flyttet igien til Amager. Denne Øe er ellers omgivet vit ud udi Stranden paa grundet Vande med snart idel Kampsteen saa findes der ogsaa paa mange Stæder derved udi Stranden en stoer Mængde Kalk Steen, som Kalk Fabriquen, naar Vandet er nedrig og kunde betienne sig af. Af disse Kamp- og Broe Steene skal de fleeste Gader og Steenbroer i og ved Kiøbenhavn være lagte, og de fleeste Broe-Steene, som sælges i Kiøbenhavn, vorder der endnu tagne, dend største af disse kampsteene kalder Amagerne Enke Steen, af Aarsag dend ligger alleene og viidere ud i Stranden end de andre, men holdes ellers af dem at være udi Circumference saa stoer, som et Bonde Huuss paa 3 Fag lang og 3 Fag breed.

Endelig findes og paa denne Øe et slags U-Tøy, som kaldes 4re Been, der opholder sig saavel udi Vandet som Græsset, paa Ryggen ere de af Couleur som en Snog, men have en hvid Bug, hvorpaa er Skiæl som paa en Sild, de største af dem er et Qvarteer lang, gandske tynde, deres hoved som paa en liden Aal og Rumpen som paa en Muus; end viidere et andet Slags, som kaldes Vand Kalve seer ud ungefær som en Torbist eller Skarn Flue, hvilke begge ere skadelige for Creaturerne, thi faae de dem, som læt kand henne sig enten ved at æde eller at drikke udi livet, crepere de strax.

Amager

Øen Amager er skildt fra Siælland ved Søens Giennem Løb, kaldet udi Almindelighed Kalleboe Strand, som ved det at dend ved Kiøbenhavns og

Christianshavns Fæstnings Værker er indknebet haver en strøm ved Christianshavns Broe nogle Gange af dend Rapidité, at dend kunde magelig drive et Mølle Hiul, udi denne Søekant, og der omkring er en stoer mengde af Svaner, saa ikke viides nogenstæds dertil at være lige, ja mand kand end og see dem lig som tamme Fugle flyde paa Vandet inde imellem Fæstnings Værkerne. Salig O Høyløvlig Ihukommelsse Kong Christian dend 5te har hafft en særdeeles lyst til Svane Jagten udi Kalleboe Strand, hvorefter ogsaa dend Gaard ved Bonde byen Sundbye Øster paa Amager blev bygget og kaldet Svane Leje Gaard, hvor det kongelige Herskab, saalenge denne Jagt vedvarede, fandt Behag at logere.¹⁶ Men denne Gaard er nu et Værtz Huuss udi privat Persohns Eye og kaldes Rødegård.¹⁷

Denne Øe, Amager, er ellers et plat Land fra Christianshavns Fæstning til synder omtrent 1½ Miil lang og midt over en god halv Miil breed, haver ingen Skov uden nogle her og der tilsammen plantede Træer meestendeels for Under Vildtets Skyld, hvilke ere indhegnede og kaldes Remiser, og hvorefter ogsaa nu Træerne ere gamle og stoere, de Søefarende betienne sig til Merker at segle efter.

Paa dend yderste Pynt af Landet imod Øster Søen ligger en Bye kaldet Dragøe, samme har i Begyndelssen kuns bestaaet af 2de Gaardmænd, men nu er tilvoxet med Huusse, saaledes at der udi denne Bye boer over 150 Familier næsten alle Søe-Folk og blandt dem Lodsser, som lodsse de fra Øster Søen ankommende Skibe giennem Sundet, De legge sig og paa et slags Skibsbyggerie af Jagter og Baade til deres eget brug, og ere de over alt for goede erfarne Søe Folk baade udi Øster og Nord Søen anseete; De have ved deres egen Fliid og Vindskibelighed anlagt sig en Havn, hvorudi deres Fartøyer, som ere Jagter og aabne Baade, kunde ligge trygge og overvintere, og ved det at de idelig omgaaes med fremmede Nationer, som passere Sundet, kand de fleeste af dem, fornemmelig Lodsserne, nogenledes tale og forstaae det hollandske og engelske Sprog. Deres Oeconomie er paa dend hollandske maade indrettet, og gaae Mand Folkene ligesom Hollands Skibs Folk klæde og Qvind Folkene omtrent paa dend Maade, som de gaae udi Friisland. Men det er remarquable, at saa snart en Mand- eller Qvindes Persohn kommer derhen at boe, varer det neppe et ½ Aar, førend de anlegge denne Klæde Dragt og forlader deres forrige eller og reent flytte igien fra Stædet, hvilket og paa dend heele Øe er brugeligt, endog mellem Tienneste Folkene, hvilke – saa lenge de tienne paa Amager –

Københavns forstæder blev ofte genstand for meget detaljerede opmålinger, foretaget som øvelser for Kadetkorpset. Kortet over Amager er signeret af Christian Daniel Kruse, der var lærer ved Landkadetakademiet fra 1745 til 1764, og dette kort er rimeligvis tegnet inden for dette tidsrum. Det Kongelige Biblioteks Kortsamling, Frederik den 5.s Atlas 36:50.

Amagerne holdt fast i deres særprægede klædedragter, der stammede fra de første nederlandske bønder, som kom til øen i 1510'erne. Som det omtales i beskrivelsen af Københavns Amt bar mændene hatte, der i omkreds var så store som bunden af en tønde og som bestod af blåt, flosset garn, der sammen med pullen kunne veje 5 kg. Formen sammenlignes i Gersdorffs beskrivelse med en storkerede. Udsnit af Christian Daniel Kruses kort over Amager, jf. s. 122-123. Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

gaae klæde ligesom Amagerne selv. Denne Bye ligger under Storemaglebye Sogn og hører uder [!] Schoutens Jurisdiction udi Storemaglebye, ligesom de og rette sig i alt effter Storemaglebyes Indvaanere og deres Privilegier.

Uden for Byen er et særdeelees Tegn at segle effter som bestaaer af en lang Stage som en temmelig Skibsmast sat i Jorden, paa hvis Spidsse er en Tønde, og endskiønt det er bleven proberet der at henplante et Træe eller fleere, har det dog ikke vildet lykkes, men de ere alletiid udgaaede. Udi denne Bye er

og et lidet Toldstæd, men dend der værende Tolder dependerer af Told Cammeret udi Kiøbenhavn.

Tæt uden for Byen ligger og et smugt Skoele Huuss, som disse Indvaanere have ladet bygge til deres Børns Fornødenhed, og hvorudi de ogsaa ligge Grund til Information udi Navigationen, og er det ikke rart derved Stædet at see en Dreng paa en 10 à 12 Aar som uden ad kand gjøre reede paa Compassens Afdeelingen imellem de 4re Hoved Vinde, foruden hvad hand veed at forklare om adskillige Skibs Terminis.

Denne Øe Amager er ellers særdeeles merkværdig ihenseende til dends Indbyggere, hvilke alle have en særdeeles Klæde Dragt, nemlig Mand Folkene, at de studse deres Haar af, at det ikke naar længere end til Skiorte Kraven, som er særdeeles rynket med en smal Søm og staaer lidet ud fra Halsen; deres Hatte Skygger ere ikke opfæstede, men stive og krummede lidt op ad, deres Stadsse Huer ere runde ungefær udi Circumference af dend Størelse som Bonden af en Tønde, bestaaende af blaae ulden eller Silke flosset Garn, som er fæstet til Hatte Pollen, og ere af dend Tyngsel, at de tungeste veye henimod 10 [pundtegn] og kunde lignes ved Storke Reeder, de bruge hverken Kiol eller Camisol¹⁸, men have gemeenlig 2de eller 3de korte Trøyer paa, af hvilke dend yderste ikke naae længere end til Buxer Linierne og staae ud med en stiv Kant fra Livet gemeenlig af blaae Klæde. Deres buxer ere viide, som Søe Folks Buxer og henge dem over Knæerne, og naar Amageren er udi hans Prydelse, haver hand dend meeste Tiid 5 Par Buxer paa, som gjør ham særdeeles breed og anseelig paa denne underdeel af Legomet, deres Strømper ere gemeenlig gierne hvide, men udi Hollænder Byen, naar det er en Brudgom, af blaae Klæde. Deres Skoe have ikke Overlæret viidere til Underlæret hæfftet, end saavit det gaaer noget over Tærne, dernæst er der ingen Overlær viidere, end udi Midtningen en smal Strimmel, som gaaer op over Vristen af Foeden, hvor det med Bagstøkkerne samles, og Skoen saaledes med Remmer paa Foeden fastbindes, Hælene af Skoene ere af Lær, lave, men gaae noget Spids til ligesom Hælene af Fruentimmer Skoe.

Deres Gevær i gamle Dage, naar de sloges tilsammen, skal have været stoere Knive, som de ved en stoer Bælte om Livet udi Skeeder havde hængende, og formeenes at deres stoere Huer har været til dend Ende inræterede, at de kunde tage samme i Haanden og betienne sig deraf som et Skiold, derudi uden Fare at kunde optage alle de Skaar, deres Contrapart dem ville tilføye.

De have og udi forrige Tiider visse Gange om Aaret haft adskillig publike

Amagerbøndernes klædedragter blev også gengivet i Laurids de Thurahs Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den liden Øe Amager, og den ei langt derfra situerede endnu mindre Øe Saltholm, der udkom i 1758. Tavle III viser øverst en bonde og hans kone og nederst en pige og en karl i helligdagsklæde. Det Kongelige Bibliotek.

Leeg og Lystigheder: Saasom ved Fastelavns Tiider, at de have sat en levendes Kat udi en tom Tønde, hvilken Tønde da igien blev tilspundet og hængt op i Været ved et Reeb mellem tvende Støtter, hvornæst Amagerne effter en liden Oration og Drikke Skaal begav sig alle til Hest med en vigtig lang Stage som en Spyd udi Haanden, hvormed de een effter anden rente løs paa denne Tønde, indtil enten Bonden deraf blev indstøt eller Tønden udi andre Maader gik i støkker, og Arrestanten uskad – dog udi største Confusion – af sit Fængsel retirerede sig, og hvilken af Amagerne, som ved sit Stød bragte dend arresterede Kat udi sin Frihed, samme blev kaldet Katte-Konge heele Aaret igiennem, indtil een anden ham afløssede, men hafde dend Fordeel derved, at hand blev holdet fri for Skatter og andre Udgiffter Aaret igiennem. Deres Tienneste Folk var ikke tilladt at ride med dem, men deres egne voxne Sønner, som reed for Faderen, naar hand var bleven gammel.

Om Juule Tiider hafde de ogsaa et andet Slags Leeg, som bestoed derudi, at De ophengte en Levendes Gaass mellem 2de Reeb dog udi breede Baand be-bunden, at dend intet hafde fri at bevæge uden Halssen og Hovedet, saa og at naar dend bevægede sig, gik dend heele Gaas frem og tilbage, dend hengte med Halssen neer ad, som blev stærk oversmurt med grøn Sæbe, dernæst forføjede Amagerne sig til Hest og rente med blotte Hænder effter denne Gaas for at af-rive dend Halssen; og Hvo, som bekom dend, blev kalde Gaasse Konge, og hans Skaale med stoer fryde Skrig over denne lykkelig Udfald mellem dem drukkert.

Slige Leeg og Lystigheder have de altid endet med Dantz, og er deres Dansen og særdeles nemlig en blanding af polsk og hollandsk; de have deres egne Spillemænd og deres egne Støkker, de dandse effter; naar Dandsen er til Ende, gnier Spillemanden op og neer paa dend fineste Viol Stræng, og da kysser Mands Personet Fruen Timmeret, hand haver dansset med, heel beskeeden, og hvilke af andre slags Folk give sig saaledes udi deres Laug, maae derudi uden Contradiction effterfølge deres Skik. Mands-Persohnerne have ellers mellem sig særdeles dandse for at lade see deres Færdighed, iblant andet er der en Dands, som skeer med et Hønsse Eg, som legges oven paa en omvendt Træ Beggere, der er sat paa et par Haandfuld Sand paa Jorden, hvornæst Dandsen begyndes, og med Foeden under Tacten og giørende Spring kastes dette Beg-gere bort fra Egget, at det bliver liggendes paa Gulvet uskad, og Amageren, som bliver ved at dandse, kaster sig over paa Hænderne mellem Stunder ved Egget, der saa og tager det mellem Fødderne adskillige Gange, ophæver og flytter det uden det ringeste Skade at tilføje, og derpaa under bestandig

Dandssen opleder sit Træ Begger, hvilken hand mellem begge Fødder under Spring og Dands bringer hen til dette Eg, og med en sær egen Behændighed hveluer Beggeret, hand haver mellem Fødderne, over Egget, at det ikke tager ringeste Skade, hvornæst hand, effter at hand en Par Gange haver omsprungen, sætter sig paa Hovedet oven paa dette hvalte Begger; og naar saadant er skeed, er Dandsen til Ende, og Egget bliver da præsenteret for at viisse, at det ikke haver faaet nogen knek. Qvind Folkene dandsse samme Egge Dands, saavit dem kand være anstændig, Men deres Klæde Dragt angaaende, da – naar de ere endnu ugiffet – gaae de med blot Hoved og flættet Haar udi Soleniteter; Ellers ligesom Koernerne med en hvid rynket Hat; nogle af dem, som ere Enker, med en sort fløyels Hat, deres Lindtøj om Halssen, og Hovedet er nogle gange saa blaa af Amdam¹⁹, som det var farvet, hvilket der paa Landet er en almindelig Skik; De have ikke anden Klæde Dragt paa over Livet end korte Trøyer, som gaae tæt til ved Haanden, ere gemeenlig af blaat Klæde med smaa Opslag derpaa, sommetiider af blaat Fløyel; Skiørterne, som ere enten af blaae eller sort Glantz Lærred eller Klæde, hæftes oven Trøyerne, men ere ikke længere end til lidet under det tykke af Barmen, de bære gemeenlig giærne sorte Strømper, siælden Tøfler, og ere deres Skoe ligesom Mand Folkenes. Naar de ere i deres Prydelsse skal de have 8 a 9 Skiørter paa; en brud, som er Jomfrue, vorder fornemmelig udi Hollænder Byen med en stoer forgyldt Sølv Kiæde ziiret om Halssen, som falder udi adskillige Afdeelingender need til Skiørte Knebet besat med adskillige stoere forgyldte Medailler, hun haver og bag udi hendes Haar Flætning adskilligt saadant, og er paa Kanten af hendes Trøye bag om Halssen og need for Brøsted en stiv udstaaende sort Palatin. Enkerne, naar de giffte sig igien, have en sort rynket Kaabe paa, som naaer need til midt paa Skiørtet og er tæt om Halssen tilbunden eller hæftet med en forgyldt Hæfte, og paa Hovedet have de en sort Hue, sommetiider af Fløyel.

Ved deres Brøllupper og Giæste Budde have de en særdeeles Orden, deres Borde ere fulde af fiin og Hvide Brød, saa at snart intet andet kand faae Rum derpaa; dend eene tracterer ikke anderleedes end Brøllupper end dend anden, fornemmelig udi Hollænder Byen; Tractamenterne bestaaer udi en Rætt af adskillig saltet Mad, som Flesk, Kiød Pølse ogsaa viidere, dernæst af Rissen Grød og endelig af Hønsse eller anden Kiød Suppe; Deres Drikke Vahre er Øl og Brændeviin, og endskiøndt det kunde have det anseende, at disse Indvaanere formedelst deres Skik udi deres Leeg og lystige Dandsse inclinerende til Fylderie og Lætfærdighed, saa er det dog i sig selv gandske

“Pene Grit” viser en yngre Amagerpige i festligt skrud. Anonymt oliemaleri uden årstal, Nationalmuseet, natmus.dk

anderledes, og kand Mand derudi anføre dem, som et Exempel for andre; de nøde for det første aldrig nogen til at drikke visse Dryk, hvilket dog i Fordum Tiid har været en Sædvane endog mellem de Geystlige, at de have Drukket udi Pælle viis af Sølv-Kander, gammel Øll og anden stærk Dryk, men udi deres drikke Dandsse er det merkelig, at enhver beholder sin fri Villie og

kand 7 a 8 Karle drikke mangfoldig Gange effter Dandssens Beskaffenhed af en Kande Øl, uden at mand kand observere, at noget deraf er drukket, og er nogen imellem Dem som fylder sig, bliver hand foragtet af alle, og deres Ædruelighed er Aarsag til dend høye Alder de opleve. Mand hører aldrig, at De ved Deres Gilder og Samqvem have Striid og Slagsmaal mellem Sig; Skeer det mellem deres Tienneste Folk, ere de selv de første, som angiver det og forlanger dem straffet. Paa begangne Lejermaal imellem de indfødde Indbyggere er intet Exempel; de visse ellers hos sig et slags særdeeles Independence, thi om de end tale med dend allerstørste Herre, lade de dog see udi deres Opførsel og Ord en Familiaritet, hvilket skal have givet Anleedning, at nogle af dem udi forrige Tiider hafde Adgang til det kongelige Herskab, som diverterede sig med saadant.²⁰

Disse denne Øes Indbyggere, som kand regnes for at være henimod 800 Familier og saaledes udi alt foregaaende ere hverandre lige, saa og derudi at de paa en Foed ere taxerede til Skats Erleggelsse, og at de ingen Lands Soldater in Natura mellem sig udreede, hvortil de ey heller udi nogen Maade findes skikkede, ere dog afdeelte udi 2te Classer. De udi Storemaglebye Sogn have Egentlig deres Oprindelsse af de Friiser, som er bekiendt effter Historien at være komne her ind til Danmark udi Aaret 1515 og bleve med adskillige Privilegier benaadede, som paa deres nu værende Effterkommere ved allernaadigste Confirmation continuerer, og fornemmelig deri bestaaer:

(1) at denne Meenighed, hvorunder Dragøe sorterer, haver deres egen Schout eller Øvrighed, som Amtmanden ved Vacance skal tage og beskikke af Gaard Mændene udi Storemagle Bye, og hvilken deres Schout, som haver 4 Scheepen²¹, dem hand selv med Meenigheden vælger, udi alle Slags Sager er deres Dommere udi første Instance saa og deres Skifte og Deelings Forvalter, hand holder ingen Rætt, uden naar der er sager, og Hvo, som ikke med Hans Kiændelsse er fornøyet, indstævner sagen for Amtmanden, hvor anden Instance er derifra det gaaer til Høyeste Rætt. Der bliver ved Process og Rettergang udi denne Jurisdiction ikke andre Formaliteter i agttaget, end de hvis Effterladelsse kunde foraarsage en Nullitet udi Processen. Amtmandens Instance kaldes Kiøbenhavns Amts Ober Ræt, og er Amtsforvalteren derudi Actuarius eller Skriver, Ober Rættens Stævninger og Domme vorder alt under Amtets Segl udstæde, som bestaaer af en Amager udi fuld Corpus med hans Kurv med Urter udi paa Armen og hans Begger udi Haanden effter følgende Aftryk. Bemelte Segl bliver og brugt til Legitimations Beviisser og andre

Det viser amagerbøndernes stærke placering i samfundet, at det segl, som Amagers særlige juridiktion fik under Christian den 5., viser en Amagerbonde sådan som man i København oplevede dem: Med en kurv med urter eller grøntsager under armen, klar til at sælge dem på torvet i København. Gengivet fra beskrivelsen af Kiøbenhavns Amt, Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen Kall 38-2.

authentique Ting, som fra Amtet udstædes og udviisser dends Beskaffenhed, at dend ikke kand være ældre end disse Indbyggere deres Forfædres Introduction paa Amtet. Der siges og, men dog ikke med nogen Vished, at dette Segl skal have faaet sin Oprindelsse paa saadan Maade: At en Schout paa Amager skal have udi hr: Ober-Cammer Junker Knuths Tiider²², da hand først blev Amtmand, vegret sig at effterleve en ham tilskikket Ordre, af Aarsag hand ikke kiændte ham, hans Haand og Segl eller vidste, hand var bleven Amtmand, hvilken Exception, da dend ikke kunde hentydes at være skeed af nogen Malice, har givet Lejlighed til adskillige lystige Discourser ved Hove, og skal salig og høylovlig Ihukommelsse Kong Christian dend 5te have derpaa allernaadigst befalet, at Amtmanden skulle lade forfatte et Amts Segl og derudi

sætte Scoutens portrait, hvilket da for dend kommende Tiid kunde tienne til Beviis for Schouten, at dend som brugte det, var dend rette Amtmand. Vist er det, at saadan Segl ikke uden kongelig allernaadigste Villie og Befaling kunde til sit Brug indrettes, men om det er skeed af denne foregaaende eller anden Motive haves ingen tilforladelig Effterretning om.

(2) *udi Over Tagelsse* have de Forlov at viige fra Loven og faaer Søn og Datter ligemeget udi Arv; de kunde og giøre Testamenter og vente dem confirmeret effter Omstændighederne, endskiønt de have Livs Arvinger; de kunde og give det eene Barn meere end det andet.

(3) *De ere fuldkommen* Eyere af deres Sogne Kirke, Præste Gaard og Degneboelig, men have derved intet Jus Electionis vel præsentandi²³ paa Præste Skabet.

(4) *De have endnu til denne Dag* conserveret deres Forfædres Sprog, hvilket vel i saa lang Tiid har lidt nogen Forandring og nu meestendeel er plat Tydsk, men alligevel lade de deres Børn derudi oplære, og skal alletiider Guds=Tienne udi deres Kirke effter Kongelige allernaadigste Befaling holdes dend eene gang paa dette Sprog og dend anden Gang paa dansk, saa at jngen har kundet være der Præst, uden med saa Skiæl hand kunde viide at prædikke udi saadan deres Forfædres Sprog; det haver hændet sig, at een Dansk Student, som havde lagt sig paa det hollandske, blev der Præst, men da hand prædikkede ret Hollansk, kunde Meenigheden ikke forstaae ham, men beklagede sig derover, at hand ikke vidste deres Forfædres Sprog, hvorforfore hand dernæst maatte beqvemme sig derefter.

Deres Psalme Bøger og Catechismi, som udi saadan deres Forfædres Sprog Aar 1715²⁴ ere oplagte, visse best, hvorvit dette fra det Rette differerer, og da Præstene, som prædike, og Skoelemesterne, som lære, saadant Sprog ere indfød Danske, er det begribelig nok, at dette Sprog kand være underkast adskillige Fataliteter. Imidlertiid ere de nu værende Indbyggere derpaa særdeles holdne og skattere deres Exercitium Religionis udi dette fremmed nu særdeles mutileret Sprog, for et af deres største Privilegier, hvilken deres Herlighed da Ingen ey heller har Aarsag at misunde dem. Nu have de 2de Præster af hvilke dend eene prædikker deres saa kaldede Forfædres Sprog og dend anden dansk, men om deres Forfatning bliver saaledes ved, kand mand giøre Gisning, at inden et Seculum gaaer til Ende, bliver deres Forfædres Sprog, i Stæden for det nu næsten er forvandlet til pladt Tydsk, uden ald Tvil Høy Tydsk.²⁵

(5) *Dend Vedtægt*, som Schouten og Meenigheden til god Skik og Ordens Vedligeholdelse gjør, er som en Lov og er Amtmanden skyldig at dømme derefter i paakommende Tilfælde, og derudi skal ogsaa Amagerne udi dend anden Classe, nemlig Indbyggerne udi Taarnbye Sogn, rette sig: for Exempel Schouten har for mange Aar siden giort Vedtægt og befalet, at ingen, naar det kiøre til Torvs, maae enten inden eller uden Byen kiøre omkring hinanden, men enhver skal, ligesom hand ankommer, blive i Linien undtagen Schouten, som kand kiøre dem alle forbi; denne Vedtægt maa Taarnbye Sogns Indbyggere rette sig effter, saafremt de ikke ville straffes.

(6) *Alt, hvad de have af Jord* og andet, er deres Eyendom, saaledes at de paa dend matriculeret Jord, de have, ingen Tiid tage Fæste, men samme kand bortsælge, bortbytte, forpante og gjøre derved, hvad dem best synes, dog ikke at dend kommer i fremmede Hænder uden Sognet. Hvorimod Meenigheden er ansvarlig for Afgiften een for alle og alle for éen, hvilken af Schouten udi Amtstuen udi en samlet Summe, ligesom dend er forfalden alletiider prompte indleveres.

Derimod ere de udi Taarnbye Sogn og Birk – det danske Sogn kaldet – bestaaende af 9 Byer, Taarnbye,

Titelbladet til *Nedder-düdesche Kercken und Huss Psalm-Boeck* røber den sproglige variant af amagerbøndernes dagligsprog som hverken er nederlandsk eller plattysk. Det Kongelige Bibliotek.

Kastrup, Mariboelille²⁶, Ullerup, Tømmerup, Sundby Øster og Sundbye Wester, Raegaard og Wibberup af dend danske Nation, hvis Forfædre uden Tvil i Begyndelsen har imiteret de andre for Egteskabs, Nabolaugs og et slags Handtherings Skyld, hvilket da ved Tiidens Længde er bleven en almindelig Skik; Det slaaer og ey heller Feyl, end at de jo i Førstningen dertil af da værende Øvrighed ere blevene animerede for at melere sig des bedre med disse Fremmede udi Deres Skik og Væsen, og have de lige med dem udi Storemaglebye adskillige Friheder dennem af fremforne Konger i Danmark – Høylovlig Ihukommelsse – meddeelt. og da dette Lands Indbyggere nu med hverandre paa 200 Aars Tiid siden og næsten 30 Aar derover ere ved Egteskab saa beblandede, at de ikke for fleere end ét Folk ansees, og udi Almindelighed nævnes Amagere og kiændes fra andre paa deres tilfældes havende Klæde-Dragt; saa synes det og at medføre største Billighed, at Amagerne udi Taarnbye Sogn blive tilstaaet lige Frihed og Rættighed med de øvrige Amagere, men Grunden de have, tage de Fæste paa; de rette sig og som andre danske Undersaatter i alle Tilfælde effter Loven og have ingen Rættighed til deres Sogne Kirke, dends Indkomster, Præste=Gaarden og Degne Boeligen.

For eendeel Aar siden er dette Land bleven plaget nogle gange med stoer Ildsvaade²⁷, siden hvilken Tiid de have indrettet mellem sig en god Brand Ordning og Vedtægt, forsynet sig med Sprøyter og anden Fornødenhed og udgiøre mellem sig en vis liden Summe paa hver Fag Huuss dend afbrændte til nogenledes sin Skades Erstatning.

Denne Øe er formedelst disse Indbyggers særdeeles Arbeydsomhed og Industrie gjort til en meget frugtbar Øe, derpaa findes ikke en Plet Jord udyrket – undtagen det som ligger til Fællend, og hvoraf næsten aarligen med Øvrighedens Samtykke noget indtages.

Der avles paa Landet, som bestaaer af en leeret Jord, Rug, Biug, Erter, Vikker og Havre, saa meget, at endog Indbyggerne deraf eendeel have at bortsælge og kunde have meere, dersom de ikke en stoer deel af deres Ager Jord emplojerede til Hauge-Urter, Kaal og Røder; thi fuldkommen dend Fiærde Deel af Ager Jorden paa Landet er dertil anvendt, og bevisse de en saa stærk Habitude udi alle optænkelige Hauge Urters Frembringelse, at ingen Urtegaardsmand, som haver lagt sig paa denne Kunst og lærdt dend, skal sige sig at have noget i saa Tilfælde for dem forud og med slige Ting, saavel som og deres Melk og Smør, er det, at de hver Torve Dag besøge Kiøbenhavn,

og have foruden adskillige particulier Stæder, de sidde paa, sligt at forhandle, det bekjendte publicke Stæd for dem Selv alleene som kaldes Amager Torv. Ja, adskillige af dem reysse udi Siælland fornemmelig til Helsingøer, Kiøge, Roskilde, Friderichsborg og Ringsted med beladte Vogne af Hauge Urter, Kaal og Røder, hvor De saadant med Fordeel bortsælge; enhver er og begiærlig effter at kiøbe hvad de have, thi foruden at de give got Kiøb, ere de meget reenlige med deres Sager, og er det af dend Aarsag intet nyt, at fornemme Folk fra Kiøbenhavn reysse offte ud til dem for at spiisse Melk med dem, og finder mand deres Huusse, som uden til seer ud ligesom andre Bønder Huusse, inden til paa hollandsk Maade prydet, skuuret og smykket, saa det er en særdeeles Fornøysse at komme til dem allerheldst for saadanne, som ikke ere for Complimenter.

De viide og til Frugtbarhedens Conservation paa denne Øe at anvende alle Fornødne Ting, thi for at faae Giødning en abundance give de Brøggerne udi Kiøbenhavn brav Penge for Masken, som de paa Vogne til deres Hiem henføre, for at give deres Creaturer og spare Foeringen for paa saadan Maade fleere Creature end ellers om Vinteren at kunde overføde.

Det eeneste, som disse Indbyggere have Mangel paa og denne Øe ikke ved deres Arbeyd og Fliid kand producere, er Ildebrand, hvilken de for reede Penge sig maa tilkiøbe, thi hvad dennem af de kongelige Moesser andenstæds paa Amtet bliver udviist og aarlig skiænket, kand ikke nær være tilstrækkelig. Mand debiterer, at denne Mangel skal være Aarsag til en særdeeles Menage, de bruge udi deres Huussholdning, nemlig at de Fleeste af dem kuns engang om Ugen kaage Mad, da de gemeenlig om Søndagen udi en stoer Kiædel kaage paa engang efterfølgende: Salt Mad og Flesk. Grøn Kaal udi en Garn Posse hvid Kaal udi en dito Posse, Erter udi en Krukke. Grød udi en Posse, Guule Røder saa og Roer. Hvormed De behielpe sig Ugen igiennem, undtagen de nogle Gange kunde varme Øl eller lave sig Søbe Kaal til.

Træ Frugter er der ey heller synderlig paa Landet, hvorpaa Indbyggerne ikke legge sig, og af slige Frugter er ikke ogen saadan Abondance, at Indbyggerne have deraf at sælge.

Over Vild, undtagen Svaner, er ikke der paa Landet; men af Under Vild er af Harer en ubeskribelig Overflødighed baade graae og hvide, saa at naar det kongelige Herskab vil divertere sig med denne Jagt, kand udi en Tiid af nogle Timmer nogle Hundrede blive drevet tilsammen, og er det da sædvanlig, at der blive dødet saa mange, at de tit ikke kan faae Rum paa en Vogn. Amagerne

Den nordlige del af Amager, set fra sydøst. Man aner det flade landskab, hvor Tårnby Kirke rager op, omgivet af landsbyens huse og gårde. Til højre ses Kastrup Kalkværk og yderst ude knejser Frederiksberg Slot på Valby Bakke. Udsnit af kobberstik af Anna Alexia de Lode fra Laurids de Thurahs Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den liden Øe Amager, og den ei langt derfra situerede endnu mindre Øe Saltholm, 1758.

ere ved saadan Jagt, naar dend skeer udi Januarii eller Februarii Maaned, heel fornøyet, thi naar Harene paa Landet formindskes, formindskes ogsaa Skaden paa deres Hauge Urter, af hvike Haren er en stærk Liebhaber, af dend Aarsag det og kunde være skeed, som der fortælles om en Schoutes Koene, at hun tilbød Kongen at ville dansse med ham, dersom hand ville anstille en Hare Jagt paa Amager. Der ere og paa Landet Agger Hønss, Brok Fugle, Snepper, vilde Giæss og Ænder, Kramsfugle og anden Fugle Vild ved Strandbreeden, ligesom paa Øen Saltholmen findes, samt og Viber hvert Slags paa sin Tiid om Aaret, men dog ikke af nogen særdeels Overflødighed undtagen Lærker og Spurrer. Af tamme Fugle ere der Duer, som Amagerne viide ogsaa at omgaaes med og at samle Unger af, ligesaa og beflicte de sig paa Tillæg af tamme Giæss, Ænder smaae og stoere Hønss baade til Assistance udi deres Huussholdning saa og til at sælge. Men af andre Creaturer have de ikke nogen synderlig Tillæg uden af Kiør, da De optrække Koe-Kalvene, men de andre feede de og sælge, deres Heste kiøbe de sig til og have ikke deraf nogen Aftræk uden siælden, ligesaa og deres Sviin, som de kiøbe, feede de for igien at sælge de[m], de ikke selv bruge, og holde de ogsaa en stoer andeel Faaer, af hvis Uld, Melk og Lamme de saa gotsom nogen viide at benytte sig.

Fiskerie der paa landet er intet, undtagen at Amagerne kunde have udi deres Gade-Kiære og andre Vand-Huller nogle Carudsser staaende, som de siælden og til eget Brug udfiske, men Fiskerie udi Stranden haver været i For-dum Tiid om denne Øe fordeelagtig, og have Indbyggerne hafft adskillige Bundgarns og Aale Gaards Stader af Kongen udi Leye for en vis Afgifft med Fordeel, men nu ere adskillige af slige Stader ikke at underbringe, ihenseende intet meere derpaa faaes. Aarsagen til Fiskeriets Afgang paa disse Stæder er ubekiendt. Ellers drage Dragøerne ud paa Søen og op imod dend skaanske Val og need ad Sundet at fiske Sild, Makkerel, Hornfisk, Torsk, Flynder, Tobiesser, Aal, Steenbidere, Krabber praeterea, hvoraf Silde-Fiskeriet er det beste, og naar de fange udi Qvantitet, salter de dem ind udi Fiærdinger og andre Fustager og dennem saaledes bortsælger; men ellers vindtørre de dem. Nogle vintere kand de og være lykkelige med at stange mange Aal, som de ligeledes indsalte. Paa Amager Siden udi Kalleboe Strand indfinde sig og endeel fattige Matroser, som baade Vinter og Sommer løber der og fanger Aal, sommetider Reger og Flynder for dem selv at spisse, men ingen Tiid uden siælden have deraf at sælge.

Vilde Dyr findes paa denne saa folkeriig Øe ingen, undtagen nogle faae

Ræve, som dog derpaa Landet bestandig af Jagten efftertragtes og ikke nyde saadan Sikkerhed som andre Stæder, formedeldst at de ellers paa denne liden Ø, hvor der ere saa mangfoldige Harer, kunde tilføye dem ubødelig skade; der findes og Fiske=Odder, Maar og Væssel, af hvilke sidste Amagerne temmelig incommoderes.

Af Insecter findes der ogsaa, saasom Oldenborrer, Rauper, Kaal-orme Jord-Lopper, Bremser, Humler, Fluer, Myg og deslige, som de og plages af, men i Særdeleshed ere de meget incommoderede af Rotter og Muuss udi deres Huusse, endskiønt de med Katte ere forsynede. Qvindfolkene imputeres, ogsaa at de udi deres Peltze opholde en stoer Deel Lopper, som de for Høffligheds Skyld give dend Titul af Særke-Kyllinger, men endskiønt de ikke nægter, end at De jo kiænder slige Insecter, vil dog ingen tilstaae nogen Slags Overflødighed deraf at have, mindre at titulere dem anderledes end Lopper. Bier legge Amagerne ikke til, saasom det ikke dermed ret vil lykkes. Aarsagen kand vel være dend haarde Lufft om Foraaret, som paa denne platte Ø grasserer, der rundt om af Salt Vand er omgivet.

Mineralia og Naturalia findes ey heller paa Amager; For nogle Aar siden blev vel gravet paa nogle Stæder paa Sundbye Fælle, i Tanke, der skulle findes en Salt Aare for at giøre Salt, men derved var intet at giøre.

Ellers findes blant de Steene uden for Christianshavns Fæstning, hvorpaa Amagerne, naar det er høy Vande, have deres Gang Stie, en stoer Steen, hvor omkring ligge adskillige smaae Steene, som naar mand med en Steen slaar mod dend giver en særdeeles Klang fra sig, maa skee det kommer deraf, at dend indvendig kand være huul.

Dette Land haver ingen Søer eller Strømme, deres Korn males paa Veyrmøller og Haandqværner, der ligger og 2de vel indrettede Olie Møller med tilhørende Bygninger derpaa Landet tæt ved Christianshavn²⁸, dog eye Amagerne dem ikke, men de tilhøre Folk udi Kiøbenhavn.

Nomina propria give det og adskillige paa Landet mellem disse Indbyggere, som ikke andenstæds ere brugelige, saasom Mand Folke Navne: Arian, Anskier, Bo, Bonde, Crils, Dirk, Eibert, Erland, Frek, Gerrid, Isbrand, Palm, Rajer, Sigbrand, Theis, Weybrand, af hvilke nogle staaer til at forklare saasom Crils, Cornelius, Frek, Fridericus, Theis, Mathias *praeterea*, og er det besynnerlig, at der ere de udi Hollænder Byen som virkelig ere døbte og skrive sig med det bekjendte Navn Jacob, men mundligen kaldes Jopik. Qvind Folke Navne ere følgende: Act ∷ Agatha, Aect ∷ Agnete, Alhed, Ariene, Dives,

De "Danske Amageres" klædedragter også blev gengivet i Laurids de Thurahs Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over Amager fra 1758, selvom de ikke var så særprægede som de dragter, der blev båret i "Hollænderbyen", Store Magleby. Tavle IV viser øverst en bonde og hans kone og nederst en pige og en karl i hverdagsklæder. Det Kongelige Bibliotek.

Duyff, Em. ☿: Emerentze Lain, Leen ☿: Malena, Lojden, Mæritie. ☿: Margretha, Malfred, Majnu, Neel, Rainu, Rono, Sass, Trin ☿: Catharina, Welmut.

Hvilket da er alt, hvad som viides om de 2de Under Kiøbenhavns Amt beliggende Øer Amager og Saltholmen at kunde være at anføre.

Sjællands del af Københavns Amt

Men anbelangende det øvrige af Amtet, som udi Siælland, som forommeldt er, er beliggende, da ere dets Indbyggere ligesom de øvrige udi Siælland beskaffen. Denne District af Amtet er ellers deels Skou, deels Søer, deels Ager Jord, deels Enge, Moesser og Overdreev, ikke særdeeles høy biærged, men som overalt i Siælland Intet aldeeles plat, men ujevnt Land, bestaaende af høye og side Stæder, hvilke sidste egentlig kand siges at være Oprindelsse til de i Landet værende mangfoldige færske Søer, saasom de ere saaledes conditionerede som en Reservoir skal være, undtagen at fra de fleeste af saadanne side Stæder intet Afløb kand ventes, og det er ogsaa en stoer deel Aarsagen, at Landevæyeene udi Siælland, naar de falde over saadanne side Stæder, som rundt om, ligesom med en Demning ere om givne, ere aldeeles difficiles at holde vedlige og at befrie for Vand Skade.

Denne Andeel af Amtet bestaaer meest af Agger Jord og uden for Skou Egnen stærk leeret, saa at naar Bonden kand for Hoverie ret faae Tiid til at handthere Jorden, er dend mangfoldig frugtbar, og er det intet nyt at see Kornet ved Avedøre og der omkring staae ligesaa got, som i Märsk Landene. Det er ey heller at tvile, end at Roe Frøe kunde fortbringes dér ligesaa velsom andensteds, naar det Effterhøst og Vinteren over kunde staae i Freed. Ellers er der intet Jord paa Amtet, som jo nyttes, thi Agger Jord, som bekiendt bruges til Korn Auling, Engene til Høe Slet, Moesserne til Tørve Skiær Overdreevene til Græssgang, Skovene til Træers Fremvext og Udviissning, hvilket sidste skeer alleene til Bygnings Tømmer og Brænde, og er her dend Forskiæl, at ikke som paa andre Stæder udryddes Træer for at præparere Jorden til Auling, Græssgang eller Høeslet, men meere, at der indtages Jord, hvor ingen Skou er, til at fortplante derpaa Skou; hvilket udviisser, at Skove ikke findes af overflødighed, og at deres langsom Fremvext forvolder, at de i alle optænkelige Maader menageres.

Agger Jorden giver sin fuldkommen Grøde fra sig, saa at det er en over-

maade frugtbar Egn, og haver Bonden aarlig en stoer Qvantitet af alle Slags at sælge, fornemmelig Byg, til hvis Fortbringelsse Jorden over alt synes at være best beqvem, ellers avles og saa Rug, Hveede, Havre, Erter og Vikker og paa nogle faae Stæder noget Hør og Hamp – dog ringe og lidet til eens egen Fornødenhed.

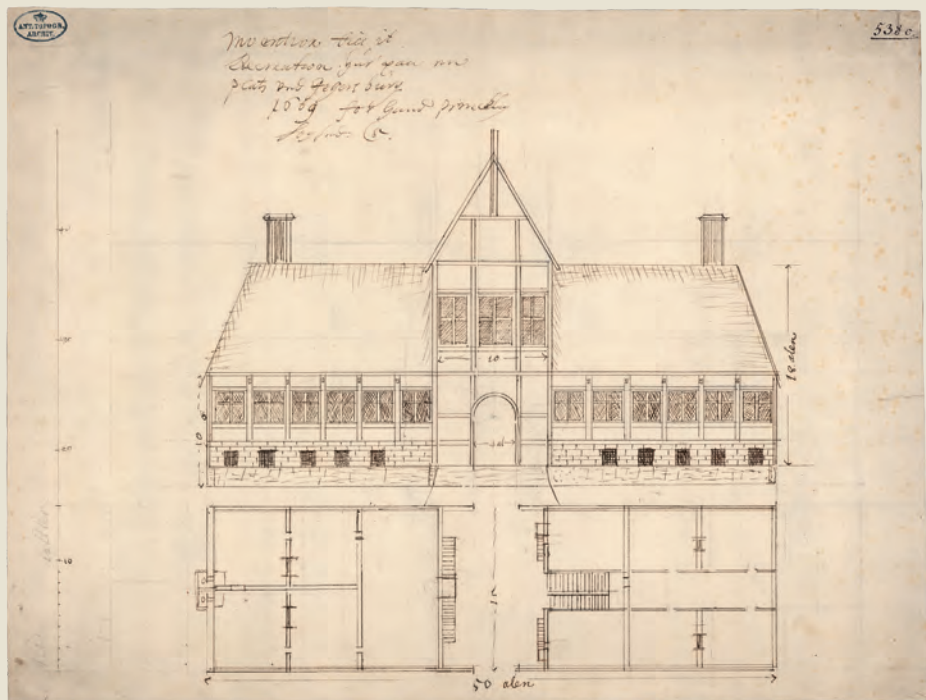
Ved Strand Siden er, Jorden paa nogle Stæder sandig, som ved Wedbech paa en liden District som har anseende af Flyve Sand²⁹, men af ingen Betydenhed.

Træfrugter

Træ Frugter findes ikke blant Almuen af dend Mængde, at de deraf hafde Qvantiteter at sælge. arsaen er ikke Grunden, thi hos en og anden findes vel anlagte og til Perfection komme Frugt Hauger, men Almuen forstaaer deels ikke at omgaaes med Frugt Træer, deels lønne det ey heller Umagen, og kunde de deres Tiid paa Agerdyrkningen, og hvad deraf dependerer med bedre Fordeel anvende foruden dette, er det og uden for Skou Egnen heel difficil med at fortbringe Frugt Træer til nogen særdeeles Nytte, for Vinden er alt for stræng dertil paa Heeden, men derimod anlegge nogle Kommen Hauger, og naar dend danske Kommen var i Mængde at afsætte, kunde deraf avles stoer Qvantitet.

Jægersborg Dyrehave

Paa dette Amt er dend bekiendte stoere indheignede Dyre Hauge, kaldet Jægersborg Dyrehauge, nesten 2 Miile udi Circumference, som neppe finder sin lige baade Ihenseende til denne skønne Skou, som dend bestaaer af, saa ogsaa ihenseende til de mangfoldige slags Vildt, som derudi findes. Dends Situation er langs med Stranden, og er dend foruden de derudi mangfoldig anlagte alléer og Jagt Veye, ogsaa prydet med en skøn kongelig Bygning kaldet Heremitage meestendeels midt derudi imod en stoer Plain beliggende, paa hvilken er ud til Øresund og overalt om ad Land Siden og giennem Dyre Haugens Alleer dend agreableste Udsigt nogen kand ønske sig. Det kongelig Herskab, naar de finde Behag at divertere sig med Jagten udi Dyre Haugen

Der findes ingen afbildninger af Christian den 5.s Eremitage, der lå ganske tæt ved det nuværende Eremitageslot. Fra 1669 findes imidlertid en opstalt til "et Recreation Hus paa en Platz ved Jegersburg" for den unge prins, der efter beskrivelser af huset, må have lignet den ukendte eremitagebygning meget. Nationalmuseet, natmus.dk

spiisse sammesteds og have der deres Rendes Vous. Architecturen og Gemakkernes Indretning er meget inventieus og kostbar, saa dend meriterede en særdeeles Beskrivelse. Dend er ellers nye og af nu værende Kongelige Majestæt foranstaltet opbygt paa et høyt Stæd og af en særdeeles Høyde, at den kand sees af de Søfarende som passere Sundet, og imod Landsiden præsenterer dend sig oven over Dyre Haugen.

Det er ellers iblant andet ved denne Dyrehauge mærkværdig de særdeeles

Trods planer om nedrivning af Christian den 6.s Eremitageslot i 1790'erne, eksisterer slottet endnu og er smukt gennemrestaureret i de seneste år. Radering af Bartholomæus Roque i Dannemarks Forlystelser, 1747. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst, smk.dk

Navne Skou=Fogdernes Huusse have, som ved Portene ere beliggende, sex i Tallet, thi det Huuss, som liger paa dend Siide ved Jægersborg, kaldes Fortunen, det andet Hiorte Kiær, det 3^{die} Kiørom, det 4de Bielidt, det 5^e ved Stranden Springforbi og det siette Klampenborg, hvilke Navne slige Huusse af Salig og Høyløvlig Ihukommelsse Kong Christian dend Femte, som samme Dyr Hauge haver ladet anlegge, skal være bleven givet, effter de først indsatte Skou Fogders Genie og Beskaffenhed.

Til et godt stykke ind i 1800-tallet havde man endnu en udstrakt udsigt fra Jægersborg Dyrehave ind mod København. F.L. Bratt har engang i 1780'erne, da romantiske elementer havde sneget sig ind i kunsten, udført sit stik med udgangspunkt i Fortune med Hundesøen i mellemgrunden. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst, smk.dk

Fasanhaven

Foruden denne Dyre Hauge er end nu en anden, ligeledes ved Jægersborg beliggende, kaldet Fasan Haugen³⁰, saa som dend dertil har været indrettet, og Phasaner derudi holdt vedligge, ligesom og dend Bygning, som ligger derudi har været en Fasan Gaard og for Fasan mesteren, men der sigges,

at Phasanerne ikke derudi have kundet vedblive, formedelst de mange Rov=Fugle, som her i Landet sig indfinde og opholde, vist er det at Bygningen for lang Tiid har været et Værtz Huuss, hvor adskillige fra Kiøbenhavn har reyst ud for at divertere sig, da Huusset ligger plaisant midt inde udi den liden indheignede Skou som haver adskillige smukke Alléer og Spadseergange. For nogle Aar siden er denne Phasan Hauge bleven udviidet og andvendt til en Dyre Hauge for nogle Dyr, som fra Tydskland bleve hidbragte, som ere hviide og nu stærk have formeeret sig. Iblant disse findes og endnu en stoer Hiort, som var saa Tam, at hand loed sig kalde til Folk og toeg imod Brød og andet, hvad de gav ham at æde, men derimod syntes at være en Hader af Skou Tyve, thi da een om Natten indfant sig at ville stæle, blev hand med nogle Stager, hand ville bortbære, af denne Hiort attaqueret ved Stakket Værket, saa hand maatte echappere med at lade dem og noget af sit Tøy i Stikken, formedelst hvilket hand blev røbet, men siden effter blev denne Hiort ond og farlig, saa een kom uskyldig ved ham af Live, hvorføre hand ikke gaar ved de andre, men er indsat udi en aparte Indheigning.

Smør Tynd På

Det Venge Vogter Huuss sammestæds haver det Navn af Smør Tynd Paa³¹, og kand det dermed have lige Beskaffenhed, som med de forommeldte andre Huusse ved Jægersborg Dyrehauge.

Fleere Dyre Hauger ere ikke paa Amtet undtagen de faae, som til det kongelige Herskabs Plaisir ere med rare Dyr ved Frederichsberg Slott, saa og findes udi Charlottens Lunds Indheigning adskillige smaae Dyr, saa at samme Indheigning og for en liden Dyre-Hauge kunde ansees.

Stutterier

Stutterier angaaende, da ere der ikke andre paa Amtet, end ved de 2de Herregaarde, Cathrineberg og Edelgave, hvor der falde sorte og brune Heste af 14 til 15 Palme³² og derover, det er og bekiendt, at der ved disse 2de Gaarde falde Heste af dend Bonitet, at stykket skal være solt for 100 Ducater in specie der ved Stædet.

Biavl

Bie Hauger findes vel nogle af udi Skou Egn, hvoraf vedkommende benytte sig til egen Huussholdning, men ikke af dend Beskaffenehd, at de deraf kunde debitere noget tilstrækkelig af Vox eller Honning, og paa Heeden har det samme Beskaffenhed dermed som med Frugt Træer, hvor de ikke haver Lye og for Kulde om Vinteren kunde conserveres, tilmed haver Bierne paa Heeden, som alt paa dette Amt er Agger Jord og Engbond om Foraaret ikke dend behøvende Næring

Mineraler og naturlig beskaffenhed

Mineralia og Naturalia findes ingen paa dette Amt.

Men derimod er paa dette Amt en stoer Overflødighed af fiir føddet Vild, foruden hvad udi Dyrehaugene findes, nemlig af Adel Vild, Daae og Raae-Dyr udi, saa stoer Mængde, at endskiønt udi de nyelig haaffe stærke Vintere nogle Hundrede ere creperede, mand dog ikke kiændelig kand merke afgang. Harer giver det og en stoer Deel, men dog ikke skal være saa mangfoldige, som tilforn, da Rævene, som ved det at de ikke saa stærk som tilforn bliver ødelagte og ellers ere skadelige udi Vildbanen, stærk formeere sig og ødelegge mange Hare Killinger, foruden at de og findes meget listige til at frarøve Landmanden hans smaa Creaturer, Giæss, Ænder og deslige.

Af Fuglevildt ere de fleeste Ænder og Agger Høns, ellers findes ogsaa paa sin Tiid af Aaret Mængde af Krams Fugle, Snepper, Stær og Vild Giæss; af Svaner indfinde sig og adskillige, foruden hvad forhen ved Amager derom er meldet, Skov Duer og Vagteler ere der og endeel, men Isærdeleshed findes paa dette Amt en utallig Mængde af Lærker og Spurre, hvilke sidste foraarsage Landmanden stoer Skade ud[i] hans moene Sæd i Marken.

Af Skadelige Dyr og Fugle findes der Ræve i Overflødighed, dernæst Odder, Grævlinger, Moer og Vissler, viidere Ørne, Ravne, Skader og fornemmelig Krager og Viiber udi mangfoldighed, men kuns faae Heyrer og Storke ikke fleere end de[m], som her og der paa Huussene have Deres Reeder.

Af Insecter, saasom Olden Borrer, Rupper, Kaalorme, Jord Lopper, Bremser, Humler, Fluor, Myg og deslige, er Landet ligesom Aarene indfalde, at de stærkere end sædvanlig kunde komme frem meget plaget med, men i

Fiskehandel i København i C.D. Fritsch' streg ca. 1800. Der synes at være vanskeligheder mellem kunderne. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst, smk.dk

særdeleshed udi Huussene af Rotter og Muuss, hvilke at kunde ødelegges holdes for umuelig, Thi om Sommeren holde de sig i marken og søger Huussene igien, naar Sæden er indaulet.

Ellers er Landmandens Creaturer, som bekjændt, Heste, Kiør, Stude, Faar og Sviin, dernæst Giæss, Ænder, stoere og smaae Høns, af hvilket hand beflitter sig aarlig paa Tillæg, sælger Stude og Ung Qvæg til Herre Gaardene og til Amagerne at blive græsset og feedet paa Saltholmen, paa hans Kalve, Lamme og unge Griisse haver hand og goed Aftræk til Kiøbenhavns Indbyggere og Slagtere, ligesaa haver hand og Æg, Kyllinger, Giæss og Ænder nok at sælge, og er det særdeelis Merkværdig med Indvaanerne udi Waldbye, at effter at de have dend Frihed at kunde reysse om og opkiøbe i Landet Æg, Hønss, Kyllinger, unge Duer og deslige og saadant paa Kiøbenhavns Torv igien bortsælge,ournere de Staden Kiøbenhavn med alt saadant effter Aarsens Tiid udi Mængde og derved foraarsage paasligt bedre Priiss end ellers kunde ventes, om Landmanden vit borte udi Landet skulle selv bringe det ind, i fald hand det ikke andenstæds kunde sælge, og er det derfor intet nyt, at Kyllinger og

deslige udi nogle af de smaae Kiøbstæder i Landet er tit og ofte dyrere end udi Kiøbenhavn.

Paa dette Amt findes ogsaa 3de Byer nemlig Schowshoved, Taarbech og Vedbech, hvis Indbyggere – nogle faae undtagen – ere alle Fiskere og ernære sig alleene af Haveds Producter, som er Sild, Macrel, Hornfisk, Torsk, Flyndere, Tobieser, Steenbidere, Krabber og Reger, saa og om Vinteren Aal, af hvilke Silde Fiskeriet pleyer at være det beste. Disse Fiskere sælge Fiskene færske udi Kiøbenhavn og af det slags, som kand Conservere sig levende udi Kurve, bære Qvind-Folkene i Haabetal udi saadanne Machiner paa deres Ryg bunden til Kiøbenhavn, og naar de have soldt Fiskene proviantere de sig med adskillig, som de pakke igien udi Kurven og bære Hiem. Denne Kurv er saaledes flettet og indrettet, at dend er lidet huul paa dend Siide, der slutter sig paa Ryggen og hviler ligesom paa Hoffterne, dend bindes fast over Skuldrene og under Armene, saa at derudi en stoer Tyngsel uden særdeeles Besværlighed kand bæres, da de og tit og ofte betienne sig af 2de Stokke, som de stikke bag ud under Kurven, muelig for at holde Tyngselen udi desbedre Balance.

Paa dette Amt have alle Lande Veye fra gammel Tiid af været forsynet med Miilemerker enten af Steen eller Jord, saa er og Konge-Veyen til Friderichsborg ligeledes dermed forsynet, men paa dend, udi høyløvlig Ihukommelsse Kong Friderich dend Fiærdes Tiid, anlagte nye Stykke Landevej over dend saa kaldede Flaske, til Kiøge, bestaaende af mange Tusinde Allen og er indgrøfftet, er ingen Miile Mærker. Aarsagen til denne nye Veys Anleggselsse er ellers mærkværdig, dend gamle Vey er bekiendt, gaaer endnu igiennem Bonde Byen Avedøre og over dends Bye Marker, hvis Grund er saa beskaffen, at dend allerbest ved Marsk Land kand lignes. Naar nu Veyen, som ingenstæds var indgrøfftet, formedelst dend idelige Kiørsel var saa opkiørt, at Heste og Vogne tit og ofte bleve derudi siddende, søgte de Reyssende sig anden Passage over denne Byes Mark, som foraarsagede Bonden udi denne bløde feede Jord megen og stoer Skade, og foranleedigede ham collegialiter at anbhølge de Reyssende til Skadens Erstatning uden derved at regardere noget enten paa hans Stand eller Condition, hvilken Anholdelsse da dend meeste Tiid tilveyebragte Striid, Slagsmaal og anden Ulejlighed, naar dend Reyssende ikke strax ville nogenledes affinde sig med Bonden og følge Landevejen, hvorudi hand maatte vente at blive besiddende. Hvorfore, da allerhøystbemelte kongelige Majestæt denne nye Vey loed anlegge, og det i Begyndelssen saae

Til den ældre enevældes mange reformer hører også inddelingen af vejnettet, hvor der efter opfordring af Ole Rømer blev opsat milesten for hver kvartmil langs landevejene omkring København. Stenene stod oprindeligt på små høje. Den første kvarte mil markeredes med en sten med en enkelt lille fordybning, halvmilen med to af disse huller, og trekvartmilen med tre huller. Helmilestenene var større og bar Christian den 5.s navnetræk. I betragtning af, hvor mange af de originale sten, der senere er forsvundet eller genbrugt til nye former for milesten, er det overraskende endnu at finde kvartmilestenen, regnet fra Østerport, i Fælledparken. Stenen er tidligere fejlagtigt kaldt "Struenseestenen" og opfattet som en mindesten for J.F. Struensees henrettelse i 1772, og i perioder har den været i magasin. Fotografi: BWD, 2024.

Langs landevejene fra København lå med passende mellemrum kroer og værthuse, hvor man kunne skifte heste og forfriske sig selv. De var typisk bygget op med en hovedbygning med værelser og krostue og en bygning med vognstald, der vendte ud mod landevejen. Tegningen her viser Flaskekroen, der lå ved den bro, der fra 1720'erne førte Køgevejen over Harrestrup Å. Det vil i vore dage sige omtrent ved udmundingen af Vigerslevvej i Køge Landevej. De gamle krobygninger brændte i 1845, men kroen blev genopbygget for omkring 1930 at blive afløst af en funkisbygning, der senere er nedrevet. Den sydlige del af Vigerslevvej hed oprindelige Vigerslev Flaskekrosvej. Tegning fra begyndelsen af 1900-tallet af Carl F. Petersen, Valby Lokalhistoriske Arkiv.

heel impracticable ud med at faae en Træe broe lagt over denne Flaske /:som af Almuen kaldes saaledes, maae ske af dend Aarsag, at vandets Circumference, som der af Søen om Sommeren bliver staaende, ligner en Flaske :/.

Men denne Broes Anleggselssse alligevel blev af dend kongelige Regimentskriver entrepreneret og fuldført, hvis Vedligeholdelsse alletiid er besværlig. Saa blev ham ikke alleeneste er imod tilladt at tage Passage Penge: nemlig af en Bonde Vogn 2 sk. og af en Carethe 4 skilling, men ham blev end og givet saa meget Grund til at bygge et Huuss paa med Kroeholds Rættighed, som nu kaldes Flaske Kroen.

Ved samme Broe findes paa et Bret følgende Vers af dend bekiendte Poet Hr Friis udi Helsing³³ forfattet saa lydende: *For Flasken blev saa giort, lod Mangen Een sig baske, og Avedøre Mænd fik vel i deres Flaske, men Flasken effterdags*

gaar deris Mund forbi, nu Thomas Hansen har en Proppe sadt deri. At Avedøre Mænd ey baske skal dit Øre og med sin tørre Lap din Rejsse Kappe smøre, har Thomas Hansen her opbyggt nu denne Broe, Misund ham derfor ey, en Skilling eller toe. Og findes neppe nogensteds, hvor der gives saa villig Passage Penge, som der, og hvor et saadant Riim som foranført er Oprindelssen til saadant og forrige Beskaffenhed forklarer.

Luften

Lufften herpaa Amtet, er ligesom over alt udi Siælland ved Søekanten penetrant end og udi de varmeste Sommer Dage, hvilket kand siiges at være Aarsag til dend Forkølelsse, som hastelig og lettelig Folk paakommer, og hvoraf adskillige andre Slags Svagheder existerer. Synden Vind holdes ellers for dend frugtbarste, men af den vesterlige Vind maae have noget særdeeles hos sig, sees deraf at alle Træer i Skoven, som staae blotte, ere paa dend Siide til Vesten udi Toppene tynde eller reent skaldede; Hvorimod en stærk østen Vind med et par Dages Tyrke synlig skader Græss Bonden og Ager Grøden. Ellers er vores Clima som bekiendt af de aller tollerableste og viide.

Vi har ikke af nogen Slags betydelig smitsom Syge, med mindre dend os fra andre Nationer tilbringes, som der siiges skeede med Pesten Aar 1711. Blodgang og Sprinkel³⁴ Syge indfinde sig af og til mellem Folk, dog gribe det ikke af nogen Betydenhed om sig; Almuen er ellers meest plaget af Kolden anden og 3^{die} Dags, hvilken sidste lenge kand vedholde. Men Hylde-Træet er deris Apotheque og viide adskillige paa mangfoldige Maader at employere, dets Bark, dets Marv, Dets Rødder, dets Knopper, dets Blader, dets Blomster, dets Bær, naar dem feyle noget, end og udvortes. Iblant andet og naar de have 3^{die} Dags Feberen, og det er udi Foraaret, at Hylden haver Knopper, eller ung Skud, tage de enten af Knopperne eller af dend grønne Bark, saa meget som kand holdes med 3 Fingerender og sætte paa en Bouteille Øl, hvoraf Drikkes, naar Sygen begynder, eller hvergang dend Syge tørster; og hvorved skal observeres dend Diæt, at i dend Tiid hverken spiisses Kiød, Melk eller Eg, men alleene varm Øllebrød, hvilket Remedium har hiulpen mange fra Feberen, som har ellers brugt derfor adskilligt, og paa andet Aar dermed har været plaget; men om Diæten eller dend særdeeles Krafft af Hylden, meest til Restitutionen bidrager, overlades andre at judicere over.

Ellers ere Indvaanernes Egenskaber og Inclination her paa Amtet ligesom over alt udi Siælland beskaffen, og kand mand sige om Almuen, at de ere om sig, og stræbsomme til at fortienne noget, men derved ikke synderlig derfor at samle sig noget for dend kommende Tiid, desuden udi ingen maade inventieus enten at skulle ville tragte effter at excolere Agerdyrkningen eller anden Slags Landvæsen bedre, end tilforn skeed er, og ere de derved saa forpikkede paa deres Forfædres Skikke, at hvo, som boer imellem dem, enten ville begynde det anderledes eller og raade dem til at inventere et eller andet paa bedre maade, dend passerer imellem dem for dend største Daare, der kand være til, og endskiønt de, naar de see noget, som de ikke have seet tilforn, forundre sig, ere de ikke for, om end de kunde, at imitere det, saa de udi ingen Maade for Forandring ere porterede, hvorfore ey heller mellem Almuen findes nogen særdeles Kunstnere eller Haandverkere uden, hvad de sidste er angaaende, saadanne som til uomgiængelig Fornødenhed undkræves, ja, denne hos Almuen i Siælland værende stoere Indifference er og Aarsagen, deels til de fleeste af dem ikke bekymre sig om at viide Veyen i Sognet fra dend eene Bonde Bye til dend anden, at forstaae, naar det er uden for Lande=Veyen, som viisser sig selv af dends Breede og Strækning, saa og deels at de Fleeste af dem døe gemeenlig gierne udi det Sogn eller dend Bye, de ere fødte udi, da de ikke ere for /: som det kaldes :/ at forsøge sig udi Værden for at forbedre deres Stand, uden sielden det kand passere med nogen faae mellem dem, thi deres Ambition er næsten ingen.

Tobakssmøgen og Drik

Det meeste, de debauchere udi, er Tobakssmøgen, som er næsten hos alle saa excessiv, at dend allerringeste Bonde forrøger om Aaret i det allermindste et Par Daler, saa det er en usigelig stoer Summe Penge, som Aarligen til sligt anvendes. Det er derfor til stoer Nytte, at her og der i landet aules Tobak paa det nogle af slige Penge kand blive i Landet.

De Fleeste af Mand Folkene inclinere ogsaa til Drik, og ere der mange mellem dem, som holde det for en Umuelighed at kunde kiøre et Kroehuuss forbi, dog ikkun under det Ærende dend meeste Tiid at ville tænde deres Tobaks Piibe. Men naar Bonden har Penge hos sig, bliver det ikke derved, thi da gaaer det løss paa et Glass Brændeviin, Mjød eller Øl og sommetiider paa fleere,

indtil hand saa tilpakker sig, at Hestene dernæst overlades at finde dend rette Vey. Det er derfor, at der fortælles, at en Siællands Bonde, som til Drik var inclineret, har paa sin Hiemreysse fra Kiøbenhavns Torv kiørt paa en Fiærding Vey mellem 2de Kroer udi 2de Dage og dog til sidst endnu hafde samme Fiærding Vey af sin Reyssse tilbage. Historien fortælles saaledes: At Bonden hafde en Hest for Vognen, som udi adskillige Aar var bleven brugt til Ærende mellem disse 2de Kroemænd, og da Bonden udi dend første Kroe hafde got tilpakket sig og paa Vognen effter deres Sædvane strax var falden i Søvn, veyleadede dend ommelte Hest dend anden med Vognen og Bonden til dend anden Kroe, lidet afsides beliggende fra dend Vey, hand ellers skulle til sit Hiem, hvor dend som naturlig standssede. Bonden, effter at hand vaagnede, maatte nødvendig for nogenledes at recolligere sig, udi denne Fatigue begive sig udi Kroen for i det ringeste at faae sin Pibe tændt, og da hans Pung endnu var temmelig Spækket og Tørsten plagede ham, gav hand sig til at drikke paa nye, indtil det dagede. Imidlertiid hafde nogen af Medlidenhed for Hestene kiørt Vognen ind i Stalden, hvorved blev foraarsaget, at Hestene vente ud til dend første Kroe, de var komne fra; men som Bonden, da hand endelig igien skulle begive sig paa Hiem-Veyen, sligt for Fuldskab ikke regarderede, kiørte hand feliciter udi fuld Spring til dend første Kroe, og da hand endelig saae, hvor hand var, formeente hand det at være Hexerie og ikke kunde begribe, hvorledes det var tilgaaet; Folkene, som formedelst hans Fuldskab ingen Forklaring kunde faae af ham, forundrede sig vel ogsaa, men som det fornemmeste loed ham der udhvile og besørgede Hestene, at de fik noget at æde. Bonden, nu da hand langt om lenge hafde udsovet sin Ruus, kiørte hand vel, ret sædelig til hand kom, hvor hand skulle vride af Veyen til sit Hiem, men betænkte sig og kiørte op til dend anden Kroe igien, hvor hand, effter Sædvane drak sig igien fuld og først noget ud paa Natten ville fortsætte Reyssen til sit Hiem, men samme udfaldt saaledes, at Hestene, effter at hand paa Vognen var falden i Søvn, gik med ham til den første Kroe, ved hvilken hand om Morgenens udi vognen opvaagnede. og saaledes var der igien, hvor hand i begyndelssen hafde været, hvilket endnu lengere kunde have continueret, dersom hand ikke med nogle ankommende Naboer var kommen udi Følge, som vel selv bleve overtydede, men ikke kunde overtyde ham, at det ikke var noget Trylderie, men hans eget Fuldskab, som saadant hafde foraarsaget.

Slig Leve Maade kand ey heller andet tilveyebringe, end at saadanne Folk alletider ere ligesom dorske udi Hovedet og til at tænke sig overlegge noget

fornufttigen aldeeles ubeqvemme. Deres almindelig Refugium. naar de ere enten formedelst stoer Indifference eller og Liderlighed kommet reent paa Knæer, er Tiggerie, hvorudi de saa extra vagere at om een eller anden, endog som rette Fattige bliiver anviist sin Kost om Ugen og Aarligen faaer noget i Penge til Klæder og anden Fornødenhed, skal de dog ved alle Slags Leiligheder søge at overtrygle Folk om en Almissee, dend meeste Tiid til ingen anden Ende, end at anvende det til Tobak eller Brændeviin, og er det derfor ikke siælden, at mand jo kand see fulde Tiggere paa Landeveyene, fornemmelig ved Kilder og andre saadanne Stæder, hvor der vanke noget.

Folketal

Paa dette Amt kand der være 5 til 6.000 Familier, og fleere døde og føde udi de sidste 3 Aar skal have været aarligen et Aar mod det andet at regne henimod 1.228. hvorunder ere 184 fleere føde end døde.

Skove

Kiøbenhavns Amt Skove høre samtlige hans kongelige Majestæt til, undtagen nogle faae Eyere, som derudi ere lodtagne, saasom Holtegaard, Søllerød Kirke og Præste Gaard, Farumgaard, Farum Kirke og Præste Skov. Skov Egnen paa dette amt begynder ved Lundehusset, hvor der først sees nogle Træer og nogen Underskou dog af liden Betydning dernæst igien ved Strand Siiden, nemlig

(1) **Charlotten Lunds Indheigning** eller Dyre Hauge 1½ Fierdingsvey udi Circumference, bestaaende meest af Bøge Træer, Hassel og Elle saa og nogle faae Eger, og saaledes er det beskaffen med alle Skove paa dette Amt.

(2) **Ved Gientofte Phasan Haugens Indheigning** som, for saavit det er Skou, er med forrige af lige Beskaffenhed og næsten af lige Størelsse.

(3) **Christiansholms Indheigning ved Bellevue**, hvorpaa er og nogen Bøge Skou, men ikke af nogen Betydenhed.

(4) **Ermelunds Indheigning ved Jægersborg**, hvorudi og saa over alt er saadan Skou, som tilforn er meldet, er eller kuns liden af Circumference.

(5) **Ordrups Krat** bestaaende meest af Hassel.

(6) **Jægersborg Dyre Hauge Skou**, hvorom tilforn er meldet.

(7) *uden for Dyre Haugen ved Taarbech* findes og liden Skou, men af ingen Betydenhed.

(8) *Frydenlunds Indheigning*, hvorudi mesten Deel er ung Skou, og der iblant mange Eeger.

(9) *Skoven paa Holte, Nærums og Søllerøds Marker* støde her og der tilsammen, og ved Holte Koe Hauge grændsser til Skoven paa Holte Overdreev, viidere der fra til Rude Vangen, dernæst Gielte Skov, hvorigiennem falder Kongeveyen forbi Gieltes Huuss. Op til Gielte Skov grændsser ligeledes Dronning Gaards Vang og til samme det saa kaldede Næsse, som endes ved Furre Søe, saa at Skoven, som strækker sig fra Frydenlund til Furre Søe, er i længden fuldkommen en Miil, men i Breeden en Fiærding Vey giennem Gielte, og de fleeste Stæder smallere samt paa Overdreevet meget tynd og adspred.

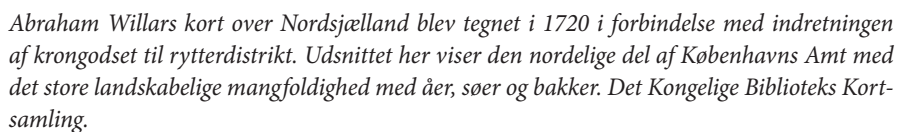
(10) *Sorgenfries Indheigning* ved Lyngbye er næsten af samme Beskaffenhed som Ermelund.

(11) *Friderichsdahls Hoved Gaards Skov* begynder ved Indheigningen kaldet Spurte Skiul, er en meget skøn Skou af unge og gamle Træer og dend beste Skou, der er paa dette Amt, dend grændsser til Lyngbye Søe paa dend eene, til Furre Søe paa dend anden og til Bagsverd Søe paa dend 3die Siide, men paa 4de Kanten op til Hare Skou, Bagsverd og Aasse Vangen, hvilken sidste er en liden, men goed Skou, og grændsser til ommelte Furre Søe og Nørre Skou, igiennem hvilken saavel som Hare-Skoven Landeveyen gaaer til Friderichsborg. Samme Nørre Skov grændsser ligeledes til Furre Søe lige over for Dronninggaards og Wirums Marker, dernæst forbi Fiskebeks Broe op til Farum Søe og henimod Byen Lille Værløse, hvor dend ved nogle Ungskovs indlukker kand siges at samles med Hare-Skoven, saa at disse ommelte Skoves Strækning ikke anderledes bedre kand betydes, end at mand ungefær kand slutte, at de kand have et par Miil Veys udi Circumference, hvorimellem alligevel er en stoer deel dyrket og udyrket Jord. hvorpaa ikke findes nogen Skou.

(12) *Paa Hiortesprings Overdreev* og dends Indlukke saa og paa dend Siide op ad Ballerup findes og endeel Skov, men ikke af nogen særdeles Betydenhed.

(13) *udi Joenstrups Vang*, som paa en Kant strækker sig need ad Synder Søe, er og endeel skøn tyk og goed Skov af gamle og unge Træer; denne Vangs Circumference kand regnes at være en goed halv Miil.

(14) *Dernæst begynder Skoven igien ved Farum Søe* og strækker sig under adskillige Navne paa dend eene Side, saasom Farum Præsteskov, Gandløse

Strækning er meget inegal: Længden kand være henimod et par Miil, og hvor dend er breedest en halv Miil, men ellers fornemmelig paa Overdreevene meget tynd og udi Slagslunde Skou af dend Beskaffenhed, at de fleeste Bøge Træer ere saa vanskabte, at de ikke due til andet end til at brænde. Endelig er endnu

(15) *Farumgaards Skov* tilbage, som er beliggende ved Gaarden og af snart ingen betydenhed.

Søer

Paa dette Amt er ellers ingen Fiorde eller Havets Indløbe, siden det bekiendt, som og forhen er meldet, at det mod Havet grendsser til Øresund. Saa findes ey heller nogen Bekke og Strømme, som andenstæds have deris Oprindelsse og tage deris Løb giennem Amtet af nogen Slags Betydenhed, men derimod er dette Amt begavet med mange Søer til særdeeles Herlighed, Gavn og Nytte; og er det derved Merkelig, at de fornemmeste af disse Søer have Communication med hinanden, hvorved ikke alleene paa den eene Kant Staden Kiøbenhavn ved anlagte Render fourneres næsten med alt sit Færsk-Vand dend udi et hvert Huuss til fornødenhed og andet pranger med, men end og paa dend anden Kant ved deres overflødige Vand, som ved Papiir-Møllen³⁵ til sidst flyder udi Stranden, driver adskillige Kostbare og høyfornødne værker.

Thi Gientofte Søe, som har en Fiærding Vey udi Circumference, har Communication med Emmedrup Søe, som er mindre, beliggende ved Emmedrup Bye, grændsende op til Kongevæyen ved Lundehusset, hvorifra Vandet leedes ved Render ind i Staden. Ligeledes hører til Vandvæssenet her i Staden Søeborg Søe, som er ligeledes fuldkommen en Fiærding Vey udi Circumference, dernæst Langevads Dams eller Rødovre Søe³⁶, som er endnu støere; dernæst paa Byens Grund tæt uden for Fæstningen St: Jørgens Søe, Peblinge, og Sorte Søen, hvilke strække sig en stoer Distance vesten fra Væster Port til Veyen til Øster Port, og viides ikke at nogen-stæds ved en Fæstning saadan Herlighed og Commoditet findes.

²^{det} Er paa dette Amt en Søe kaldet Furre Søe, en Miil fuldkommen udi Circumference, samme haver Communication med Farum Søe ved Fischebechs Broe, og Farum Søe derimod med Badstrup Søe, men paa denne Strøm mellem disse ²^{de} sidste Søer er beliggende ²^{de} Møller, nemlig Heste-

trangs og Hestetangs Møller, af hvilke dend eene ligger paa Friderichsborg Amt og er en Korn Mølle, men dend Anden her paa Amtet og er en Jern Fabrique³⁷, hvorpaa allehaande Værktøys for Snedkere, Tømmermænd og slige Haandværker forfærdiges, og har da saaledes Furre Søe, da Vandet fra Badstrup Søe har sit Fald udi Farum Søe, ogsaa Communication med Badstrup Søe. Samme Furre Søe stemmes lidet oven for Friderichsdahl og der, som en Strøm giennem en forfærdigede Slusse, tager sit løb til Friderichsdahl, hvor dend først driver Friderichsdahls Korn Mølle som har 3de Qværner, og er der sammestæds et got Aale Fiskerie, dernæst falder samme Strøm udi Lyngbye Søe, ungefær en Fiærdingvey udi Circumference, hvilken Søe ved Nye Broe har Communication med Bagsverd Søe, som er vel engang saa stoer, dernæst begynder ommelte Strøm igien igiennem Bonde Byen Lyngbye, hvor dend driver 2de Valke Møller og tager sit løb neden om Sorgenfrie til Fuglevad, hvor dend og driver en Korn Mølle og Lee Fabrique, viidere til Breede Mølle, hvor dend bekiendte stoere Kaaber og Messing Fabrique er, derifra til Ørholm, hvor dend og driver en stoer Lee Fabrique viidere til Nye Mølle, hvor der er en Staal- og Messing-Traad samt Kaaber-Fabrique. Derpaa tager dend sit Løb ind udi Jægersborg Dyre Hauge hvor Stubbe Mølle er, som er en Stampe Mølle og viidere hen udi Dyre Haugen til Raadevads Møllen, som er en Krud Fabrique, og endelig paa dend anden Siide til Stranden driver dend Strand Møllen, som er en Papiir Fabrique og Korn Mølle, hvoraf sees, at disse 5 Søer ved deres Communication med hinanden og endelig afløb til Stranden drive 12 Værker, hvilken Afløbs Distance fra Furre Søe til Stranden ikke engang for een Miil at regne; disse Møller og Værker, som paa denne Afløbs Strøm findes anlagte, have Ihenseende til Vandets Løb og Opstemmelsse deres aparte Jurisdiction³⁸ og Vedtægter, og er Amtmanden deres Dommere udi anden Instance, hvorifra det gaar til Høyeste Rætt.

Dernæst findes en Søe paa Kiøbenhavns Amt udi Kirkeværløse Sogn kaldet Synder Søe, næsten en halv Miil udi Circumferentze, samme Søe har Afløb temmelig vitløfftig udi Iise Fiorden og ligger paa denne Afløbs Strøm 3de Korn Møller, nemlig Joenstrup, Knardrup og lille Værebroe Mølle.

Udi Søllerød Sogn alleene, findes for uden dend stoere Søe ved Søllerød fuldkommen en halv Miil udi Circumference, endnu 6 andre Søer, som ere mindre, Dernæst ved Bagsverd Søe, en Sø kaldet Huul Søe, ved Hiortespring en Sø kaldet Nye Søe, ved Jægersborg en Sø kaldet Hunde Søen næsten en Fiærding Vey udi Circumference, saa at paa dette Amt findes 21 færske Søer,

Abraham Willars kort over Nordsjælland, hvoraf et udsnit af den nordlige del af Københavns Amt er vist s. 156-157, blev tegnet i 1720 i forbindelse med indretningen af krongodset til rytterdistrikt. Den sydlige del af amtet udviser klart Hedelandets mere enkle slettelandskab med få åløb. Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

Mennesker til Vogns til Hest og til Foeds, at udi derved opreiste Fattiges Blok samles gemeenlig gierne samme Tiid henimod 100 Rigsdaler og nogle gange derover, hvilket da har givet Anleedning, at for faae Aar siden af samme Penge ikke alleene er bleven opbygget et fattiges Huuss udi Gien-tofte, men endog derudi underholdes Aarligen 6 og fleere fattige, ligesom denne Penge Samling kand tilstrække. Aarsagen, hvorforre denne Kilde saa

stærk om bemelte Aarsens Tiid af saa mangfoldige Mennisker besøges, kand nu ikke andet siges at være, end en blot Sædvane, thi hvad der fortælles om de Miracler, der er skeed, ved det at Folk, som have været syge og vanføre, have drukket af dette vand og strax bleve restituerede, er uden Tvil fra de Catolske Tiider og uden Grund; Ikke desmindre hæfter dog denne Overtroe endnu hos mange og er det derfor intet rart at see sygge Folk komme derhen, som enten toe sig med Vandet eller drikke deraf og dernæst med en slags særdeeles Ærbødighed nærme sig til Blokken og derudi nedlægge deres Gave, som bestaaer udi ulige Tal af Penge, og naar Blokken aabnes, findes adskillige saadanne Paquetter, hvorudi ere indviklede udi nogle 3 eeneste Skillinger, udi nogle 3-15 Skillings Stykker og saa fremdeeles, Naar saadant er skeed, tage de af Vandet med sig udi en Flaske, begive sig strax derpaa paa Hiem-Reissen, de fleeste af saadanne Syge, som ere kiørende med Ansigtet tildekket, at De ikke kand see nogen; de øvrige Mennisker komme der, som forommeldt er af Sædvane og for at divertere sig i det grønne, og kand mand og sige, at de ey heller ved saadan Divertissement forglemme de fattige, hvilket, som forommeldt er, Pengene, som findes udi Blokken, udviisser. Paa Mariæ Besøgelses Dag³⁹ frequenteres ogsaa denne Kilde, dog ikke saa stærk, som Ste: Hans Aften og dag.

(2) *Dend saa kaldede Wartous Kilde* som ligger paa Stadens Grund tæt ved et Lyst Stæd kaldet Kildendal, som grændsser til Stranden. Samme Kilde har forhen været meget udi Renommé ligesom Wangede Kilde, men nu frequenteres dend snart af Ingen,

Ved dend er ogsaa en Fattiges Blok, som er til Siuns, naar mand passerer Landeveyen derforbi til Øster Port, dog samles derudi lidet eller intet, alt af forbemelte Aarsag.

(3) *en Kilde ved Friderichsdal* tæt ved dend der værende Korn Mølle, dets vand haver det kongelige Herskab, som har hafft Friderichsdal, meget benyttet sig af og; Ihenseende til dets bonité, ladet Kilden indfatte med en commode Needgang til at hente Vandet, saa og med et Tag over Kilden, at Regn og Sne Vand ikke skulle melere sig med det andet. Det debiteres, at samme Vand skal være mineralisk, men om det er saaledes, eller udi hvad for en Grad, viides ikke, siden derpaa ikke nogen bekiendt og tilforladelig Prøve er gjort.

(4) *Tæt uden for Jægersborg Dyre Hauge* udi dend liden Skou mellem Ermelunds Indheigning og Christiansholm findes ogsaa en Kilde, Ordrups Kilde kaldet, som vælder ud af en Banke, hvor Vældet er indfattet med noget

Kildeblokken ved Kirstens Pils Kilde ligner et vejkrucifiks fra det sydlige Europa. Blokken blev opstillet i 1754, og eksisterer endnu, om end den nok mere står der som følge af traditionen, end fordi de indkomne midler kan bruges til at understøtte ret meget. I ældre tid finansierede indtægterne hospitalet i Gentofte. Fotografi BWD, 2024.

Træværk og vælder med saadan Force, at dend efter Gissning udi en Fierde-deel af en Time fuldkommen skyder 3 Tønder Vand⁴⁰ fra sig, dog ikke alle tiider med lige Force. Samme Kilde besøges ogsaa af mange folk om Sommeren, som deromkring udi Skoven divertere sig, og er vandet meget klart og got.

(5) *udi Jægersborg Dyre Hauge* findes ogsaa dend bekiendte saa kaldede Brinchmanns Kilde, som ligeledes flyder ud af en Banke og med større Force og Overflødighed end næst forrige. At denne Kilde saaledes kaldes, skal have deraf sin Oprindelse, af dend Kongelige Dansse mester, med Tilnavn Brinchmann⁴¹ haver sagt dend igien i Stand, da dend laae øde og Vandet løb, hvor det kunde, giennem Jorden og sig dermed melerede. Samme befindes nu saaledes indrettet, at Vandet haver sit klare Løb giennem en udhuggen Steen, hvorover er en anden indsat udi Banken med denne Inscription "*Naturen Viiser her Hvad Godt den har i Eye. da Kilden brød sig ud af hine skiulte Veye. Kirstine Piil var den som fandt det Kilde Vand 1583. som blev ved Brinchman og ved Greve⁴² sat i Stand. 1732:*" Vandet falder dernæst udi en temmelig stoer Komme af Steen, og af denne har dend sin Gang under Jorden til dend derved liggende Moesse. For ved denne Kilde er – som udi een halv Maane – en liden Plads indheignet med breede Steen ungefær en Fod høj fra Jorden, hvorpaa Folk kand sætte sig, og finder mand dend meeste Tiid om Sommeren Folk der ved Stædet, som fornøye sig med Vandets løb og sig deraf betienne; til hvilken Frequence ogsaa dend skønne Skov, hvormed denne Kilde, som ligger tæt ved Alleen, mellem Fortunen og Klampenborg,⁴³ er omgivet, meget contribuierer. Inscriptionen viisser ellers, at denne Kilde lenge har været til, og før Dyre Haugen blev indrettet, som først skeede udi salig og Høylovlig Ihukommelsse Kong Christian dend Femtes Tiid⁴⁴, hvilket iblant andet ogsaa forklarer dend, Sogne Præsten udi Søllerød dend 4de Martii 1689 allernaadigst meddeelte Bevilling paa at nyde Indkomsterne af Helsing Kirke udi Holboe Herred til nogen Erstatning for dend Afgang udi hans kalds Indkomster, som hannem ved de Jorder, der til Dyrehaugen var indtagen, var foraarsaget.

(6) *Udi Siiden af dend stoere Banke ved Schotsborg* tæt ved Stranden er ogsaa en Kilde, som nyelig er bleven af samme Lyst-Stæds Eyere Hr: Agent Fabritius meget smuk indrettet og med en liden Indheigning, hvor Folk kand sidde forsynet. Saa er der og omkring nogle Piile plantet. Denne Kilde giver meget got og klar Vand – dog ikke udi nogen Overflødighed.

(7) *Imellem Schotsborg og Lyststædet Aggershvil* er ogsaa et Kilde Væld tæt ved Stranden og dend der liggende Helsingørs Landevej. Samme flyder

ud af dend der værende Banke giennem et Træ Rør udi en temmelig lang og smal Vand Trug alt til dend Ende, at Vandet derudi til Creaturerne Drikke kand være at opsamle, og kiører sielden nogen Vognmand der forbi, hand jo tillige lader sine Heste slukke deres Tørst af dette goede færske Vand. Vandet der løber ellers kuns langsomt og ikke med nogen synderlig Force.

(8) *Ved Øverød Bonde Bye* er ogsaa en skøn Kilde, og

(9) *ved Dronninggaard* ligesaa kaldet Dronninggaards Kilde, men

(10) *ved Torslundemagle* er en kilde, hvis Vand skal være ligesaa goed, som det bekjendte Roskilde Kilde Vand.⁴⁵

(11) *Ved Jægersborg tæt ved Alleen* er og for nogle Aar siden udi dend der værende Banke, funden et lidet Kilde Væld, som af nogle der inqvarterede Hussarer meget smuk med Afdeeling og Indfatning af Jord og Steen blev indrettet, men nu er næsten forfalden igien. Aarsagen er at Stædet ikke for Creaturer er indheignet, hvilke da om Effterhøsten nedtræde alting. Vandet er ellers meget klart og got.

Vandløb og Moser

Paa dette Amt findes ikke mange Bækker, de 2de, hvoraf Lille Weile og Stoere Weile Broe have Navnet, ere ikke af nogen Betydenhed. De tage der deres løb lige til Stranden, som ikke langt derfra er beliggende, og fange Bonden af og til nogle Skaller og Giædder derudi.

Moradsser ere der nok af paa dette Amt, dog ikke af nogen stoer Eten-due, de af saadanne, som ere saa stoere, at det lønner Umagen, ere enten til Tørve=Skiaer eller Eng=Bond udgravede, saaledes og saavit dend der omkring værende Terrain det vil tillade, at Vandet ikke derover uden det kunde være om Vinteren, bliver staaende, saa at ald Jord saavit giørlig benyttes og bruges enten til det eene eller det andet.

Andre Mærkværdigheder

Ellers kand blant de Merkværdigheder, der ere paa dette Amt, ogsaa henregnes det Crucifix⁴⁶, som staaer oprettet paa dend Banke en Fiærding Vey un-gefærhinsiides af Roskilde Kroe. Om Aarsagen til dets Oprettelse fortælles

Hvor Snubbekorset står idag, kan man finde et kraftfuldt granitmonument med en afbildning af et krucifiks i relief. Det er fra 1903 og udført af Martin Borch. Det erstattede et mere traditionelt vejkrucifiks, der blev fjernet i 1817, og som man må formode var af samme type, som man endnu kan se forskellige steder i landet. Et godt eksempel er Hellig Anders' Kors vest for Slagelse, der her er gengivet i en akvarel af Jacob Kornerup fra 1864. Fra Anders Enevig: *Vejkrucifikser i Danmark*, 1981.

adskilligt dend almindeligste er denne: at en fornemme Koene skal være kommen paa hendes Reysse ved denne Banke udi Barnsnød og bleven forløst, hvorføre hun til et Taknemmeligheds Tegn loed oprette dette Crucifix, som kaldes gemeenlig Snubbe Kaars. Vist er det, at til dends Vedligeholdelse ligger lidet Bønder Godss fra Arilds Tiid af, men ved alt dette, skulle Mand dog falde paa de Tanker, at det med Oprettelssen af dette Crucifix kand have haft udi Begyndelssen lige Beskaffenhed, som det har sig endnu med slige Ting udi de Lande, hvor dend Romersk Catholske Religion hersker, da mand finder ved Landevejene nok af saadanne dog fleest andre Opretninger af adskillige Helgen som gemeenlig gierne henhøre til nærmest derved liggende Closter og regnes for en bedre Lykke med Agergiærningen, timmelig værlig og viidere af de der omkring boende, at sligt udi deres Eenemerker bliver oprettet, hvortil de giærne Contribuere og tit og ofte udgiøre en Fond, hvorved sligt bestandig kand blive holdt ved lige, saa at det synes, at et slags Idolatrie i saa maade udøves, hvorifra mand ey heller kand sige, at Almuen her er gandske befriet, thi de fleeste af dem bilde sig ind, at deres Sæd og Creaturer bedre trives, end om dette Kaars ikke var der. Exempel haves ved Slagelse, hvor der er saadan et Kaars, som af Bønderne der omkring af samme Overtroe vedligeholdes, uden at nogen dennem i ringeste Maader derom paaminder, da de derimod, naar de skal give noget til de fattige, kand have Paamindelsser nok nødig.⁴⁷

Iblant de nyeste Mærkværdigheder kand og henregnes det slags Bygning⁴⁸, Hans Høy Grevelige Excellence af Danneschiold Samsøe, forgangne Aar har ladet opsætte paa en stoer Banke imellem Søllerød og Nærum et halv Fierdingsvey fra Holte. Samme er opsat af lutter Kampe Steen, tættest imellem med Moos og nogle Stæder med Leer og Kalk, er rund udi Circumference, og denne Kampe Steen Muur neden om et Par Allen tyk og op ad blive dend jo længere jo smallere. Bygningen er ungefær i alt 10 Allen over Jorden og indvendig indrettet som udi en Grotte; oven paa er dend plat, som en Altan med Jernreckverk omgiven, hvorifra over Skou, Biærg og Dal haves Udsigt til Stranden. Til at komme paa Altanen er en saa kaldet Snekke gang uden om samme Bygning anlagt, med Jern Rekværk forsynet, og samme Gang skal have givet Aarsag, at Bønderne der omkring, som ikke hafde seet saadant noget før, have meget forundret sig og skal have gjort sig derover adskillige Reflectioner, da nogle paa Tilspørgende var af dend Tanke, at det skulle vel være mage til dend Babyloniske Taarn, som de maaskee engang tilforn kunde have seet udi et Kaaber=støkke i de gamle Bibeler, andre derimod

turde vel gjøre Væddemaal, at det gieldte det Runde Taarn i Kiøbenhavn, men nu det er færdig, og de nogle gange have seet, at hans Høygrevelige Excellence betiener sig deraf som en liden Retraite og for hans Plaisir, kalde de det vel et Lyst Huuss, men synes dog ikke synderlig at være tilfreds dermed, at dend saa simple og gammeldags – effter deres Meening – er bygget.

Dette Amt er ellers prydet med adskillige kongelige Slotte og Lyst-Stæder, saasom

(1) *Friderichsberg Slot.*

Samme ligger ungefær en Fierding Vey uden for Kiøbenvahns Vester Port afsides

Umiddelbart tænker man ikke på, at Frederiksberg Slot er anlagt som en grandios omkalfatring af det omgivende landskab: Ikke blot dominerer slottet oppe på toppen af Valby bakke, men den oprindelige adgangsvej til Prinsens Gård ved Frederiksberg Runddel skar sig tværs gennem landskabet inde fra afgrænsingen ved Vestre Landevej. Vinkelret på denne Frederiksberg Allé anlagdes mod syd Pile Allé og mod nord Falkoner Allé, der ledte frem til Fasangården ved Landegårdsåen. Omkring selve slottet var anlagt to franskinspirerede haveanlæg. Søndermarken syd for det vejforløb, der førte til slottet fra Pile Allé, og den egentlige Frederiksberg Have mod nord. Højdeforskellene i haven gav mulighed for anlæg af omfattende kaskadeanlæg og vandspring i en strengt symmetrisk form. Kadettegning fra 1741, Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

fra Landeveyen⁵⁰ paa en stoer Banke, hvorfra heele Kiøbenhavn, en stoer Deel af Sundet og heele Øen Amager kand oversees, Dend er af sal: og Høylovlig Ihukommelsse Kong Friderich dend Fiærde opbyggt og saaledes uden ald Tvil faaet sit navn effter allerhøyst bemelte Konge med Tillæg: Berg af dend høye Banke, dend er bygget paa. Udi Ældgammel Tiid har lagt paa og ved denne Banke en Bonde Bye, som kaldtes Soelberg, og da sal: og høylovlig Ihukommelsse Kong Fricherich den Fiærde endnu var Chron Printz, hafde hand et Stykke Vey neden for Banken et lyst Stæd kaldet Princens Gaard⁵¹, hvor nu adskillige af Hoffet logerer, naar det kongelige Herskab residerer paa dette Slott, hvilket skeede nogle Aar om Vinteren, medens Christiansborg Slot stoed under bygning⁵². Igiennem denne Princens Gaard, er og dend almindelige Gang til Slots Haugen, som bestaaer af mangfoldige skønne Gange og Alleer, prydet her og der med skønne Statuer, Vand-Spring, Parker og Lyst Huusse. Saa er og ved bemelte Hauge et skjønt Orangerie, saa og Menagerie⁵³, hvorudi iblant andre og findes adskillige rare⁵⁴ Dyr og Fugle. Samme kongelige Lyst Hauge bliver stærk freqventeret om Sommeren af fornemme og Borger Folk fra Kiøbenhavn, som derudi med Spadseren divertere sig. Dends Indretning svarer til Slottet i sig selv, som er kongelig og enhver bekiendt, hvorledes det uden til seer ud og er beskaffen.

Ved dend eene Siide af Haugen er et smukt Phasanerie⁵⁵, bestaaende af 4re Afdeelingen med fornødne Huusse. Indgangen fra Haugen dertil er en stoer Stakket Port, og midt paa en stoer grøn Pladss uden for Afdeelingerne, er en høy rund giort Bierg af Jord med en Opgang af henimod en Snees Steen Trapper og oven paa med Træer og plat, at ikke aleene derpaa mange Mennisker kand faae Rum, men endog at Phasan Mesteren fra samme Høyde kand observere, hvad som passerer udi alle Afdeelingen. Phasanerne ere af adskillige slags Couleurer saavel hvide som andre slags og udi stoer Mengde der underholdes.

Dette Slot vender ud til bemelte derved anlagte Hauge med dets middelste Fløy, hvor for Slottet endnu oven paa Banken er een breed Gang og ved hver Siide af samme en breed Gang need af denne høye Banke udi Haugen, men imellem disse 2de Gange lige for Slottet er en Vandfald⁵⁶ bestaaende af adskillige Afdeelingen og Vand Spring indtil dend platte Grund udi Haugen meget kunstig, kostbar og plaisant indrettet.

Ved hver Siide af Slottet er een Dyre Hauge⁵⁷ med adskillige rare Dyr. Paa dend ande [!] Siide af Slottet, er denne stoere Banke, som strækker sig hen til

Landeveyen og Bonde Byen Waldbye indhegnet, bestaaende af een Plantage af adskillige Træer og er nu næsten ikke anderledes end som en Skou at ansee. Imellem samme Plantage og Slottet ligger dend almindelige Vey og Kiørsel til og forbi dette Slott, som baade Ihenseende til dends Beskaffenhed og Situation, neppe skal finde sin liige, Dend haver 3de Konge Veye. Dend eene som begynder ved Vester roe og gaaer op til Princens Gaard, er af en særdeles Breede, med dobbelte Træer paa begge Siider forsynet og er meget smuk udi lige Linie til Princens Gaard indrettet udi Lengde af en halv Fiærding Vey. Dend anden gaaer fra Princens Gaard af igiennem Friderichsberg Bye hen til Falconeer Gaarden, hvor dend støder an paa Kiøbenhavns Nørre Fæled, kand være en Fiærding Vey udi Længden og paa begge Siider med Træer forsynet. Dend 3^{die} begynder ved Slottet, hvor dend almindelige Kiøre Vey endes, gaaer uden om dend eene Dyre Hauge og dernæst lige ud til Rødovre Sø⁵⁸, er ligeledes næsten en Fiærding Vey lang. Ellers kand og henregnes til bemelte Slottes Herlighed og kongelige Fornøysse det der i Nærværelssen værende Falconerie, som er meget berømmelig, thi om end, formedelst Søen er saa nær, ikke saadanne vitløfftige Jagter med Falkerne kunde anstilles og foretages, som andenstæds, hvor mand paa mange Miile rundt om, ikke haver andet end fast Land, ere der dog saadanne afrettede Falker derimellem, som intet snart viide af at forjage sig, men saa at sige lystre Falconeren ligesom snart en Hund sin Jæger, ja, der haves adskillige Exempler, at Falken, som formedelst Søen, naar Jagten vendte sig derhen, var paa dend Point reent at forvilde sig, dog strax af Falconeeren er bleven revolveret og sat udi Rætte. Hans kongelige Majestæt lader fange udi Iisland og andre Stæder aarligen en stoer deel af disse rare hviide og andre Falke, hvormed ikke alleene først og fornemmest deres eget Falconerie vorder recruteret, men endog Keysseren og andre høye Potentater eendeel skiænkes, da de ingenstædss bedre end derifra kand faaes. Slig kongelige Præsent er og til nogen slags Fordeel for de høye kongelige og andre Jagt Betiente, hvilke gemeenlig gierne derimod vorde regalerede af en saadan Potentat, enten med et eller andet.

Det er ellers om Sommeren ved dette Slott og denne der neden for liggende Lands Bye meget plaisant da det er næsten omgivet udi en stoer Etendue med lutter Græssmarker, af hvilke Høet leveres til dend kongelige Marstald og Liv Guarde til Hest, saasom disse Marker ikke meere som i forrige Tiider bruges til Auling ved Kiøbenhavns Ladegaard, som nu er en Fabrique, henhørende til Krigs Hospitalet og hvor en stoer Mengde fattige gamle aftakkede

*Prospect,
af det KONGELIG Slot: FRIDERICHBERG
at See fra midten i Haugen Aho 1758.*

scit: Johan Jacob Bruun.

Frederiksberg Slot kunne endnu i 1766 opleves fra Slotshaven som et rent barokanlæg med stramt klippede træerækker opstillet som soldater i en disciplineret hærenhed. Endnu var der kaskader og springvand, og folkeyndesten var ikke mindre af den grund. Først henmod år 1800 omskabtes Frederiksberg Have til det romantiske anlæg, man kender var nutiden. Kobberstik af Johan Jacob Bruun, 1766. Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

Krigs Folk underholdes med tillige at Arbeyde ved de der værende lærreds og andre Fabriquer, hvad de kunde afstæd komme.

Ved dette Slott kand ey heller forbigaaes at anføre noget om dend Kirke som for nogle Aar siden⁵⁹ er bleven bygged lidet fra Princens Gaard for Fride- richsberg Byes Indvaanere og dem paa Vester Broe; Thi een saadan Lands- bye Kirke findes ingenstæds endnu udi heele Danmark: dend er otte kantet haver en liden Taarn udi Midtningen med et Uhrværk forsynet, hvilket for et par Aars Tiid siden blev dertil skiænket uden endnu at viide, af hvem.⁶⁰ Præddikke Stoelen er indrettet over Alteret uden alligevel at saadant udi nogen Maade vanziirer, og hvor mand staaer i denne liden curieus indrettet Kirke, hvor mangfoldig kand rummes, er Præsten til Syns. dends Præst Gaard, Degne Boelig og Skoele Huuss er tæt derved beliggende og ligeledes smuk bygget og indrettet. I det øvrige lader Bonden dog, som hand hafde noget paa denne Landsbye Kirke at udsætte, fordi der ikke findes derved det, saa kaldede Vaaben Huuss, som bekiendt er hos de gamle Kirker en Udbygning uden for Kirkens Muur, hvilken Udbygning at skulle være uden for Kirkens Muur, skal være bleven i fordum Tiid anseet som Nødvendig, da der siges, at stoere grove Syndere ikke maatte komme i Kirken, men staae uden Kirkens Muur i Vaa- ben Huuset; ligeledes Barsel Koener, som effter deres Barsel Seng ikke maatte gaae i Kirken, men blive i Vaaben Huuset eller Templens Forgaard, indtil de af Præsten bleeve indleede, af hvilket Almuen endnu paa nogle Stæder gjør stoer fait. Men at slige Forgaarde eller Vaaben Huusse dend meeste Tiid ikke anvendes til andet, end at folk, fornemmelig paa landet, hvor Kirkene ligge paa vild Mark, og de ikke kand komme i Huusse, forsamle sig, og i Stæden for, at de skulle gaae ind i Kirken og synge, holde de der Snak med hinanden, indtil Præsten næsten er færdig at gaae paa Præddikke Stoelen, derom kunde snart tienne til et Beviss det Vers, der skal staae over Kirke døren udi Hee Kirke udi Jylland inde udi Vaabenhuuset, hvor nogle Skader skal findes paa dend kalkede Væg afmalede, hvilket Vers lyder saaledes: Som Skaden kiændes af sin Sqvadder; saa Qvindfolk og af deres Sladder Skaden høres Vinter, Sommer Qvindfolk og hvorhen det kommer⁶¹. Dette Vers skal have piqueret Qvind- folket sammestæds saaledes, at de for at beviisse det anderledes ingen Tiid snakke med hinanden udi dette Vaabenhuuss, men hvorfore Mandfolket i slige Tilfælde saareent forbigaaes, kand vel neppe tilstrækkelig Aarsag udfindes til, thi det er bekiendt, at paa slige Stæder og Tiider skeer tit og offte blant Almuen baade Heste- og anden Slags Bytte og Kiøb.

(2) Jægersborg Slot

Dette Slot er beliggende udi Gientofte Sogn en Miil fra Kiøbenhavn og een Fiærding Vey afsides fra Friderichsborg Konge Vey. Samme Stæd har i gamle Dage været en Herre Gaard, som kaldtes Ibstrup, men af sal: og høyløvligh Ihukommelsse Kong Christian dend Femte opbyggt og kaldet Jægersborg, hvor dend kongelige Jagt fra dend Tiid af har hafft sit Blive-Stæd saa vel dend Par Force- som anden Jagt og dertil hørende Betientere.

Slottet bestaaer af en Længde, bygget paa en liden Banke i Hiørnet af dend forhen ommelte Hunde Søe og paa de øvrige 2de Siider med en Grav indheignet, hvorover er en Broe til Slottet. Dend har forhen bestaaet af 3de Etager og saaledes været indrettet, at Det kongelige Herskab derpaa udi Jagt Tiiden haver resideret, men for nogle Aar siden er dend øverste Etage afdagen.⁶³ Det er med et Taarn midt paa forsynet og siges at dends Fløy, som bestaaer af en Hiort, hvorpaa rider en Jæger, blæssende udi et Valdhorn, skal være Slottets Vare-Tegn; nok er det, at for nogle Aar siiden, da Parforce Jagten endnu var der, svarede det til Navnet, thi foruden at samme Jagt var saaledes kommet til Perfection, at mand vel tør sige, at dend, dend Tiid indgenstæds hafde sin liige, var Indretningen ret kongelig og magnifique, thi uden for Slots Broen var udi 2de længer Hunde Huusse opbygte af Grund Muur med Kaaber tagt. Bag ved disse Hunde Huusse vare 2de Hunde Pladsser med hollandske Fliiser belagt og midt udi enhver en Fontain, enhver Pladss indheignet med en brand Muur og der oven paa en Stakket. Ved Siderne af disse Pladsser, som skulle have været 4te, og hvoraf kuns 3 bleve færdige, var Jagt Stalden, Jagt betienternes Værelsser og Hunde Kiøkkenet meget skøn indrettet, iblant andet og saaledes, at Ober Jægerne kunde staae i deres Vindver og see alt, hvad som passerede paa Pladsserne. Saa hafde og enhver sin aparte Gaard og Stalde Rum med viidere Huuss Lejlighed. Men da Parforce Jagten blev afskaffet, ere disse Hunde Pladsser borttagne, og ommelte Hunde Huusse ved Slottet indrettet til Hussar Baraquer, hvor nogle af det Hussar Compagnie, hans kongelige Majestæt – som et slags Guarde – betienne sig af, er indquarteret, og de øvrige saavelsom Officererne paa dend eene Siide udi Jagt Betienternes Værelsser og Jagt Stalden, som dertil er indrettet, indquarteret. Saa er og Compagniets Stald paa samme Siide udi forrige Jagtbetienteres Udhuusse indrettet. Paa dend anden Siide boe endnu Ober Jægeren for dend Tydske Jagt, men Jægeremesteren selv har sin Logis paa Slottet.

Dette Slott er ellers bag til forsynet med et Gallerie, som vender ud til en

Jægersborg Slot hører til de kongelige slotte, der i 1760'erne forsvandt totalt fra jordens overflade. Det var bygget af Chrstian den 4. og man kan, som billedet her viser, fornemme at det har haft en vis lighed med Rosenborg. Det blev brugt til ophold før og efter jagter i Jægersborg Dyrehave. Det led dog betydelig overlast under 2. Karl Gustav Krig (1658-1660), men blev brugt jævnligt under den jagtglade Christian den 5. (1670-1699). I 1731 fjernedes den øverste etage på grund af brøstfældighed. Som følge af brøstfældighed blev slottet nedrevet i 1761, og diverse jagtbygninger indrettedes til kaserne. Radering af Bartholomæus Roque i Dannemarks Forlystelser, 1747. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst, smk.dk

temmelig stoer Plain inden for Slots Graven og Hunde-Søen, prydet med adskillige ved grønne beskaarne Hekker afdeelte Gange saa og stoere Træer, hvorpaa Jagten nogle gange har haft sit Optog og Exercitie, saa siges og at tilforn paa samme Plain Reven er og bleven, som det kaldes, prellet⁶⁴ hvilket nogle af det kongelige Herskab fra Galleriet af have tilseet.

Noget afsides fra Slottet paa en anden Banke ved Hunde Søen, staaer det bekiendte Huuss for Jagt Reedskabet ungefær 50 Fag lang, og findes der udi alle de Garn og Reedskaber som til slig Brug kand optænkes foruden mange tusinde Allen af de saakaldede Wänder⁶⁵ giort af det beste Seyldug.

Paa dend anden Siide af Slottet findes og en temmelig stoer smuk Frugt og Kiøkken Hauge indrettet, som nu med de dertil hørende Huusse er bortleyet.

Lige ud for dette Slott til Landeveyen imellem Gientofte og Lyngbye er ogsaa en smuk Allee med Træer paa begge Siider forsynet og ungefær midt derpaa en stoer rund Pladss,⁶⁶ hvor Jagten ligeledes for det kongelige Herskab har kundet samle sig.

Fra dette Slott gaaer ogsaa en Allee eller Konge Vey paa begge Siider med Træer forsynet lige til det kongelige Lyst Stæd Gyldenlund, som nu kaldes Charlottenlund ungefær en Fiærding Vey lang; og kand mand sige, at dette Slott i henseende til dend dertil liggende forhen ommelte stoere Dyre Hauge og derudi værende Bygning, Eremitage kaldet, med viidere anførte Omstændigheder er saa Conditioneret og situeret, at det ville falde heel besværlig, om ikke umuelig, at forskaaffe det sin lige hos andre. I det øvrige ere dette Slots Agger Jord, alle Græssmarker, hvoraf Høet indavles til Guarden til Hest som og dend meeste Tiid betienne sig af effter Græssningen til Deres Heste, som derpaa staae i Tyder, og ved saadan Høes Indavling baade af Friderichsberg og Jægersborg Marker samt Dyre Haugene. Vorder Undersaatterne dend meeste Tiid fritaget at levere slig Fourage til dend kongelige Marstald og Guarden til

Kort over området mellem København og Jægersborg Dyrehave med et bikort over Jægersborg Slot og nærmeste omgivelser i 1749. Bemærk særligt hovedkortets gengivelser af alléerne omkring København, hvor Frederiksberg Allé og Falkoner Allé ses nederst i midten. Desuden ses Nørre Allé, Øster Allé og Blegdamsvejen, hvor nyplantede trærækker afspejler de barokke idealer for lange lige stræk i fastlagte mønstre. Mellem Charlottenlund og Kongevejen vest for Jægersborg Slot ses desuden Jægersborg Allé. Bikortet viser Jægersborg Slot og Laurids de Thurahs fire planlagte bygninger til jagthundene. Anonymt kort, Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

Hest, men naar det een eller anden Gang alligevel arriverer, faaer de derfor, saa vel som for Halmen, af dend kongelige Cassa billig betaling.

Dette Slott haver og et skøn Fiskerie, som er under Forpagtning, bestaaende af adskillige nær ved Slottet og udi Ermelund beliggende Fiske Damme hvortil og henhører paa Christiansholm beliggende. Fiskeriet bestaaer fornemmelig af Carper og Carudsser som tilyngler, forflottes og endelig, naar de ere fuldvoxne, ved Dammenes Afløb fiskes og sælges.

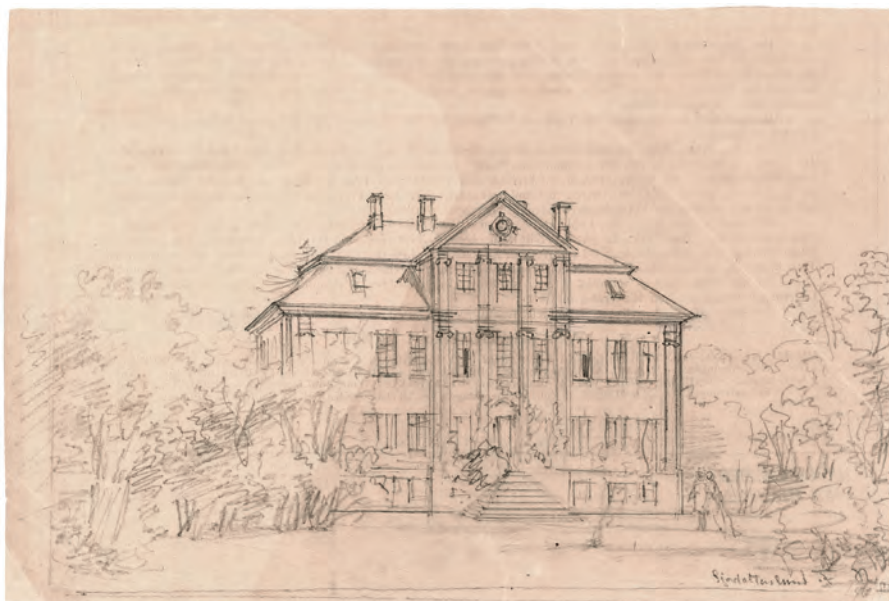
Bemelte Christiansholm, som ligger under Jægersborg Slotts Hoved Gaards Taxt, er ikke andet end Bondebygning, og skulde der, for nogen Tiid siden, have været en Krud Mølle⁶⁷ anlagt, men foruden at der feylede Vand, var det fornær Stranden og Lande Veyen.

(3) Det kongelige Lyst Stæd Charlotten Lund.

Samme ligger ved Lande Veyen imellem Helsingør og Kiøbenhavn ikke en Canon Skud fra Stranden, men ungefær en Miil fra Kiøbenhavn. Det var der, hvor der siges, at Dronning Lovise kom først i land, da hun blev hentet fra Meklenborg for at være salig og høyløvligh Ihukommelsse Kong Friderich dend Fiærdes Gemaljnede, og kand mand endnu see Tegn i Stranden af dend til dend Ende der bygte Broe⁶⁸. Ellers er dette Stæd meget agreable, det kaldtes forhen Gyldenlund, men siden hans kongelige Majestæt forærede det til hendes kongelige Høyhed Prinsesse Charlotta Amalia, blev det kaldet Charlottenlund.⁶⁹ Hans kongelige Majestæt hafde det, da hand var endnu Cron Printz til eget brug og loed det meget smuk indrette.

Bygningen ligger paa en Banke nesten midt inde udi en liden indheignet Skou og gaaer derifra Fiire Alleer, en paa hver Siide og hver Ende, hvorigien-nem haves en skøn Udsigt, deels til Stranden, deels til Kiøbenhavn, deels ind i landet, dend bestaaer af 3de Etager og til et Herskabs Commoditet meget galant indrettet og kostbar meubleret. Ved samme Lyst Stæd findes og en skøn Lyst Hauge og Orangerie⁷⁰. Der ere og mange Dyr i denne liden Skou, saa at dend og kand kaldes en Dyre Hauge.

Paa dette Stæd var det ellers, at det bekiendte Menniske Nohtkrantz⁷¹, som sad saa længe fangen udi Castellet, og af Nation skal være en Irlænder, søgte at tage Cron-Printzen, nu værende kongelige Majestæt, for at overføre ham til Sverrig, som dend Tiid hafde Kriig med Danmark; men dette Anslag bleev – Gud skee Lov! – betiids aabenbaret, og hand med hans Complot saa mange mand fik fat paa, bekom deres fortiente Løn.

Det gamle Gyldenlund, hvor der i perioder havde været gæstgiveri, blev i årene 1731-1733 ombygget til en bolig for Christian den 6.s søster Charlotte Amalie, som også omdøbte stedet i sit navn. Arkitekten var J.C. Krieger. Siden udvidelse af slottet i årene 1880-1881 ved Ferdinand Meldahl har den gamle bygning været indkapslet i den eksisterende bygning. Anonym tegning fra 1. halvdel af 1800-tallet, Nationalmuseet, natmus.dk.

(4.) Det Kongelige Lyst Stæd Frydenlund.

Samme er bleven bygt af hans høygreevelige Excellence H^r Store Cancelleren Greeve af Reventlau⁷² og efter hans Død hørte det hendes kongelige Majestæt Dronningen Anne Sophie til, som og paa dets plaisanter og bedre Indretning, saaledes som det nu befindes, har været betænkt og adskilligt derpaa anvendt. Hoved Bygningen er rund og meget smuk indrettet; midt udi er en Sal eller saa kaldet Couple, som gaaer igiennem alle Etager, og ved dend anden Etage er en Gallerie, hvorpaa kand staae mangfoldige Tilskuere at see Herskabet, naar de spiisse i denne Sal; oven over Salen er et Apartement, hvorfra haves en skøn Udsigt til Sundet og til Skoven. Ellers er dette Lyst Stæd, som med en agreable Lyst Hauge findes forsynet, ved Siden af

Sorgenfri Slot blev oprindeligt opført af arkitekten Francois Dieussart i årene efter 1702, da grev Carl Ahlefeldt overtog stedet efter sin svigerfar Ulrik Frederik Gyldenløve og fremstod derefter som en to-etagesbindingsværksbygning i 11 fag med pudsede facader med pilastre, ligesom den var prydet med en stor trekantgavl mod henholdsvis gård og have. Mod Kongevejen var der sidefløje. Hele herligheden var omgivet af en stramt opbygget have med vandbassiner og parterrehaver. Huset blev totalt ombygget til en etage med mansard-tag i 1743-1744, og i 1790'erne blev haven omslagt i engelsk stil. Maleri af (eller efter) Rach og Eegberg, 1748. Nationalmuseet, natmus.dk

Skoven neppe en halv Fiærding Vey fra Søen og Jægersborg Dyre-Hauge beliggende. Det haver og skønne Fiske Damme hos sig i Nærværelssen, hvilke med dets Auling er under Forpagtning; og om Sommeren har paa nogle Aar hans høyførstelige durchl: hertugen af Wurtemberg opholdet sig paa dette Stæd.

(5) Det Kongelige Lyst Stæd Sorgenfrie.

Samme ligger tæt ved Lyngby, med en liden Skou forsynet. Dette er opbygget af Hr Greeve af Ahlefeldt, som har givet det Navnet, og er det meget beqvem indrettet. Tæt ved Friderichsborg Konge Vey, er Indkiørselen dertil og inden for Porten er en Allee som leeder lige op til Slottet, hvilket paa en Høy Banke er beliggende.

Udi Salen, hvor dend første Indgang er, ere mange rare Statuer, og siiges, at Architecturen der haver ladet adskillige Mester Stykker. Paa dend anden Siide giennem Salen er Udgangen til Haugen, som er meget divertissent, ihenseende til de mangfoldige inventieuse Forandringer tillige med det skønne og kostbare Orangerie, som derudi findes. Nu tilhører dette Lyst Stæd hans kongelige Høyhed⁷⁵. som det udi mange Maader haver ladet forbedre.

(6) Det Kongelige Lyst Stæd Friderichsdahl.

Dette er 2de Miil fra Kiøbenhavn beliggende, vel af ringe Bygning, men behagelig Situation, da det ligger midt inde i Skoven ved Furre Søe. Ikke langt fra, hvor dette lyst Stæd er beliggende udi Enden af Furre Søe, kand mand endnu se nogle faae Rudera af en Bygning, som forhen skal have været et prægtigt Herre Sæde kaldet Hiortholm, tilhørende Erke Bispnen i Roskilde. For et Paa [!, Par] Aar siden⁷⁶ er hans xcellence Hr Geheime Raad Schulin og Frue⁷⁷ bleven dette Lyst Stæd paa Lives Tiid allernaadigst overladt, og haver hans Excellence ladet opsætte en magnifiqu Byning [!] paa dend for Furre Søe liggende høye Banke, for hvis Fronte, Haugen med adskillige Afdeelninger meget kostbar vorder anlagt, og naar det bliver færdig, vil det blive en iblant de skønneste Lyst Stæder paa dette Amt.

Lyststeder

Foruden de foranførte kongelige Slotte og Lyst Stæder, er Amtet prydet med adskillige andre, tilhørende private Persohner, men ellers af dend Beskaffenhed, at de meritere at anføres, saasom

(1) det Lyst Stæd hans høygrevelige Excellence af Danneskiold Samsøe⁷⁸ tæt ved Søllerød Bye for nogle Aar siden haver ladet opbygge, hvis Navn ikke endnu viides,⁷⁹ hvilket i henseende til dets kostbare Indretning og plaisante situation, da det oven paa en stoer Banke tæt ved en smuk indhegnet Skov

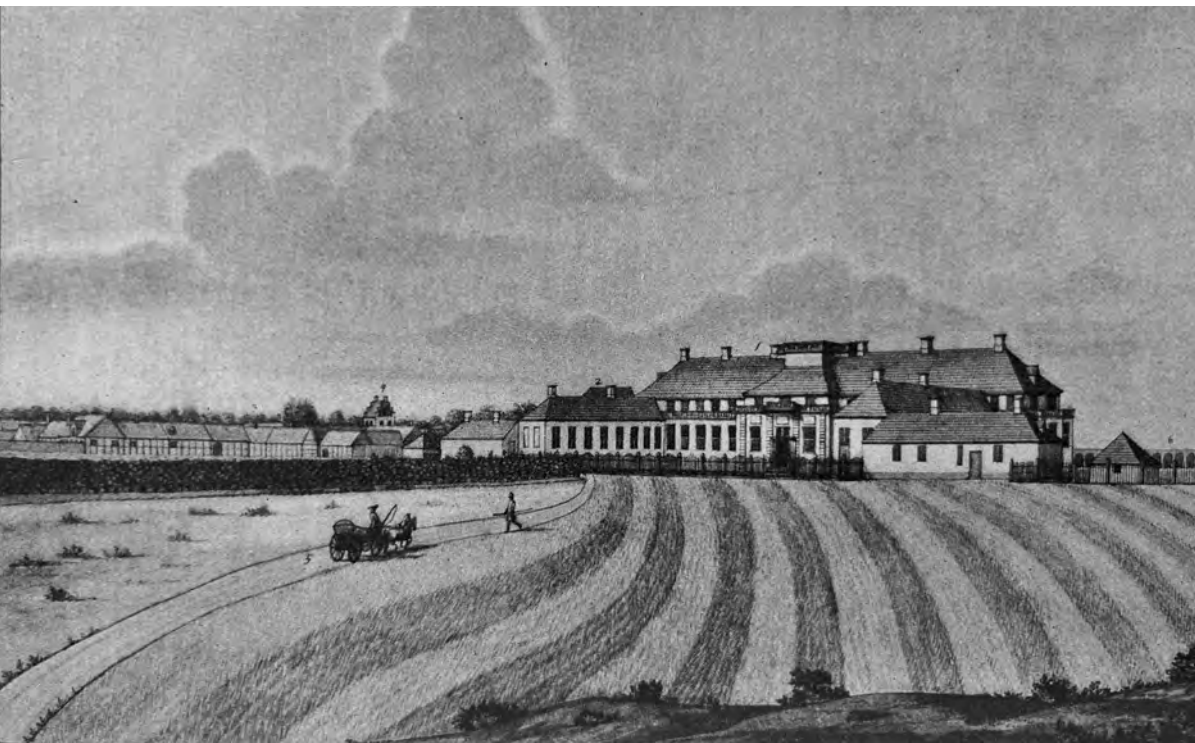
er beliggende og fra dets Altan, som er oven paa dend stoere Bygning, kand have den skønneste Prospect, mand kand forlange, fortiente at være udi kongelig Eye, om saa meget meere, da dend nye indrettede Hauge, naar dend bliver færdig, vil overgaae mange andre udi adskillige Tilfælde. Det eeneste som ved dette Stæd endnu kand siges at feyle, er, at det ikke haver Vandet nærmere hos sig end fra Søllerød Søe, men denne Manquement kand maeskee endnu ved Kunst og Bekostning redresseres.

(2) *Et Lyst Stæd tæt oven for Vedbech Bye* paa een Banke i og ved Skoven ungefær en Færding Vej fra Frydenlund, kaldet Eenrum. Samme er med en megen smuk Hauge forsynet og indrettet og opbyggt af dend forhen værende kongelige Casserer for dend particulier Casse Hr Justitz Raad Jacobi,⁸⁰ og er at see, at dets Indretning har kostet meget, dets Udsigt er til Stranden, og haver det for andre slige Stæder et særdeles Prærogativ, som er et Echo udi Haugen meget nær ved dend, som taler lidet høyt, og af dend Distinction, at een anden som tilhører og staaer et par Skridt fra dend Persohn, som taler, ikke naar dend vender Ryggen til, kand gjøre nogen Forskiæl paa Røsten og Echo, thi foruden at Echo ikke taber et eeneste Ord enten først eller sidst, er det saa tydelig og følger saa nær paa Røsten, at det er ligesom 2de taledes paa engang.

(3) *Et Stæd liggende tæt ved Jægersborg Dyrehauge* ungefær en halv Færding Vey fra Frydenlund, kaldet Aggershvile, som er opbyggt af Hr Justitz Raad Klaumann⁸¹ meget commode og beqvem indrettet og med en smuk Hauge forsynet; det haver sin Udsigt til Stranden, hvilken Prospect er fra Salen og meget plaisant, og dend Divertissement som beboeren kand have udi Jægersborg Dyre Hauges-Skou er ikke mindre.

(4) og (5) *ved Dyre Haugets Huuss Schotzborg* kaldet ere 2de lyst Stæder⁸² tæt ved hver andre og meget smuk bygget og indrettet med Hauge og deslige, de ligge tæt ved Dyre Haugen neden ved Stranden og have med Aggershvile lige fordeel baade Ihenseende til Udsigten som til anden Divertissement.

(6) *Et lyst Stæd ved Dyre Haugets Huuss* Springforbi kaldet, tilhørende Hr Witroch⁸³ udi Kiøbenhavn, som haver ladet det bygge. Huuset i sig Selv er kuns liden og ligger tæt ved Landevæyen, men Stædet haver en liden indhegnet Eyendoms Skov mellem sig og Stranden beliggende, som gjør, at det derved haver noget forud for de andre; Udi hvilken Skou tillige med dend derved værende Hauge alt smuk er indrettet, fornemmelig er i Skoven af det der værende Lyst Huus dend skønneste Prospect need af en stoer Banke udi

Frederik Danneskiold-Samsøe overtog i 1740 en lystgård i Søllerød, hvor han i de følgende år opførte en imponerende hovedbygning og indrettede et smukt haveanlæg. Det blev afbildet af Johan Jacob Bruun i 1753. Bemærk midterpartiet af hovedbygningen, hvor man i stedet for den traditionelle trekantfronton havde bygget en udsigtsplatform. Efter at Danneskiold-Samsøe i 1755 havde afhændet stedet, blev der foretaget kraftige ændringer af bygningen, der endeligt blev erstattet af et nyt landsted efter 1783. Efter gengivelse i Eiler Nystrøm: Nordsjælland, 1938.

Søen mand kand ønske sig, og meriterede dette Stæd der det Navn la Solitude plaisante, i stæden for Spring-forbi.

(7) **Tæt ved Bonde Byen Taarbech** imellem Landeveyen og Stranden ligger paa en Banke ogsaa et lidet Lyst Stæd som kaldes Annabierg⁸⁴, som haver en smuk Udsigt til Stranden, og endskiønt Haugen dertil er kuns liden, saa er dend dog udi sin Miniatur meget artig og plaisant indrettet.

(8) *Udi Taarbech* er ogsaa et meget skøn Huuss 2 Etager høy, af Mr: Godenius⁸⁵ for nogle Aar tæt ved Stranden opbyggt, som er forsynet med en liden nye anlagt Hauge og dend derudi havende Udsigt strækker sig over heele Sundet fra Kiøbenhavn til Cronborg.

(9) *Oven for Hvidøre Bye* paa en stoer Banke tæt ved Stranden ligger ogsaa et smuk Lyst-Stæd med Hauge forsynet, kaldet Søelyst, som Hr Frøken⁸⁶ udi Kiøbenhavn har opbygget og saaledes indrettet, samt svarer til Navnet ihenseende til dend derifra udi Søen havende Udsigt.

(10) *Paa denne Siide en Fiærding Vey fra Charlottenlund*, tæt ved Lande Veyen ligger og et Lyst Stæd, som kaldes Myntmesterens Gaard⁸⁷. Derved er en smuk Hauge, og udi værelserne haves ogsaa Udsigt til Stranden.

(11) *Udi Gientofte By* ligger ogsaa et Lyst Stæd, tilhørende Hr. Justitz Raad Kløker⁸⁸, som samme meget smuk haver nyelig ladet opbygge, og er derved en særdeles vel indrettet Hauge, som end meere bliver forbedret. Udsigten udi Værelsserne paa dend eene Siide falder over Gientofte Søe.

(12) *Phasan Gaarden* hvorm til forn er bleven meldet, er ogsaa nu et Lyst Stæd hans excellence Hr Geheime Conferentz Raad von Holstein⁸⁹ alle-naadigst til Brug og Beboelsse overladt.

(13) *Udi Lyngbye* ligger ogsaa et Lyst Stæd⁹⁰ med en smuk Bygning og prægtig Hauge forsynet tilhørende Hr Greve af Gyldensteen.

(14) *Tæt uden for Lyngbye* ligger ogsaa et Lyst Stæd, grændsende paa Lyngbye Søe tilhørende Hr Commerce Raad von Hurch⁹¹, dette er med 2de smukke Bygninger og en meget vel indrettet Hauge forsynet, samme Hauge kand mand, naar mand passerer Kongeveyen, aldeeles oversee, som da giver de Passerende en skøn Prospect, og dend haver det for andre slige Hauger forud, at derudi ere adskillige Kunstige Vand Spring, Fontainer og Afdeeler indrettet.

(15) *Ikke langt fra dette Lyst Stæd imellem Skoven og Lyngbye Søe*, er nyelig et Lyst Stæd opbyggt af nu værende Oeconomo ved Communitetet Hr Nissen⁹². Dette haver en skøn Situation og Udsigt til Skov og Søer.

(16) *Udi Enden af Friderichsdals Skou* paa en Banke, ikke vit fra dend saakaldede Nye Broe, er ogsaa nyelig et meget smuk bygning til at være et Lyst Stæd opsat af Hr Capitain Fischer⁸³.

(17) *Tæt ved bemelte Nye Broe ved Siiden af Bagsværd Søe* ligge ogsaa adskillige smaae Lyst Stæder, iblant hvilke dend fornemmeste tilhører Hr Justitz Raad Raff⁸⁴, og hvorved er en smuk Hauge; Situationen er ellers der

plaisant, Ihenseende at de have Søen paa dend eene Siide og Friderichsdals Skou paa dend anden Siide af sig. De forsyne sig og med Baade for at kunde divertere sig paa denne Søe og lade sig oversætte paa dend anden Siide, hvor der er en liden plaisant Skou⁹⁵ at spadserie udi.

(18) Udi Lilleværlose Bye er ogsaa et Lyst Stæd, bestaaende af en smuk Bygning og Hauge, tilhørende Hr Cancellie Raad Suhm⁹⁶.

(19) Paa Kanten af Furre Søe ikke langt fra Dronning-Gaard, paa det Stæd kaldes Canineholm, er ogsaa et lidet Lyst Stæd med en Hauge indrettet, tilhørende Hr Auctions Directeur Fischer⁹⁷, som derifra med een Baad kand gaae til Vands udi fersk Søe til Friderichsdahl, Farum, Dronninggaard og Kolle=Kolle og haver hand med liden Bekostning indrettet sig en liden Reservoir eller en Espece af en Dokke med Indløb fra Furre Søe, hvorudi hans lidet Fartøj kand ligge oven til tør og neden til flyder udi alle tiider stille Vand.

(20) Endnu et Lyst Stæd udi Holte Bye, tilhørende Hr Cammer Raad Juul,⁹⁸ som haver ladet det smuk opbygge og derved indrette en liden plaisant Hauge, udi de øverste Værelsser paa dette Stæd haves en fornøvelig Udsigt endog til Stranden over Biærge, Skou og Dal.

NB [Indskud på særligt ark] NB

(21) Endelig er ogsaa et Lyst Stæd udi Brønshøj Sogn ved Bonde Byen Emmedrup af hvilken det og har Navnet og kaldes Emmedrup Gaard. Samme er opbyggt af forrige Ober Secretair udi det Danske Cancellie nu værende Stifftamtmand à Møinichen⁹⁹, som dertil af sal. og høyløvelig Ihukommelsse Kong Friderich dend Fiærde blev skiødet et Støkke Jordsmon. Der ved er med stoer Bekostning en smuk Hauge anlagt, hvorudi er skiønne Fiske Damme; og Bygningen angaaende, da er dend 2de Etager høy og vel og commode indrettet. Nu for Nærværende Tiider hans høværverdighed Hr Magister Hersleb¹⁰⁰ Biskop udi Siællands Stifft deraf Eyere. [Indskud slut]

Disse ere de fornemmeste Lyst Stæder, dette Amt er prydet med, men ellers ere der endnu mange fleere af mindre Betydenhed, dog og fornøvelige bestaaende derudi, at adskillige hos Huussmænd, Gaardmænd og andre, paa de Stæder, hvor det effter enhvers Gout kand være plaisant og fornøvelig, leye sig Værelsser, som de selv indrette og aptere for at opholde sig af og til om Sommeren paa Landet, saa at paa dend Tid om Aaret, Kiøbenhavns Amt næsten overalt vrimler af Kiøbenhavns Indvaanere, hvorunder alligevel dend største Deel ere saadanne, som paa en eller 2de Dages Tiid reysse ud paa Landet i det grønne for at divertere sig.

Der findes ingen samtidige gengivelser af herregården Edelgave vest for Ballerup, og da den nuværende klassicistiske hovedbygning er opført 1782-1786, har en lokalhistoriker, J.P. Jørgensen, forsøgt at rekonstruere den imponerende hovedbygning i ældre tid efter en detaljeret skifteforretning fra 1738. Bygningen var opført i årene efter 1682 af rigsadmiral Henrik Bielke, hvis hustru Edel Ulfeldt kom til at lægge navn til gården. Velvilligt stillet til rådighed af Ledøje-Smørum Lokalhistoriske Arkiv.

Ellers er paa dette Amt ingen Grevskaber eller Baronier og ikke flere Herre Gaarde end efterfølgende nemlig

(1) Cathrineberg

Samme er beliggende udi Sengeløse Sogn og nu tilhører Hr Cammer Herre Christian Friderich af Holstein¹⁰¹, som derpaa boer. Bygningen er gammel af en Etage som er Muur og Bindings Værk, og af hvem, den er Bygget, viides ikke, men ellers er denne Herre-Gaard forhen bleven kaldet Raarup og imellem de Aaringer 1665 og 1675 da General Læutenant Hans von Ahlefeldt¹⁰² eyede dend, blev navnet forandret og efter Hans Frue Cathrine Sehestedt kaldet Cathrineberg.

(2) Edelgave

Samme er nu tilhørende Hr Christian Welding¹⁰³, og som derpaa boer. Bygningen angaaende da er endeel af samme for 5 à 6 Aar siden af nye opbygget

af Muur og Bindingsværk, dog kun i alt en Etage, Dend er af sal: og høylovlige Ihukommelsse Kong Frederich dend Tredie skienket til Rigets Admiral Henrich Bielke¹⁰⁴ og vaaren en bonde Bye kaldet Rumpe, saa at dend vel ved dend Leylighed bekom det Navn af Edelgave. Ellers kunde det og være at denne Herre Gaard er forhen eftter Bonde Byen bleven kaldet Rumpe, thi de Bønder udi de 2de Byer Smørum Ovre og Smørum Nedre, som høre til denne Gaard, have endnu fra Arilds Tiid det Orsprog mellem sig, naar de skal tilsammen for at gjøre Hoverie saaledes lydende: Smørum Oven Smørum Neden Rumpe til Hove.

(3) *Hiortespring.*

Samme er nu hans kongelige Majestæt tilhørende, som for nogle Aar siden købte dend af en Høyeste Ræts Procurator med Tilnavn Ermandinger¹⁰⁵, hvornæst Bygningerne bleve afbrudte, da Marken til Høebiærgning blev udlagt. Ellers har dette Stæd forhen været en Bonde Bye kaldet Tøbberup¹⁰⁶, men af da værende Ober Jægermester Hahn¹⁰⁷ afbrudt og oprettet til en Hovedgaard; der det da har faaet det Navn af Hiortespring.

Ord og Talemaader

Paa dette Amt er ey heller andre slags Ord og Talemaader imellem Almuen end ellers over det heele Land, hvilke Peder Syvs Ordsprog tilfulde forklarer – undtagen at det skulle være dette, at De paa nogle Stæder i Landet kalde dend 3^{die} Hest, som de sommetiider behøve for Vognen Assesser, hvilket da ikke kand antages for at skee af foragt imod nogen, men som Almuen gjør særdelis Applicationer; og Stokkemændene ogsaa paa adskillige stæder kaldes af Bønderne udi Lystighed Assessers, Saa er neppe at paatvile, end af de jo ligne dend 3^{die} Hest ved en Stokkemand under det Navn af Assesser Ihenseende til dend Ligning de gjøre sig om deres Arbeyde, og hvormed de imellem sig ikke formeene at kunde gjøre nogen for nær.

Til nogenledes Beviis derom kunde og tienne det, som fortælles om en Bonde paa Møen, hvor udi nogle Byer skal være en særdeles Sædvane, at de kalde dend nye Byeorne, Kapelan, at da hand over saadan Talemaade, hvormed hand ville betegne dend unge Orne, blev ført til Gemytte, at samme skikkede sig aldeles ikke, svarende hand, at der var mange slags Kapelaner

til, som ikke vare Mennisker, hvilket Svar da syntes end viidere eqvivoque, men Bondens Meening var denne, at hand intet Menniske meente dermed, at hand kaldte dend unge Orne efter gammel Skik. Kapelan, og da Bonden bleev viidere spurdt, hvorfor det da skeede, svarede hand, det vidste hand ikke, hvad Aarsag de dertil hafde hafft i gamle Dage; hand skulle troe, det var nok derfor, fordi dend gamle Orne endnu var til, af hvilke Omstændigheder nok som kand sluttes, at under slige Talemaader iblant Almuen, intet mindre end Malice verserer.

Eend videre have De ogsaa een Talemaade, hvorved de betegne noget, som imod Forhaabning lykkes, lydende saaledes: Det gik and sagde Spange=Præst¹⁰⁸, da bar de ham i Kroet: Oprindelssen til dette Ordsprog skal have været denne: At en Præst udi gamle Dage ikke skal have kundet taale stærk Drik, som hand alligevel elskede, dog for at undgaae Spot forlovede ikke at ville gaae i nogen Kroe, Men da hans Sognemænd inviterede ham, og hand undskyldte sig dermed, at hand hafde forlovet at gaae i nogen Drikke Samqvem, disse alligevel fornåm, at hand dog gierne ville være hos Dem, resolverede de at bære ham ind i Kroen paa et Vangeleed, og da hand kom saaledes imod hans Forhaabning derind, sagde hand med Glad Røst, Det gik and.

Fra samme Præst have de ogsaa endnu en Talemaade, som de employere paa een, som kommer for at vil høre nyt, saaledes lydende, Pyt fik I Pæren: og fortælles Oprindelssen dertil paa saadan Maade, at Præsten var bleven af Bispen angaaende hans slette Prækener erindret med Tillæg, at Bispen noksom ville lade give Agt paa ham, om hand bedrede sig eller ikke: Nogen Tiid dereffter henner det sig, da Præsten staaer midt i sin Prædiken, at et par fremmede Reyssende, hvis Vey faldt forbi Kirken, lade sig see inden for Kirke Døren, og da Præsten toeg dem and for udsendte af Biskoppen og ikke kunde biærge sine Passioner sagde hand: vil I have noget at viide, Pyt fik I Pæren, hvorpaa hand da strax sagde Amen og med eet endte sin Preddikken.

Fornavne

Angaaende ellers i det øvrige Nomina propria, da foruden hvad ved Amager derom er anført, tilføyes endnu disse Mand- og Qvind Folke Navne, hvilke vel her og der i Landet ere brugelige, men dog ikke for almindelige kunde ansees: nemlig:

(1) Mandfolke-Naune.

Aage. Abel. Absolon. Adser. Alf. ∴ Adolf Ammon. Amund. Ancher. ∴ Ans-garius. Arf. Arild. Arved. Asmus. Auden. Axel. Bagge. Bendt. Biørn. Bo. ∴ Boëthius. Bodil. Børge. Bolle Luxdorff. Bonde. Broder. Brødde. Brynild. Carsten. ∴ Castor Claus. Claudius. Colbiørn. Cosmus. Dines. ∴ Dionysius. Ebbe. Emmike. Envold. Erland. Eskild. Esbern. Ewen. Evert. Fabian. Fader. Falck. Fedder. NB apud Russos Fedor est Theodorus. Find. Fith. Rectius Vit. ∴ Vitus. Flemming. Foch. ∴ Phocas. Foch With Præst i Slagelse. Giord. God-sche. Gødert. Goris. ∴ Gordius Hagen. ∴ Haquinus. Hack. Halver. Halvor. Harald. Helge. Helgo. Hille. Helmuth. Hemming. Henning. Herlof. Hilde-brand. Hildemar. Holger. Ib. ∴ Jacobus. Ste Ibs Lillier. Iblant (Pederssen) Jeppe. Ingemand. Ingild. Ingvar. Isbrant. Iver. Key. Cajus. Kield. Chetillus. Knud. Lambert. Lawe. Lenert. Levin. Lyder. Manderup. Meinert. Mogens. Offe. Ole. Olaus. Oswald. Owe. Østen. Palle. Palæmon Preben. Prebiørn Pros. Regner. Rønne. Rood. Sander. Safe. Schweder. Seyer. Siegfried. Sindel. Sinne Lange, Rector i Ribe. Sonne. Staller. Stats. Steen. Strikker. Styge. Svend. Svenning. Tage. Terkild. Thøger. ∴ Theocarus. Thoed. Thorben. Thorbiørn. Thorkild. Tim. ∴ Timotheus. Truels. Truid. Tue. Tyge. Ude. ∴ Udo. Villatz. ∴ Wilhadus Vit. ∴ Vitus Waldemar. Werner. West. Wester. Wogn. Wolff. Wolffgang. Ynd.

(2) Qvind=Folke Naune.

Abel. Adelgunda. Adolfine. Agatha. Agnete. Alhed. ∴ Adelheidis. Armgaard. Ermegildis. Beata. Bendte. Bengerd. Berengaria. Birgitte. Birte, Berte. Bodile. Bollette Pohlman j Nestved Cidsele. Cæcilia. Charitas Amalia von Lente Clara. Conradine. Drude. Edele. ∴ Athala. Emerentze. Geesche. Ger-trud. Giorwel. Gissele. Gundele. Gunilda. Grimmild. Hanniballine Wedel Hedewig. Helene. Helle. Hille. Helwig. Hildegard. Hyldeborg. Ide. Inge-borg. Ingefred. Inger. Jørine. Juditha. Jytte. Kunigunda. Lorentze. Lutemelle. Ludimilla. Lutze. Lycke Sophie Friis. Mechtile. Mechtildis. Mette. Medea. Merthe. Nille. Øllegaard. ∴ Hildegardis. Olborg, forte Woldborg Waltpurgis. Orsle. ∴ Ursula. Ose. Otilia Meyer. Pernille. Ragnild Riise. Rixa. Regitza Sa-bina. Salome. Signe. Siri. ∴ Cyria. Søster. Sostrata. Temprantia. Thale. Thore. Throne. Thyre efter Dronningen Thyre Dannebood. Vita. Wiwike. Wold-borg. Waltpusgis.

Foruden det miniatureportræt, der er gengivet i indledningen, findes endnu et portræt af Niels Gersdorff. Også dette er af en ubekendt kunstner. 2,3 x 1,9 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. 2,3 x 1,9 cm, A 1024. Foto: Iben Kaufmann.

Hvilken beskrivelse om Københavns Amt strækkende sig til Aarets Udgang 1744, efter Rekvisition fra Cancelliet af 6te Aprilis 1743 er bleven forfattet og endelig sammenskreevet dend 10de Maji Ao 1745 –

[Niels Gersdorff]

Vanskelige ord

Læsning af 1700-tals dansk kan volde nogle problemer for en nutidig læser, da sproget indeholder en del franske låneord, ligesom der her og der optræder en række forældrede danske udtryk. De vanskeligste er forklaret nedenfor:

Abundance: Overflod
Agreeable: Passende
Aparte: Separat
Applikation: Anvendelig handling
Arriverer: Forekomme
Assistance: Hjælp, supplement
Beskeeden: Tilbageholdende
Billig/Billighed: Rimelighed
Bonitet: Godhed, kvalitet
Brandmur: Lodret mur, der kan modstå ild
Circumference: Omkreds
Commode: Behagelig
Commoditet: Behagelighed
Conditionere: Indrette
Conservation: Bevaring
Debauchere: Udskeje
Debitere: Anslå
Divertissement: Fornøjelig, munter
Echappere: Undslippe
Equivoque: Udfordrende, fræk
Etendue: Udstrækning
Excolere: Udnytte
Extravagere: Have ekstraordinære forestillinger
Fataliteter: Skæbnsvangre begivenheder

Feliciter: Lykkeligvis
Forpikke: Ivre
Fournere: Forsyne
Horke: Aborre
Idolatrie: Afgudsdyrkelse
Ildebrand: Brændsel
Impracticable: Umuligt
Imputere: Beskyld
Independence: Uafhængighed
Indifference: Ligegyldighed
Inklination: Tilbøjelighed
Inventieus: Opfindsom
Jordsoder: Tørv
Kramsfugl: Drossel
Lodtage: Tage del i
Løje: Strømskalle
Melere: Blande
Menagere: Håndtere
Meritere: Fortjene
Mutilere: Ødelægge
Overvildt: Større, vilde dyr
Palatin: Løs halsskrave for kvinder, besamt med pelsværk eller lignende
Penetrant: Ubehagelig
Plaisant: Glædelig, smuk
Plaisir: Fornøjelse
Portere: drive, være åben for
Praetoria: Og så videre

Prærogativ: Fortrin

Rar: Sjælden

“Rauper: Egentligt “rupe”:
Larve”

Recolligere: Samle sig

Regardere: Anse

Rege: Reje

Repidité: Hastighed

Retire: Trække sig tilbage

Retraite: Tilflugtssted

Revolvere: Rulle, dreje

Rupe: Larve

Schouten: Egentlig Skouten:

(Næsten) Sognefoged

Snekkegang: Sneglegang

Stakket værk: Stakitværk

Syltet: Salt

Tillæg: Tilføjelse, supplement

Tyde: Stængel

Underbringe: Give plads

Undervildt: Mindre, vilde dyr

-
1. Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Kall 38-2; For identifikationen af forfatteren se: Kristoffer Schmidt: Kunsten at besvare Jessens spørgsmål, i den kommende antologi, der følger den delvise udgivelse af De Jessenske Relationer (under udgivelse).
 2. Erich Johan Jessen-Schardebøll: *Det Kongelige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*, bd. I, 1763, Forerindring: 1.
 3. Øystein Rian: Embetsmennene som observatører. Likheter og forskjeller i engasjement og holdninger, *Heimen*, bd. 47, 2010, s. 95ff. Det pågældende nummer af dette tidsskrift er helliget De Jessenske Relationer.
 4. Se note 1. I øvrigt var det en assistent, teologen Hans Steenbuch, der stod for størstedelen af teksten i denne bog.
 5. Rigsarkivet: Danske Kancelli: Efterretninger om købstæderne og amterne, indsendt i henhold til oversekretærens skrivelse af 6. april 1743 (nr. 144), I-II, 1743-46 [D102a-b]
 6. Inspirationen til dette projekt kom fra Kristin M. Røgeberg m.fl.: Norge i 1743, bd. 1-5, 2003ff., hvor alle de eksisterende norske indberetninger er publiceret.
 7. Tinghuset i Ballerup lå et stykke nord for byen og var sandsynligvis opført lige efter 1683. Det bestod af to værelser. Birket blev nedlagt i 1803, hvorefter huset blev nedrevet i 1810 og materialerne benyttet af Stangkærgård i Smørumnedre. Da denne gård blev nedrevet i 1912, blev egetømmeret fra det gamle tinghus opkøbt af en københavns møbelsnedker, jf. Axel H. Peddersen: *Birketing i Gl. Københavns Amt 1521-1965*. 1968, 79-81.
 8. Bro over Lille Vejle Å.
 9. Hedehuskroen har siden 1500-tallets begyndelse ligget på den nordlige side af Roskildevæjen, vis-à-vis den nuværende

- Hedehusene Station.
10. Garbogård ligger i Strø Sogns nordvestlige del nær Havelse Å. Frem til 1800 hørte Slagslunde, Ganløse og Farum Sogne til Københavns Amt (derefter Frederiksborg Amt). Grænsen vest for Slagslunde fulgte Stenløse Å; nordgrænsen fulgte Mølleåen frem til Farum Sogns nordgrænse, der rækker op mod Ravnholt Skov i nord. Mod øst var amtsgrænsen identisk med grænsen mellem Farum og Birkerød Sogne.
 11. Sandsynligvis den nu forsvundne å, der løb fra et punkt lidt sydvest for Bregnerød i retning med Farum Sø, hvor den under navnet "Bybækken" udmundede lidt øst for Farum landsby, hvor der var bygget en vandmølle. Den nu tilgroede mølledam ses endnu.
 12. Mellem Vedbæk og Rungsted.
 13. Nærmere bestemt Køge Bugt.
 14. Gammel Kalkbrænderi, grundlagt 1729.
 15. En stærkt duftende Plante af Bynkeslægten (*Artemisia Abrotanum*)
 16. I Christian den 5.s "hofdagbog", Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling, Rostgaard 62 nævnes svanejagter i og omkring Amager 17.1.1681; 11.7.1682; 25.7.1687 (med fangst af ca. 300); 24.7.1688 (kun få fanget) og 22.7.1689. Intetsteds anføres det, at kongen spiste eller sov på Svanelejegård, jf. dog J.P. Trap: *Danmark. Storkøbenhavn*, 5. udgave, bind 3, 1960. 832, hvor gårdens relation til kongehuset gennem tiderne omtales.
 17. Herken ejeren i 1745 eller krobevillingen har kunnet spores.
 18. Brystdug eller undertrøje.
 19. Stivelse til fint linned.
 20. I Christian den 5.s, "hofdagbog", Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling, Rostgaard 62 omtales et besøg af det kongelige herskab 24.2.1696 (Fastelavn) og 11.11.1696 udklædte flere fra hoffet sig i Amagerdragter til en fest.
 21. Egentlig 7 schöppens, valgt af alle beboerne.
 22. Adam Levin Knuth var amtmand over Københavns Amt 1682-1699.
 23. Ret til at vælge eller foreslå præster.
 24. *Nedder-düdesche Kercken und Huss Psalm-Boeck, tho deenst der Holländer Gemeene up Amack in Druck gestellet vormehret und in Ordeninge gebracht. Kopenhagen. Gedrucket by Pieter Nörwig im Jahre 1715. Dem Twehundersten Jahr sint der Holländer erste Ankumpfte up Amak.* Som titlen angiver er sproget nedertysk, og ikke nederlandsk (hollandsk).
 25. I 1735 ansattes en dansk kompastor, og året efter en tysk. Først i 1802 faldt dobbeltordningen væk.
 26. Den nu forsvundne Maglebylille mellem Store Magleby og Kastrup.
 27. År 1700 og 1733 brændte store dele af Store Magleby, se Chr. Nicolaisen: *Amagers Historie*, 3, 1915, 116.
 28. Vestre Oliemølle, anlagt 1702 mellem nuværende Hallandsgade og Norgesgade, og Fredens Mølle, anlagt 1720 ved hjørnet af nuværende Holmbladsgade og Amagerbrogade, jf. Erik Housted: *Fra limfabrik til bankhus*, 1978, 79-81.
 29. Sandsynligvis aflejringer fra den indskæring i kystlinjen, der i Stenalderen fandtes i kysten ved Vedbæk (Maglemosen), jf. V. Milthers: *Nordøstsjælland's Geologi*. 2., omarbejdede udgave, 1935, s. 174 med tilhørende bilagskort.
 30. Senere Bernstorffsparken.
 31. Vange- og porthus tæt ved Fasanhavens nordvestlige hjørne for enden af den allé, der fører fra Jægersborg Kaserne mod Bernstorffsparken. Senere erstattedes bygningen af landstedeet "Triangelen".
 32. Måske længdemålet 4 fingre.
 33. Jørgen Pedersen Friis (1684-1740), præst i Helsing-Valby fra 1719. Forfatter til digte i en djærv dansk sprogdragt i efterklange af barokpræg. I hans samlede "Poetiske Skrifter", 1751, findes digtet gengivet som nr. 84, s. 215-216, gengivet i en let ændret form end det her gengivne. Det anføres, at

- det kan læses på en pæl ved kroen.
34. Blodgang: dysenteri; sprinkelsyge: udslæt (petechiæ).
 35. Strandmøllen
 36. Damhussøen.
 37. Møllen fungerede i perioden som hammermølle og forarbejdede derved landbrugsredskaber m.v.
 38. En ordning af Mølleåens jurisdiktion blev konfirmeret af Frederik den 4. den 11. november 1724.
 39. Helligdag til minde om Marias besøg hos Johannes Døberens mor Elisabeth. Den blev fejret 2. juli, indtil den blev afskaffet i 1770.
 40. 1 tønne bestod af 136 potter, omtrent 136 l.
 41. Henrik Brinchmann, hofdanssemester, jf. følgende note.
 42. Christopher Greve, parykmager og i 1728 husfælle til Henrik Brinchmann på adressen Købmagergade 43.
 43. Fortunvej.
 44. Dette er ikke ganske rigtigt, da Frederik den 3. lod en del af den senere Jægersborg Dyrehave indhegne omkring 1669 til brug for den senere Christian den 5., der efter at være blevet konge i 1670 lod dyrehaven udvide mod nord. Frederik den 3.s nordlige grænseskel kan stadigvæk følges i terrænet som en grøft og et dige.
 45. Således f.ex. fra Hellig Kors Kilde, tidligere kaldt Kongekilden, hvorfra "helbredende" vand blev leveret til hoffet.
 46. Snubbekorset, sydvest for Vridsløsemagle.
 47. Hellig Anders' Kors, sydvest for Slagelse.
 48. Lysthus, af Eiler Nystrom angivet til at have ligget på "Attemose Bakker", jf. *Eiler Nystrom: Søllerød Sogn i Fortid og Nutid*. 1911 s.169-171.
 49. Fr. Danneskiold-Samsøe, ejer af Søllerød-gård, hvis hovedbygning han nyopførte (afsluttet 1742).
 50. Vestre Landevej førte fra København syd om Valby Bakke, og vejen til Frederiksberg Slot gik fra byen via Frederiksberg Allé, Rundddelen, Pile Allé, hvorefter man kunne komme op til slottet ved en stikvej, der senere blev en del af den gennemgående landevej direkte forbi slottet.
 51. Svarende til bygningerne for enden af Frederiksberg Allé (Runddel).
 52. Frederiksberg Slot anvendtes som residensslot fra 1731 frem til 1740, da Christiansborg Slot blev indviet i 1740.
 53. Orangeri og menageriet lå syd for Prinsens Gård (nuværende indgang til Frederiksberg Have ved Runddelen). Menageriet omfattede omkring 1750 både løver, tigre og leoparder. Det blev nedlagt i 1768.
 54. Sjældne.
 55. Fasaneri, jf. Fasangården i Frederiksberg Have.
 56. Den nu forsvundne kaskade nord for slottet.
 57. Som ved andre slotte var der et menageri med mere eller mindre eksotiske dyr.
 58. Damhussøen.
 59. 1732-1734.
 60. Donator er endnu uafklaret i *Danmarks Kirker. København*, bind 3, 1966-1972, 474, jf. 513 (note 242).
 61. Våbenhuset er fjernet ved senere restaureringer i nyere tid.
 62. 1731.
 63. Fra ældre tid var der ved Hvidøre en skibbro, bl.a. benyttet af dronning Elisabeth i 1515..
 64. En "leg", hvormed man indviklede et dyr i et net eller en sæk og derefter kastede det op i luften [!].
 65. Løse plader brugt som vægge i jagten.
 66. Runddelen på alléen ud for vejen Ridebanevang.
 67. Man kunne her benytte Hvidørebækkens vandkraft; Plan fra 1744 (!) om en krudtmølle ved Christiansholm nævnes af Eiler Nystrom, s. 92.
 68. Skibbro ud for Charlottenlund Slot, benyttet af Dronning Louise ved hendes ankomst til Danmark i 1698.
 69. 1730.
 70. Lysthave og orangeri ved Charlottenlund

- Slot. Se Nystrom, s. 61-63.
71. John Nicolas Norcross, britisk – ikke irsk – fribytter (1688-1758). Sad sammenlagt 32 år i Kastellet fængsel, og levede således endnu, da beretningen blev skrevet.
72. Conrad Reventlow, død 1750.
73. Carl Christian Erdmann af Württemberg, general i den danske hær.
74. Grev Carl Ahlefeldt overtog stedet i 1702.
75. Den senere Frederik den 5.
76. 1739.
77. Johan Sigismund Schulin og Catharina Maria von Møsting.
78. Frederik Danneskiold-Samsøe
79. Søllerødgård, jf. note 49
80. Georg Chr. Jacobi.
81. Gregorius Klaumann.
82. To navngivne lyststeder.
83. Ludvig Wittrock.
84. Annabjerg, senere Søbakken.
85. Joh. Henrik Godenius, måske landstedet Neptunus.
86. Julius Frøicken, kræmmer i København.
87. Lille Lokkerup, fra 1733 ejet af møntmester Chr. Wineken, d. 1746. Efter hustruen blev stedet i hans tid omdøbt til Mariendal. Efter 1757 blev grunden delt og bebygget med lyststederne Store og Lille Mariendal.
88. Herman Lengerken Kløcker, købmand, senere viceborgmester i København.
89. Johan Ludvig Holstein overtog Fasanhaven i 1736
90. Rustenborg, der blev overtaget af Jean Henri Huguetan, greve af Gyldensten i 1743.
91. Peter van Hurk. Landstedet, der af Hurk blev forsynet med en meget berømt have, blev i midten af 1800-tallet bortskødet som "Hollandia".
92. Hans Nic. Nissen fik i 1744 fæstebrev på "Fiskerhuset" eller "Bluhmes Lyststed".
93. Kommandørkaptajn Olfert Fischer d.Æ., fik skøde 11.3.1745 på et areal, der senere udviklede sig til Marienborg, hvis hovedbygning dog først opførtes efter 1764.
94. Anthoni Raff. Landstedet lå – ligger? – lige vest for "Tusculum", vis-à-vis Marienborg og mellem Nybrovej og Bagsværd Sø.
95. Nuværende Aldershvile Slotspark.
96. Måske Michael Valentin Suhm, kancelliråd 8.9.1741, død 1764. Landstedet har ikke kunnet bestemmes nøjere og en henvendelse til Værløse Lokalhistoriske Arkiv har desværre ikke kunnet bidrage til opklaringen.
97. "Kaninholm", senere "Kaninhuset", erhvervet af auktionsdirektør Movrids Fischer ved fæstebrev af 31.12.1739. Det lå ikke på øen Kaninholm.
98. Chr. Juel. Lyststedet lå i vore dages Gammel Holte.
99. Chr. a Moynichen overtog stedet i 1728.
100. Peder Hersleb overtog stedet i 1742, som han solgte i 1751.
101. Hofmarskal og stiftamtmand Chr. Fr. von Holstein.
102. Generaløjtnant Hans von Ahlefeldt, g.m. Sehested, 1625-1670.
103. Chr. Welding, død 1758.
104. Gården blev i 1663 overdraget Henrik Bielkes hustru Edel Christoffersdatter, og ved gavebrev 1666 omdøbt til Edelgave.
105. Højesteretsadvokat og regimentskvartermester Hans Henrik Ermandinger overtog gården 1726. Efter hans død i 1742 blev gårdens jorder udlagt til høvling for militærstaten.
106. Tibberup.
107. Vincents Joachim Hahn oprettede hovedgården Hjortespring af to gårde i landsbyen Tubberup (Tøbberup) i 1672.
108. Udtrykket Spangepræst er ikke opklaret.

Den ældre arkæologiske disciplin i København

– Udvalgte fund set i moderne lys

■ Af Nikolai Fenger Pedersen

Når arkæologer gennem tiden har gravet i det gamle København, er de stødt på interessante levn fra fortiden, men vores kendskab hertil er stærkt bestemt af, hvor grundigt man i samtiden har dokumenteret fundene. Man har ofte ikke haft tid eller redskaber til at fortælle om de spændende opdagelser, og set i lyset af moderne metoder er den tilbageblevne dokumentation ret mangelfuld. Dertil kommer, at det ikke er nemt at fortolke de mange små noter og breve, der ofte er de eneste beskrivelser fra omfattende arkæologiske udgravninger. Når man for hundrede år siden har stået med en ny opgravet ruin i indre København, er der i kølvandet opstået både en fascination, en ligegyldighed eller nogle gange en frustration over fortidens levn. Det er nemlig traditionelt set et problem at finde ud af, hvad man skal gøre med noget, der både er interessant og i vejen for udviklingen. Langt de fleste fortidsminder, som fagfolk har registreret, er hurtigt forsvundet igen og glemt bredt set. Det er en tendens, der har været dominerende siden de første arkæologiske udgravninger i byen. Målet med denne artikel er for det første at berette ganske kort om den tidlige arkæologiske indsats i København, inden den udviklede sig til den moderne disciplin vi kender i dag. For at præsentere Københavns arkæologiske historie i ældre tid, skal her beskrives nogle særlige, ældre fund, der i dag må anses som ukendte blandt moderne københavnere.

En historisk betragtning af fortidsminder

Efterladenskaber fra fortiden er noget enhver samtid har haft et forhold til. Man har gennem tiden skulle tage stilling til, hvad man stiller op med noget, der ikke længere har en funktion, er ødelagt og/eller synes ude af takt med tidens mode. Ofte er fortidsminder noget, der viser sig, når man skal bygge noget nyt, og derfor kan de overraske arbejdere og bygherrer.

Hvordan man har behandlet fortidsminder gennem historien, synes at variere i forskellige historiske perioder. I København er der ikke overvældende mange ældre kilder vedrørende arkæologi, da den arkæologiske disciplin, som vi kender den i dag, ikke rigtigt eksisterede før omkring 1850. Det er dog langt fra ensbetydende med, at fortidens københavnere ikke har fundet ældre ting i jorden, når de f.eks. gravede en brønd eller anlagde en kælder. Det er let at se, når man graver i byens middelalderkerne, at forskellige anlægsarbejder fra fortiden forstyrrer hinanden på kryds og tværs, 1700-tals fundamenter har skåret sig ned i middelalderkældre, brønde er gravet ned gennem gamle vejlag og meget mere.

Historiske kilder viser, hvordan man i København har opfattet fortidsminder, som oftest i form af ruiner. Fra renæssancen findes mange kilder om ruiner i breve, regnskaber og kort, der henviser til byggearbejder, nedrivninger med henblik på genbrug eller krigshandlinger. Efter 1850 findes bedre kilder, ofte fra tegninger, avisartikler, læserbreve og arkæologiske udgravninger, der i mange tilfælde er i form af en kort notits fra en arkæolog eller amatørarkæolog, der gik forbi. I dag vil man til sammenligning få de fleste oplysninger om fortidsminder fra de professionelle arkæologiske undersøgelser, der er foretaget af Københavns Museum. De vil blive arkiveret og stillet til rådighed i beretninger, som offentligheden har adgang til. I dag har vi ydermere gavn af et lovgreb, Museumsloven, der sikrer fortidsminder modsat før i tiden.

Det er vigtigt at få en forklaring på, hvordan man historisk har behandlet levn fra ældre tider for at forstå, hvordan København har ændret sig som by gennem tiderne. Alle arkæologiske fund, der er gjort i København, bidrager til at skabe et bredt billede af byens historiske udvikling, og derfor må man være bevidst om, hvilken kvalitet de ældre oplysninger har. Dertil er det også vigtigt at reflektere over den vægt, der tillægges fortidsminder i dag, for at afklare, hvordan man ønsker, at byen skal fremstå i fremtiden. Det må anses for at

være et ønske hos mange borgere og turister at have en ukompliceret tilgang til viden om fortidsminderne i selve byen. Vidnesbyrd om historien synes ofte at udgøre en positiv oplevelse for folk, der benytter byen, eller som turister, der søger oplevelser.

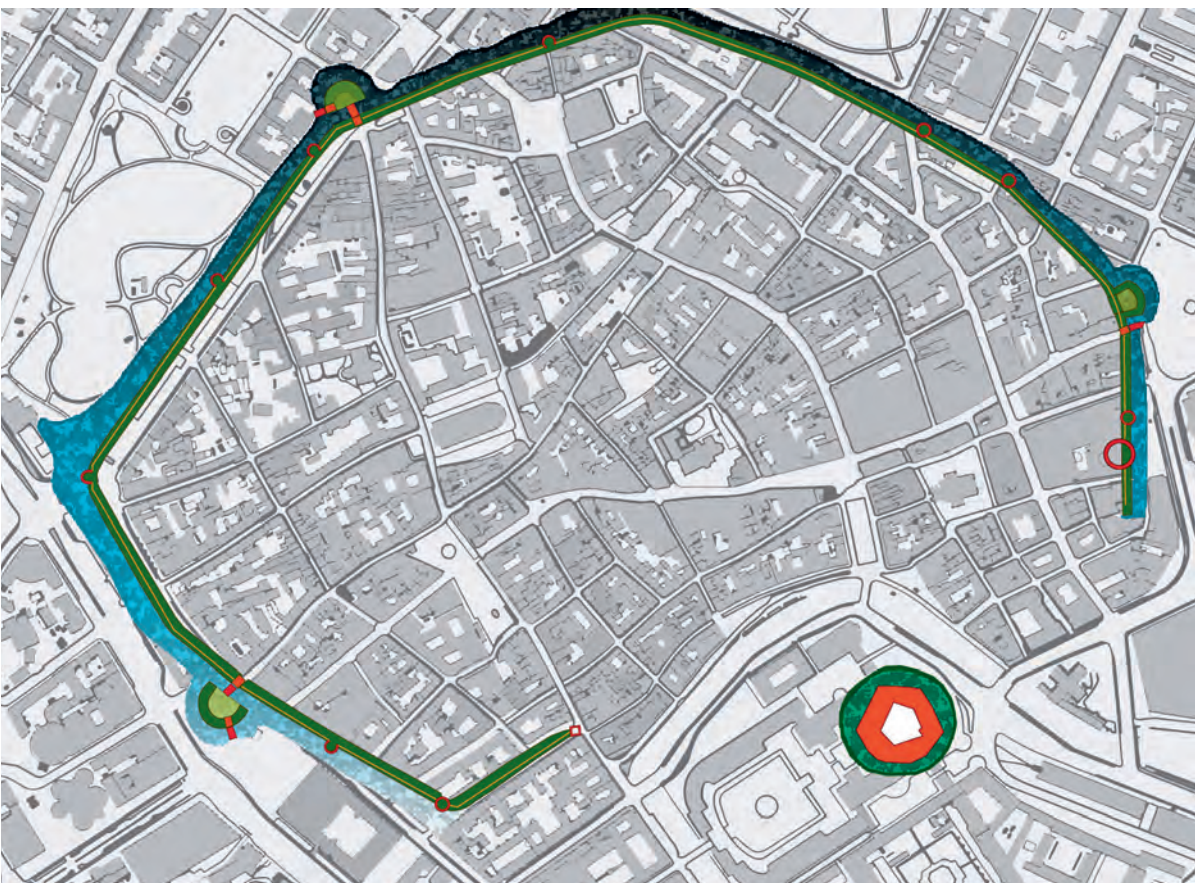
Arkæologisk “interesse” i middelalderen

I den tidlige middelalders København, eller rettere besat “Hafn”, er det svært at vide, hvordan man forholdt sig til fortidsminder og dermed behandlede dem.

Fra samtiden har man kun få kilder, og en af dem er Saxos Danmarks-historie fra omkring 1200. I den finder man fortolkninger af gamle ruiner: De knyttes især til den overnaturlige verden, som jættestuerne, som man troede var bygget af kæmper: “...at Danmark i gamle dage må være blevet bebygget og opdyrket af kæmper, har vi vidnesbyrd om i de kæmpestore sten, der er anbragt over forfædrenes gravkældre og jættestuer”.¹ Hos Saxo er forholdet til fortidens levn præget af det mystiske og overnaturlige, og det synspunkt må have repræsenteret det brede synspunkt i samtiden. Store, synlige fortidsminder har altså været så tilstrækkeligt mærkelige i landskabet, at de har krævet, at man skabte en fortolkning af dem, men man kender ingen sådanne fortidsminder i Indre København.²

Interessen for fortidsminder synes længe at være begrænset til de større, mystiske anlæg. Smågenstande eller diverse rester som kulturlag bliver ikke anset som opsigtsvækkende, i hvert fald ikke nok til at optræde i litteraturen, men nogle henvisninger kan også senere være gået tabt eller blot overset. Hvordan den middelalderlige københavner har reageret på et fund af en ældre konstruktion under et byggeri, kan man knapt gætte på. Det er nok rimeligt at antage, at et fund af ædelmetal har gjort større indtryk end nogle gamle træpæle eller et affaldslag. I Jyske Lov, som Valdemar Sejrs i 1241 fik nedskrevet, nævnes det, at danefæ skal tilfalde kongen; “Hvad ingen ejer, det ejer kongen”. Finder nogen mand guld eller sølv i høje eller efter plov eller på nogen anden måde, da skal kongen have det”.³

Hvad jorden har kunnet indeholde, har man altså haft en rimelig antagelse om. Vi ved eksempelvis fra udgravningen ved Gammeltorv i 2020, at man omkring år 1100 må være stødt på fundrige stenalderlag, men man har næppe gjort meget ved fundene. Man ved fra beskrivelser af sten fra sidste

Dette kort viser den omtrentlige udbredning Københavns befæstning havde omkring 1550 med runddele foran de tre byporte. Det var især via fund af dele af denne befæstning der gjorde udslaget for den egentlige arkæologiske disciplin i København. I baggrunden kan ses det nuværende gadenet. Kilde: Nikolai Fenger Pedersen.

del af 1200-tallet, i en bog skrevet af Henrik Harpestreng, at “tordensten”, der var flintøkser og forstenede søpindsvin, havde magiske kræfter og blev brugt som amuletter.⁴ Selvom man har haft en vis nysgerrighed for arkæologiske fund i middelalderen, er der ikke registreret nogen arkæologiske vidnesbyrd

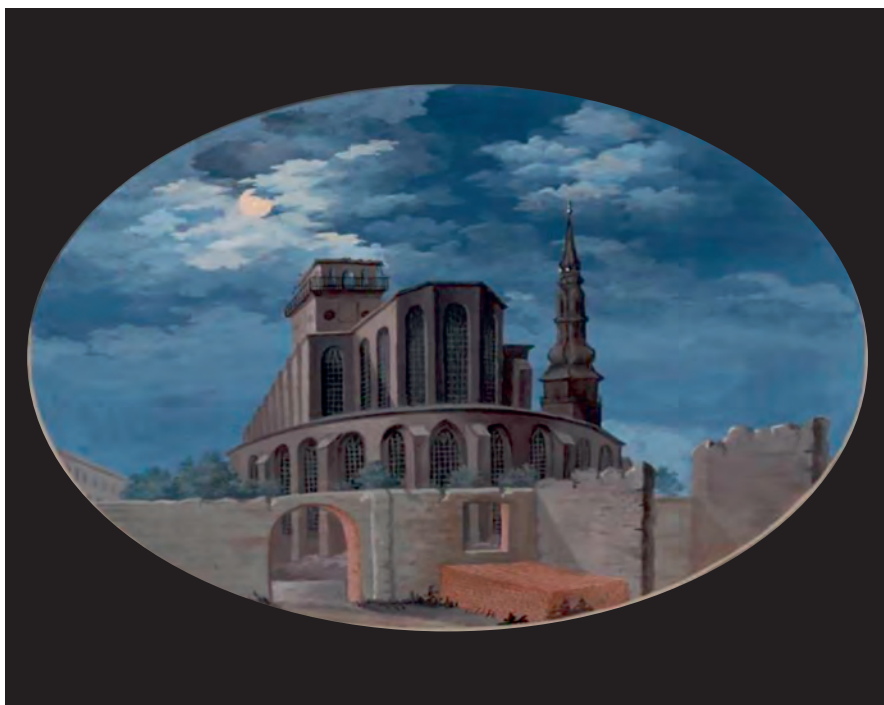
i København fra den tid. Interessen kan have været begrænset til en frygt for (eller tro på) det overnaturlige eller glæde ved værdifuldt metal.

De første “arkæologiske” observationer

De ældste beretninger vedrørende arkæologi i København, har ikke noget reelt arkæologisk udgangspunkt, men vidner om en stillingtagen til ældre byggeriers skæbne. De synes at forekomme i tiden omkring reformationen i 1536, hvor kongemagten overtager en del af kirkens gamle bygninger, som f.eks. klostrene.

I breve fra 15- og 1600-tallet findes ofte ordrer om at genbruge materialer fra forfaldne anlæg. Et eksempel fra 1543 beretter om nedbrydningen af en mur, der omgav Sankt Clara Kloster, for at udbygge befæstningen, der på dette tidspunkt har haft en særlig høj prioritet.⁵ “Naadigste Herre og Konge! Vor Borgemestre og Raad her udi Kiøbenhavn ... vil give dem den Muur, som staaer omkring Clara Kloster ... saa at de mue bryde den neder, og have den til Hielp at bygge paa den Runddeel for Vesterport”.⁶

Da Københavns Museum i 2018 undersøgte en udgravning ikke langt fra hvor Sankt Clara Kloster lå, afdækkedes fundamentet af et stort murforløb, hvor man mener klostermuren havde ligget.⁷ Her var der ikke én bevaret munkesten tilbage på de meget svære kampestensfundamenter. Senere analyse viser, at det ikke er sikkert, det var den tilhørende klostermur; men rester af løst tegl omkring stedet viser det samme billede: mursten blev genbrugt. Sankt Clara Kloster var – som mange andre klostre – blevet rømmet nogen tid efter reformationen og fik nu en anden funktion, som f.eks. i perioder som kanonstøberi, og muren omkring blev altså brugt som stenbrud. Nedbrydningen er spændende, fordi den skulle bidrage med materialer til opbygningen af rondeller omkring byportene.⁸ De såkaldte rondeller er små befæstninger foran byportene, der på ældre kort over København optræder som halvmåneformede anlæg, omgivet af en voldgrav. Rondellerne har været skyndsomt opført i en turbulent periode af danmarkshistorien, hvor byens befæstning har krævet ombygninger til at modstå beskydning fra kanoner, hvorfor materialerne har været stærkt nødvendige at fremskaffe inden for en kort tidsfrist. Nedbrydningen af klostermuren kan ikke tilskrives, at man ikke har haft brug for den, men blot, at det har været en høj militært prioritet at

Ruinerne af Vor Frue Kirke med mursten pænt opstablet til enten genbrug eller genopbygning i forgrunden og nedbrændte huse, hvis nederste dele genbruges i nye. Rester af Vor Frue Kirkes. Nationalmuseet, natmus.dk

benytte materialerne. Sankt Clara Kloster var heller ikke så gammelt på det tidspunkt, det blev oprettet i 1497 og havde således en meget kort levetid. I 1610 nedbrød man klosterbygningerne yderligere, men endnu i 1615-16 tog man sten derfra.⁹

Et andet eksempel er, at man i forbindelse med opførelsen af Christian IV's nye befæstning omkring København i årene 1615-1624, hentede mange mursten fra den gamle bymur. I et brev fra 19. februar 1615 nævnes det, at en muremester, Knud Nielsen, modtog betaling for 82.000 mursten, som han havde brudt og renoveret (her fortolket i betydningen rengjort for mørtel etc.) fra bymuren imellem Vesterport og Farveriet. Den 18. marts 1616 fik

samme murermester betaling for 31.000 mursten, han havde fået brudt og renoveret af et stykke gammel mur, som stod ovenpå volden, hvilket rimeligvis kan fortolkes som bymuren. Den 4. maj fik Morten Søffrensen betaling for 15.000 mursten, som også blev nedbrudt af bymuren.¹⁰

Et senere brev fra 1670 bevilliger benyttelsen af kampesten fra den gamle befæstning på det nyanlagte Kongens Nytorv til opførelsen af Gyldenløves Palæ, det nuværende Charlottenborg. Tilladelsen markerer, at der endnu på dette tidspunkt fandtes en masse sten på stedet, som man ønskede at genanvende.¹¹ Bevillingen havde følgende ordlyd: "Wijd, at wj allernaadigst haffuer bewilget, at oss elschelige h. Vlrich Friederich Gyldenløffue maa nyde oc haffue de fundamentsteene, som hand formeener at schall were vnder jorden paa det nye Kongetorf, oc samme steene, huor de findis, opgraffue oc bruge lade. Derefter etc. Hafniæ 15 julij 1670."

Beretningen om materialerne stemmer overens med de nylige udgravninger udført i forbindelse med metrobyggeriet, hvor der fandtes omfattende rester af fæstningsanlæg, hvori mange kampesten indgik. En mulig fortolkning er således, at der kan være tale om fundamentet af Christian IV's bastionære befæstning, hvor kampesten indgik, men også andre anlæg fandtes på stedet, som rester af middelalderbefæstningen.¹²

De tidligste observationer, der har kunnet findes med et reelt arkæologisk udgangspunkt, optræder i Erik Pontoppidans værk *Origines Hafnienses* om Københavns historie fra 1760. Her nævnes blandt andet et samtidigt fund af kanonkugler i resterne af, hvad der tolkes som den middelalderlige vold i en baghave nær Pustervig, i dag et sted omkring Hauser Plads.

"...Østen for Kul=Torvet nær ved Pusterviig, findes i Frue Conferen=Raadinde Brandt hendes Hauge, en temmelig forhøyet Terrasse, hvilken efter Tradition, er langt ældre, end Haugen, og skal være et overblevet Stykke af Stadens gamle Vold. Dette sidste understøttes atter ved en anden Forfaring, nemlig at man nyligen i samme Vold har fundet trende Kanon=Kugler, Hvilke formentlig have været der indskudte i Beleyringen Ao. 1523, da Staden endnu havde sine gamle Grendser, som tre Aar derefter bleve udskyttede."

De tre kanonkugler sættes af Pontoppidan i forbindelse med en belejring i 1523, da byens gamle grænse stod på stedet. Flere kanonkugler fandtes også da man i 1900-tallets tidlige del sanerede i Brøndstræde-kvarteret, og visse findes indmuret i den nuværende bygning der i dag huser KVUC.¹³ Hvad der er bemærkelsesværdigt i beretningen er, at han nævner volden som værende

en del af byens gamle befæstning, der selv i hans samtid for længst var væk. Nogle har i 1760'ernes København haft en umiddelbar bevidsthed om byens tidligere historie, i hvert fald på et lokalt plan. Fundet af tre kanonkugler i en baghave har i dette tilfælde været stort nok til at nå en historikers ører.

Endnu et eksempel på denne tendens er et andet tilfælde som Pontoppidan også nævner. Det drejer sig om et fund af skeletter gjort i Frederik III's tid omkring Gråbrødretorv.

Pontoppidan fortæller således følgende om fundet: "Da Joachim Gersdorf i Kong Frideric III, Tiid lod bygge sitt Huus paa en Deel af den Grund hvor dette Kloster havde staaet ikke langt fra hans fiendes Cortitz Ulfelds forrige Gaard i Skiindergaden fandt man nogle hundrede Dødninge=Hoveder."¹⁴

Samme fund nævnes også i et andet historisk værk om København fra 1783, 23 år senere af Nicolai Jonge, men her har beretningen dog på komisk vis ændrede sig. "Da Joachim Gersdorf, som var Rigets Hofmester og omsider Rigsdrost, byggede sin Gaard paa en Deel af den Grund, hvor dette Kloster havde staaet, fandt man ved at grave til Grundvolden til samme Bygning, nogle tusende Dødning-Hoveder i Jorden".¹⁵

I Jonges reference til samme fund i 1783 er antallet af "dødningehoveder" gået fra "nogle hundrede" til "nogle tusinde". Historien om fundet i området var rimeligvis blevet selvforstærket, muligvis et lokalhistorisk fænomen lig med, at én fjer er blevet til fem høns. Det oprindelige antal skeletter er således uklart, når kilderne ikke stemmer overens eller overdriver. Byggeriet og opdagelsen havde fundet sted i Frederik III's regeringstid, det vil sige 1648-1670, men huskedes måske lokalt helt frem til 1783. Fund af denne slags må i længere tid have forekommet som bemærkelsesværdige og være erindret. Fundet er et godt eksempel på, hvordan observationer, der ikke er professionelt registreret, kan virke forvirrende.

Pontoppidan fortsætter med at fremhæve andre iagttagelser, eksempelvis vedrørende lagdelinger i jorden. Denne iagttagelse er interessant, da det lader til at være en meget tidlig beskrivelse af en decideret arkæologisk lagdeling, "stratigrafi" i moderne fagsprog, altså viden om jordaflejringer og deres relative dateringer.

Pontoppidan skriver følgende om jordlag: "... det gamle Kiøbenhavns Grund har deels bestaaet i smaa Insuler eller Holmer, adskilte ved smaa Sunde, deels og fornemmelig fra gammel Torv af, i en siid (rummelig, red.) og nedrig (lavtliggende, red.) Engbund, hvilken efterhaanden er fæstnet,

Ruinerne af Nikolaj Kirke efter branden 1795. Mure og tårn stod tilbage efter branden, tårnmurene relativt uskadede. Ruinerne stod helt indtil 1817, da murene begyndte at falde sammen. I ruinens tid var den et yndet motiv for malere. På prospektet ses legende børn og kvinder med vasketøj. Nationalmuseet, natmus.dk.

hærdet og forhøjet ved Husenes efter igientagne Opbyggelse. Dette merkes best af Vand=kisterne (cisterner, ofte placeret i gadekryds hvor trævandrer mødes, red.), naar nye Render (vandedninger, red.) nedlægges 3 à 4 (fod). Ja i Compagnie=Strædet er én gang fundet 8 Strata eller adskilte Lag, bestaaende i Gruus, Muur og Kampe=Steen over hverandre.

Det berettes yderligere, at Pontoppidan kort tid før udgivelsen af sin bog i 1760 havde spurgt "arbejderne i den Botaniske Hauge", som dengang lå ved Amaliegade, "hvad de fandt i Grunden ved at grave dybt". Svaret var, at man efter lidt under 150 cm skarn kun fandt strandsand. Det passer i øvrigt godt med, hvad vi ville finde der i dag.¹⁶ Ved andre udgravninger i perioden, såsom kældre i begyndelsen af 1700-tallet, beretter Pontoppidan om fund af ankre, både og skibsredskaber. I et eksempel fra Badstuestræde, formentligt nede mod Kompagnistræde, berettes om en båd fæstnet i jernlænke til en skibsbro. I bogen *København i gamle dage* fra 1901 af H.C. Bering Liisberg

udfordres dog fortolkningen om skibsbroer med, at der er tale om både slæbt op på land for at ende som såkaldte svinehuse eller affaldsbeholdere, noget som stadig kunne ses i 1900-tals fiskerlejer.¹⁷

Pontoppidans beretninger fra 1700-tallet vidner om, hvordan det, vi i dag ville kalde arkæologiske fund, til en vis grad begyndte at blive opfattet som objekter for forundring, der afkrævede en form for fortolkning. Da man også i 1700-tallet udgravede dybe fundamenter og kældre, er man uden tvivl ofte stødt på ældre anlæg, især i forbindelse med de store brande, men her har man også haft travlt med at genopbygge hurtigt.

En ting, der står klart, er at københavnernes op gennem middelalderen og renæssancen stort set ikke har efterladt sig vidnesbyrd om fund, der af den ene eller anden grund har været værd at skrive om. I en tid hvor levevilkårene kunne være ret barske, havde mange næppe haft råd og overskud til at interessere sig for andet end blot ren overlevelse. Det er vigtigt at huske på, at en stor del af de tidlige konstruktioner i København ikke har efterladt sig mange spor, da de har været små, og materialerne er blevet genbrugt. Mange konstruktioner ville således ved genopgravning i senere perioder næppe kunne fremkalde interesse og undren.

Voldene falder og København ekspanderer

En egentlig arkæologisk disciplin i København opstår først, da guldalderen har vakt en national, historisk begejstring. De første reelle undersøgelser foretages i takt med, at byen breder sig ud over sine gamle rammer. Gradvist bliver arkæologiske fund i København betragtet som interessante for det bredere borgerskab og ikke kun for enkelte interesserede i de øverste klasser.

“Vi Kjøbenhavnere have for Tiden Noget tilfælles med Børn, som slaae deres Legetøi itu, for at see, hvad for Spilleværk der er indeni det.”¹⁸ Sådan beskriver overskriften i en avisartikel fra 1874 den nye tendens, der opstod, da man sløjfede byens gamle volde. I 1857-1858 fjernedes til at begynde med de trange byporte og i 1873 påbegyndtes sløjfningen af voldene.¹⁹ De ændringer man da foretog i København i 1850'erne, var de største til dato. Det store arbejde og de forandringer, som det medførte, fyldte meget i samtiden. Der var tale om en radikal forvandling af byens kendte, sikre rammer som voldene udgjorde. Nu skulle byen brede sig ud over de nuværende brokvarterer for

Maleri af Nørreport 1874, som den så ud da den udgravedes af volden. I forgrunden ses en indgang til den indre portbygning fra voldgaden. Nationalmuseet, natmus.dk.

at huse den voksende befolkning, der ikke mindst flyttede til byen ind fra landet i forbindelse med de store samfundsomvæltninger i tiden. En artikel fra 1870'erne i *Illustreret Tidende* opsummerer datidens syn på denne udvikling: “Vor herlige, først nu ret paaskjønnede Voldspadsergang synker nu i egentligste Forstand i Graven, og den ældre Part af de Nulevende vil vel ikke faae synderlig anden Gavn eller Glæde af Voldens Sløifning, end efterhaanden at see, hvad er var i dem – fornemmelig Sand, Grus og Ler, hvilket ikke er videre lysteligt”.²⁰

Fra nedrivningen af volden og byggerier i det voksende København væltede fund frem, og de kom umiddelbart som en overraskelse for byens indbyggere og magthavere. Kun enkelte fagfolk lod til at kende anlæggene. Eksempelvis herskede stor forvirring omkring den middelalderlige Nørreport. Det ledte til den første større arkivalske undersøgelse af Københavns

middelalderbefæstning. Den blev foretaget af kammerråd og teaterkasserer Gotthilf Ferdinand Lassen i 1855. Han var – som mange andre samtidige fortidsinteresserede – ikke akademisk uddannet, men hans arbejde giver de første reelle fortolkninger af fundene fra det ældre Københavns befæstning. Hans udgivelse er stadig vigtigt og indholdsrig i forhold til befæstningen før 1660.²¹ Undersøgelser af ruinerne i samtiden blev ikke foretaget af faguddannede arkæologer. De synes ikke ud fra arkivalisk materiale at beskæftige med gravninger i København. I stedet blev de foretaget af interesserede lægfolk, med baggrund som officerer, historikere, lærere, arkitekter og konservatorer. Her møder man for første gang nogle af de vigtigste personer indenfor den arkæologiske disciplin i København. Særligt skal nævnes Hans Nielsen Rosenkjær, Peter Linde, Christian Axel Jensen og Holger Utke Ramsing. Bemærkelsesværdigt ved disse herrer var, at ikke en eneste af dem var uddannet i arkæologi.

Deres virksomhed må dog anses for uvurderlig for forståelsen af Københavns historie, da den viden de har samlet ind er meget omfattende og alternativt var gået tabt. Det er naturligvis et stort held, da man indenfor arkæologi ikke kan udgrave noget igen, når det først er gravet væk én gang. Deres beretninger er med nutidens øjne naturligvis mangelfulde, men ved at gennemgå deres arbejder i Københavns Museums og Nationalmuseets arkiver viser det sig ofte, at de alligevel er forholdsvis detaljerede. De var aktive på et tidspunkt, da der blev bygget og udvidet som aldrig før i København. Visse af de udgravninger, der er udført under deres besøg eller opsyn, ville velsagtens i vore dage have taget årevis at udføre, men blev dengang af og til udført på få dage, som eksempelvis under anlæggelsen af Boulevardbanen i 1914-1917.

Vilkårene for arkæologiske udgravninger ved 1900-tallets begyndelse var dog langt mere kaotiske inde i middelalderbyen, og der var ikke nogen beskyttende museumslov som i dag. Ofte bestod en udgravning blot at i spørge nogle arbejdere om, hvad de havde fundet i jorden, ledsaget af en skitse med nogle måleangivelser.²² Karakteristisk for udgravninger fra 1850'erne er det, at der for første gang blev foretaget optegnelser og skrevet beretninger om de historiske levn. Mange af disse udførtes endda i malerisk form, som man kan se S. 206, 209 og 215. Man kan som arkæolog af i dag kun værdsætte, at man har brugt tid på sådanne illustrationer, da man umiddelbart sjældent gør det i dag.

Den måde man omkring år 1900 registrerede arkæologiske levn på i København, var af vekslende kvalitet og nøjagtighed. Afhængigt af hvem der foretog undersøgelsen, er der forskellige detaljer der gør sig gældende; H.U. Ramsing benytter sig i høj grad af koter over lagene, C.A. Jensen har farverige beskrivelser, H.N. Rosenkjær er meget interesseret i stenalder og P. Linde var en dygtig illustratør, der tegner sig ud af det meste.²³ Det er tydeligt, at man lagde vægt på det, man syntes var de mest spændende arkæologiske perioder eller anlæg og andet brugte man mindre eller ingen tid på. Udgangspunktet i forhold til ældre tider er dog langt mere videnskabeligt. Selv naturvidenskabelige prøver blev anvendt, især af Rosenkjær som det blandt andet fremgår i hans bog *Fra det underjordiske København*. Det sker dog for alvor først omkring 1892 og bliver især benyttet ved udgravningen af Absalons Borg i årene 1906-1907.²⁴ Naturvidenskaben blev kun taget i brug på få udgravninger, hvor den i dag er almindelig ved de fleste arkæologiske undersøgelser. Det var dengang muligt at lave mineralogiske undersøgelser af eksempelvis kalksten og at identificere planterester. Kulstof-14 prøver til datering af organisk materiale og DNA-prøver, som vi flittigt benytter i dag, kom først til senere.

Den middelalderlige Nørreport genfindes 1857

“Vore efterkommere vil sikkert bebrejde os, at vi saa skånselsløst fjærnede de gamle porte – hvilken prægtig Dekoration vilde f.ex Nørreport ikke kunne have afgivet på en udvidet runddel i Boulevarden.”²⁵

Den middelalderlige Nørreports eksistens er der i dag ikke megen bevidsthed om, når man står for enden af Nørregade. På trods heraf ved man i dag en del om bygningen fra flere ældre arkivalske kilder og udgravninger i 1857 og 1870'erne. Undersøgelserne består for det meste af tegninger og opmålinger. Et problem, man møder fra de arkæologiske udgravninger, er, at de ikke frembragte mange daterende genstandsfund; man var interesseret i ruinerne, men ikke lagene omkring dem. Det er typisk for tiden.

Nørreport stammer fra middelalderen og nævnes blandt andet i 1497, hvor en Thorsten Thymandsen har lejet “en kirkens jord og grund” liggende “ved plankerne hos Nørreport”, hvorfor porten har eksisteret der.²⁶ Til sammenligning dateres de ældste dele af den ældste Vesterport på Rådhuspladsen til 1371-1372 ud fra de nyere udgravninger i forbindelse med anlæggelsen af

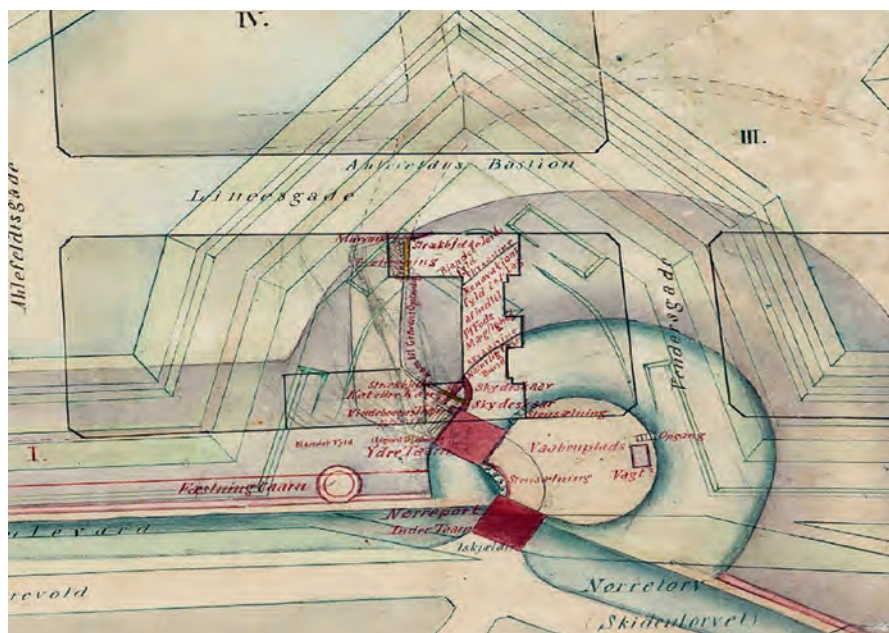

Den velbevarede indre Nørreport set indefra. I baggrunden udgangen til Nørregade. Akvarel fra 1874. Nationalmuseet, natmus.dk

metroen.²⁷ Hvad man ved om Nørreport omkring 1550 er, at den har bestået af to portbygninger, en indre og en ydre.

Den middelalderlige Nørreport blev erstattet af en ny port ved Frederiksborggade omkring 1656.²⁸ Herefter fik de to gamle portbygninger nye funktioner, bl.a. blev de benyttet som krudttårne. Brygger J.C. Jacobsen havde fra midten af 1840'erne en ølkælder i Ahlefeldts Bastion, som i hvert fald delvis benyttede en del af den gamle, indre Nørreport. Porten var således ikke helt glemt, da den blev fundet, men i den almene bevidsthed var den ikke længere kendt.

Ruinen af Nørreport er spændende, da det umiddelbart er den første ruin, der skaber en debat om hvad man stiller op med fortidsminder i en by under

Tegning og rekonstruktion af Nørreport, udført af L. Both i 1876. Portenes størrelse synes på kortet en smule usikkert, men her gives et indtryk af ruinernes oprindelige kontekst med voldene og voldgrav. Ramsing skriver om Boths opmåling af anlæggene, at den ydre ports mur ud mod voldgraven var opført i munkesten fra voldgraven bund, hvilket kan bevidne at væsentlige rester endnu kan eksistere. Det Kongelige Bibliotek, Kortsamlingen

voksende forandring. "Som bekendt røbede det gamle Nørreportstaarn udfor Nørregade sin Tilværelse, længe før det ved Voldens Sløifning kom til Syne, derved at en Officer, pludselig fandt sin Hest synke i Jorden i et opfyldt Hul, der senere viste sig at føre ned til Ruinen af Nørreport".²⁹

Sådan beskrives de oprindelige fundomstændigheder i en avisartikel fra 1881. Nørreport blev først fundet i 1854 og endeligt udgravet og opmålt i 1873-1874.³⁰ Murværket i begge porte var bevaret i næsten fuld højde, beskyttet af den høje vold. Den indre port pegede i nordlig retning hvorefter en vej der førte til en ydre port pegende i vestlig retning, som et L. Fænomenet skyldtes, at den ydre port lå i en senere opført rondel, som er en forstærkning af befæstningen ude foran den indre port. Fundamenterne af et forsvarsværk magen til

Plan over fund fra Nørreport, udført af Ramsing omkring 1915. Dele af skitseringerne på planen er nok taget fra Both 1876, se s. 211. Planen er forholdsvis svær at gennemskue med de mange noteringer, afmærkninger og somme steder lettere utydelige skrift. Til gengæld er de mange noter en rig kilde af oplysninger. Topografisk arkiv, Københavns Museum.

blev fundet ved den middelalderlige Vesterport ved metroudgravningerne på Rådhuspladsen i 2012.

Fundet i 1854 vakte stor almen undren. De tidligste avisartikler synes at afspejle en vis nysgerrighed i samtiden over de fremkomne murrester. Ruinen af Nørreport antoges blandt andre ting at have været en nedlagt landsbykirke.³¹ I aviserne findes mange beretninger om fundet af porten: "Af og til dukker der dog ogsaa lidt Andet frem, Levninger af det Værn, som henfarne Konger lode sætte om det ældre Kjøbenhavn. Udfor Nørregade ere saaledes de nedre Parter af den ældre Nørreports to Taarne komne for lyset; brøstfældige og undseelige over deres Nøgenhed staae de endnu vaklende der, men faae vel ikke Lov til at blive staaende ret længe, hvis de ikke maaskee falde om sig selv."³²

Overstående uddrag er fra en artikel i Illustreret Tidende fra 1874. Beskrivelsen er typisk malerisk for samtidens avisartikler, men den er interessant, da den tager et udgangspunkt i, at ruinerne nok vil blive fjernede, som var det en naturlig skæbne for den slags opdagelser.³³ Generelt synes fundet af ruinen dog at være blevet omtalt positivt i aviserne. Men i mindst ét tilfælde bliver ruinen omtalt negativt, hvilket afspejler de forskellige niveauer af begejstring i samtiden. Om ruinens interesse for eftertiden mener en skribent i et læserbrev i Nationaltidende fra 1878, underskrevet "Landsmand", at det ville være nok med blot at afmærke ruinen af porten på et kort. Holdningen er begrundet med, at ruinen alligevel "støder Øiet" og er et "hæsligt Mærke for den gamle Nørreports Plads". Desuden tydeliggør "Landsmand", at ruinen yderligere "vil forfalde" og han fortsætter med at påpege: "Måske vil man sige, at det har Interesse for Efterverdenen at kunne se med egne Øine, hvor den ældste Nørreport har staaet, men denne Interesse kunde vi jo tilfredsstille ved at afsætte dens Plads paa et Kort ..."³⁴

"Landsmand" fortsætter og virker i sin tone ikke til at være yderligere begejstret for arkæologernes interesse for ruiner: "...D'Hrr. Dilettanter i Arkæologien (de virkelige Arkæologer ere ikke slet saa fordringsfulde) gaa endnu videre ... de hævde ikke blot Immuniteten af enhver Oldtidsgrav, men de ville have fredet enhver Murstump fra Middelalderen, ja endogsaa fra en senere Tid, idet de ikke synes at sætte nogen anden Grænse end den horatianske: "den er gammel og god, som er hundrede Aar og lidt mere." Sætningen her er interessant, da loven den dag i dag foreskriver, at alle anlæg, der er over 100 år og har såkaldt fortidsmindekarakter, er beskyttet.³⁵ Desuden viser artiklen, at det i samtiden diskuteres, hvad der skulle ske med ruinen.

“... Naturligvis vil ingen finde sig i, at man tilintetgør Ruiner, hvortil der knytter sig historiske Minder, saasom Gaasetaarnet, de faa Rester af Adserbo-slot [Asserbo Slot] osv, osv., ja vi se nødig, at man ødelægger Bygninger, der kun kunne siges at være ærværdige, naar der ikke er nogen sær Anledning dertil, men at bevare en Murstump, der ikke fremkalder noget Minde, der ikke har anden Interesse, end at Videnskabsmændene kunne fortælle os, af hvilken Bygning den er en Levning... Hvilken Interesse kan man have for nogle Brokker af en Bygning, der allerede i sine Velmagtsdage var uinteressant, hvilken Interesse for en Oldtidsgrav, der ikke er forskjellig fra 100 andre, som vi kjende?”³⁶

Der er ingen begejstring at spore i “Landsmand”s læserbrev. København var i samtiden ved at blive forandret fra en by bag gamle volde til en moderne by, som mange andre i perioden.³⁷ “Landsmand”s læserbrev kan tænkes at afspejle samtidens ønske om modernitet og bedre levevilkår, modsat et fokus på det gamle og romantiske.

Fund af middelaldertårne 1873-1908

“Lambrecht Meier anvises Betaling for tre sten, som blev sat over tre døre for de tre skanser, på den østre og nørre vold her for Københavns by; en hane, en løve og en kat”.³⁸

Under den fortsatte sløjfning af voldene i tiden efter 1873 fandt man tre ruiner af tårne fra den middelalderlige befæstning. Jarmers Tårn, Hanetårn og Løvetårn. De tre tårne er interessante, da arkæologiske kilder tyder på, at de er opførte på samme tid og ud fra det samme arkitektoniske udgangspunkt.

Hanetårn kommer frem 1874

Det første tårn der blev udgravet, var det såkaldte Hanetårn. Det var et tårn der oprindeligt indgik i Københavns middelalderbefæstning og det lå lidt ud for Larslejsstræde og omtales tidligst i år 1523 i forbindelse med noget byggeri.³⁹ I tiden under opbygningen af Christian IV’s vold 1607-1624 blev tårnets åbne bagside tilmuret af flensborgsten (se s. 217), i forbindelse med, at den nye vold blev lagt omkring tårnet.

Hanetårnets placering i Bastionen, som den stikker op af. Som andre af tårnene har hanetårnet efter opførelsen af Christian d. IV's vold været brugt som krudttårn. For at undgå sabotage har man næppe skiltet meget med, hvor krudtet opbevarede, hvilket kan være grunden til, at krudttårne ikke ofte er med på kort. Dahl 2017.

Hanetårnet var et element i befæstningen under så vigtige begivenheder, som Grevens Fejde 1535-1536 og svenskernes belejring 1658-1660, og ses på kort og tegninger og nævnes i arkivalierne. Omkring 1670'erne blev Hanetårnet helt begravet i volden, da der blev udført forstærkninger på stedet.⁴⁰

Hanetårnet så igen dagens lys, da det blev udgravet i 1874 i forbindelse med, at volden på dette sted sløjfedes. Fundet blev beskrevet i en avis: "Artillericapitain Otto Blom har nylig, ved at omtale dette Taarn i Dagbladet, fremsat den Formodning, at vi her see Levningerne af et Taarn fra Middelalderen, ældre end hine ved Nørreport og muligviis ældre end nogen anden Bygning i Byen ... efter i lang tid at have gjort Tjeneste ovenfor den [byen], og ere vel nu kun dukkede frem for at forsvinde sporløst".⁴¹ Ruinen fik meget opmærksomhed fra borgere, så meget at kommunalbestyrelsen besluttede at undersøge tårnet nærmere.⁴² Tårnet var helt exceptionelt velbevaret. Murene var 1.49-1.51 meter brede,⁴³ næsten 6 meter høje⁴⁴ og havde en udvendige

Maleri af Hanetårnet fra 1874, I baggrunden ses volden under sløjfning. Ude foran tårnet ligger i dag Ørstedsparken. Fagfolk må tage højde for, at dele af den middelalderlige voldgrav foran kan være intakt. Nationalmuseet, natmus.dk.

diameter på omkring 9.40 meter.⁴⁵ Murene var udsmykket med et rudemønster i sortbrændte sten og opført med skydeskår.

Hanetårnets skæbne blev i samtiden debatteret og endte med en stærkt kritiseret nedrivning i 1878, der skete på ordre af borgmester, konferensråd Ehlers.⁴⁶ En interessant note herfra er, at en arbejder under nedbrydningen af murkernen fandt en mønt fra Stralsund, der formentligt var fra 1538.⁴⁷ Man kunne derfor tro, at tårnet skulle være opført i 1538 eller kort efter, men mønten kan stamme stamme fra en senere reparation, måske efter skader fra belejringen kort forinden.

Under udgravninger af middelaldervolden på Ny Østergade i 2019, fandtes flere mønter i en senere forstærkning af volden i materiale, der også indeholdt ældre fund. Flere fund stammede fra samme konflikt, Grevens Fejde, hvilket må illustrere rig aktivitet omkring befæstningen i perioden.⁴⁸

Flere avisartikler vidner om overvejende positive holdninger til fundet af ruinen: "... Hvis det bliver bevaret, hvortil vi antage der er god udsigt ...vil

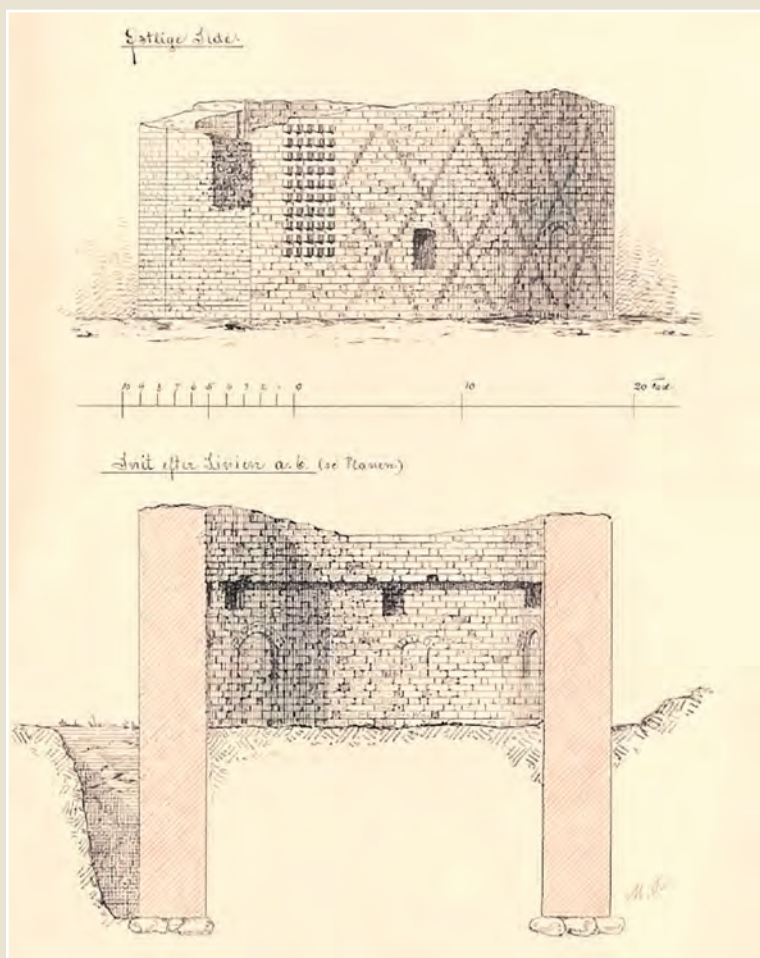
det samtidig være et Minde om Byens gamle Grændse og Nutidens Kjærlighed til de gamle Minder”.⁴⁹ Udover ønsker om bevaring har økonomiske og praktiske spørgsmål, ligesom i dag, også været centrale. Et sådant eksempel kan spores i en artikel fra 1874 af Otto Blom, hvor der også henvises til, at lignende anlæg bevares i andre byer: “At tænke sig, at man skulde beslutte sig til, ligesom i andre store Stæder, at lade et gammelt, halvt nedbrudt og helt brøstfærdigt Fæstningstaarn blive staaende som en historisk Erindring midt paa en moderne Bulevard, eller ved Siden af denne paa en Grund, som kan gøres i Penge til 10 Rdl. Kvadraten, er vel i vor Tidsalder med dens Tendenser i Retningen af det Elegante kombineret med det Økonomiske, næsten alt for dristigt.”

Blom tvivler altså på, at tårnet kan bevares, da grundpriserne i samme område var meget dyre. Man aner, at Blom vurderer, at tendensen i samtiden pegede i retning af rene økonomiske interesser. Et andet og meget solidt forsvaret for Hanetårnet kom fra arkæologen J.J.A. Worsaae, den nok mest fremtrædende danske arkæolog i samtiden.⁵⁰ Han retter i et længere læserbrev fra 1878 en skarp kritik af nedrivningen, som han opfattede som en stor mangel på respekt overfor det pågældende fortidsminde:

“Hr. Redaktør! I Deres ærede Blad er Direktionens Medskyld i Nedrivningen af det gamle Fæstningstaarn ved Nørrevold her i Staden gjentagende bleven særlig fremhævet.

Jeg tillader mig i den Anledning at oplyse, at jeg i sin Tid, da det nævnte Taarn blev afdækket i Volden, og da der var stærk Tale om strax at nedbryde det tilligemed de andre i Nærheden fundne Rester af Porte og Mure, uopholdelig henvendte mig personlig til rette Vedkommende i Magistraten for at faa Taarnet reddet ... Først under min nylige Fraværelse fra Staden ved arkæologiske Undersøgelser i Fyn erfarede jeg til min Overraskelse af Dagbladet af 14de ds. [dennes, dvs. maj måned] At Taarnet ikke alene var dødsdømt, men at Nedbrydningen var i fuld Gang. Det Skridt, som jeg da øjeblikkelig forinden min Hjemkomst (den 16de om Aftenen), i den Anledning foretog, bevirkede imidlertid, at den desværre vidt fremskredne Nedbrydning foreløbig den 16de ds. blev standset.”

Han afslutter sit læserbrev med at sammenfatte, at: “Jeg har heller ikke endnu ganske opgivet Haabet om, at der vil blive gjort Indrømmelser for at bevare Erindringen om Taarnet paa en saadan Maade, at de stærkt modstridende Fortids- og Nutidsinteresser, som her mødes, kunne blive, om endog kun nogenlunde tilfredsstillede ...”⁵¹

Tegning af Hanetårnet. Heldigvis er de eksisterende tegninger fra samtiden exceptionelt detaljerede, men der findes umiddelbart ingen tilhørende beretninger der kan fortælle nærmere om fundet. Tårnets udformning var anderledes end Jarmers Tårnets, i det, da dets cirkulære grundplan var mere komplet. Ved tårnmurenes ender er fremspring, der er levn fra den tilstødende bymur, af hvilken intet fandtes. Natioalmuseet, natmus.dk.

Worsaaes læserbrev er i et moderne perspektiv fortsat yderst aktuelt. Her kan man fornemme den kamp datidens arkæologer tog for deres fag og interesse. Det var også en kamp for kompromisser mellem modstridende interesser, som de økonomiske, historiske og arkitektoniske. Præcis som i dag. Desværre kan arkæologer som i Worsaaes tilfælde blive fanget i bureaukratiet bag byplanlægningen. Worsaae selv nævner, at resultatet af et kompromis næppe bliver, at nogle parter bliver mere end "*nogenlunde tilfredsstillede*", og det kaster skygger til nutiden, når noget ønskes bevaret og skal igennem en besværlig proces, hvor mange har modstridende interesser. Det leder tankerne hen på de arkæologiske levn, der i vor tid blev fjernet ved eksempelvis metroudgravningerne på Kongens Nytorv og Rådhuspladsen.

Worsaae havde intet ønske om at resignere overfor de besværlige omstændigheder, og hans forsøg på at bevare Hanetårnet må tjene som et eksempel på arkæologers kamp og kompromissøgen på dette tidspunkt. Hanetårnet stod midlertidig ikke til at genopføre, da murresterne var blevet hugget til skærver.⁵² Som et minde om tårnet blev der i Nørre Voldgade nedsat en markering af brosten, hvor Hanetårnet havde ligget. Den lokale beboer Victor Krohn beskriver i sin erindring fra 1939, hvordan han med største "pietetsfølelse" havde stået inde i Hanetårnet som ung og set det blive gravet ud.⁵³ Om den nuværende ring af brosten på stedet, hvor tårnet stod, skriver Krohn senere, at nutidens københavnere næppe ellers måtte vide noget om tårnets eksistens.

I læserbrevet af "Landsmand", der også skrev om ruinen af Nørreport, finder man derimod ingen sympati for at bevare Hanetårnet. Arkæologernes interesse i de fremdragne ruiner ser han som naive, da de er overfokuserede på noget, bare fordi det er gammelt. "Landsmand" ser Hanetårnet som han så Nørreport: som noget fra en anden tid, der ikke længere hører til i det moderne København. Det kan afspejle holdninger, mange ikke-interessererede i dag også måtte have til ruiner. Hans synspunkter kan man enten være enig eller uenig med, men de er spændende, da de delvis repræsenterer de mennesker, der egentligt er ligeglade med fortidsminder i bybilledet. Et eksempel på et af hans argumenter er, at ruiner som mindesmærker ikke minder nogen om noget, da folk ikke var levende dengang, og at de dermed ikke kan minde folk om noget:

"... Spørger man nu, hos hvor mange Ruinen af Hanetaarnet fremkalder et Minde, da tør man ganske vist svare: ikke en eneste. I de sidste 200 Aar er

der næppe et eneste Menneske, ikke engang blandt vore historiske Specialister, der have skænket Hanetaarnet en Tanke, før man stødte paa Ruinen og fik Anledning til, ikke at gjense en gammel Ven, men til at udøve sin Skarp-sindighed paa at udfinde, hvad det vel kunde være for en Ruin ... man ikke uden Misbrug af Ordet kan kalde Hanetaarnets rest for et Mindesmærke.” Synspunktet er interessant, da det meget vel kan betragtes som sandt, men det er samtidig en smule snævert, måske endda begrænset. Det økonomiske aspekt spiller ligeledes ind i argumentet i form af de økonomiske tab “Landsmand” mener, at borgere måtte lide, når arkæologerne vil have ruiner bevaret. Han argumenterer for, at det er dyrt for grundejere at have grunde, der ikke kan bebygges som følge af, at der findes ruiner der. “Landsmand” fortsætter med at fremhæve problemet med at bevare ruiner alene af den grund, at en arkæolog kan sige, hvem der har bygget dem:

“Kjøbstadbeboerne ... kan naturligvis ikke være tjent med at lade sin Eien-dom være ubenyttet, fordi han ved Grundgravningen finder Ruiner, som de Lærde kunne dokumentere at hidrøre fra den Bygning, som Peter Jensen har opført paa en Grund, hvorpaa han ifølge et i Arkivet fundet Dokument fik Skøde i Aaret 1287”.

Da man i 1908 fandt et andet gammelt befæstningstårn, det såkaldte Hans Claussøns Tårn, nævnes Hanetårnet i en avisartikel angående fundet:

“... Det [Hans Claussøns Tårn, NF] var opført af svære røde Munkesten og svarede ganske til Jermerstaarnet [!] og det i sin Tid ved Nørrevold af-dækkede Hanetaarn, overfor hvilket man udviste en saa forunderlig Mangel paa Pietet.”

Henvisningen bærer en antydning af en umiddelbar utilfredshed med fjernelsen af fortidsmindet.⁵⁴

I sommeren 1915 udgravedes de tilbageblevne rester af Hanetårnet af den professionelle arkæolog og arkitekt Mogens Clemmensen.⁵⁵ Dokumentationen af ruinen var mere på niveau med moderne arkæologiske metoder, og det blev eksempelvis fotodokumenteret grundigt, hvilket vidner om kameraets mere almindelige anvendelse ved arkæologiske undersøgelser, ganske som i nutiden. Tårnets mure opmålt, men ydermurene blev ikke frilagte. Man gjorde dog en del observationer, man ikke havde været opmærksom på før: Eksempelvis fandt man et lergulv under et 75 cm højt lag af itu-slåede tagsten og rester af taglægter af fyrretræ. På tårnets vestside så man, at kampestensfundamentet lå lavest, som det i dag kan observeres ved Jarmers

Udgravning af Hanetårnet da man fandt det igen i 1915. Arkæologiske udgravninger i første del af 1900-tallet blev for det meste gjort af arbejdsfolk, der i forvejen havde god erfaring med at grave, dog under opsyn af fagfolk, hvis der var nogle. Den sidste rest af Hanetårnet må være røget ved denne lejlighed. Topografisk arkiv, Københavns Museum.

Tårn. I tårnets midte lå en stor kampesten i det lerstampede gulv, der tolkes som syldsten for en stolpe.

Tårnets hældning mod den tidligere voldgrav fornemmes på de billeder og tegninger, der findes af ruinen fra undersøgelserne, og voldgraven kan derfor tænkes bevaret omkring det sted, hvor Boulevardbanen ikke er lagt, eventuelt under Ørstedsparken. Det var heller ikke denne gang muligt at bevare ruinen, da boulevardbanen skulle gennemskære den. Den forbedrede registrering belyser de potentialer der kunne være i området ved fremtidige undersøgelser. Clemmensens dokumentation er med nutidens øjne stadig mangelfuld, da det for det meste kun er ruinen der er beskrevet og ikke i

Hanetårnet har som ruin været et imponerende monument, der fik en uheldig skæbne. Desværre er tårnets historie i dag underformidlet. Eksistensen af tårnet kan dårligt fortælles til folk gennem en uanselige ring af brosten på gaden ud for Ørstedsparken. På hegnet nær ved findes i tillæg et lille skilt der diskret beskriver fundet af tårnet. Fotografi: Nikolai Fenger Pedersen.

høj grad de omkringliggende jordlag, deres kvalitet og deres indhold. Det mindesmærke, der findes efter tårnet, er dog stadig i nutiden relativt anonymt, og vidner i sig selv ikke om, hvad der mindes.

Jarmers Tårn udgraves

Jarmers Tårn er i modsætning til alle andre dele af middelalderbefæstningen, den eneste del, der er bevaret i gadebilledet. Det ligger mellem H.C. Andersens Boulevard og Vester Voldgade på en græsbeklædt ø mellem gaderne, delvis

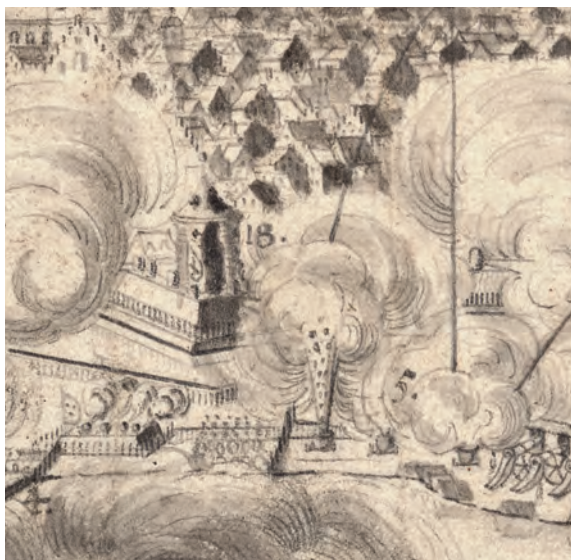
Model af Jarmers tårn, som det så ud da det lå fritlagt. Bemærk det lange murafrsnit til højre, der udgjorde en ellers velbevaret del af bymuren. Bag tårnet lå den hvælvede gang, der var opført i år 1618. Modellen er en nyrestaureret udgave af en ældre model af ukendt dato. Københavns Museum.

omgivet af træer. På trods af at det er byens mest synlige ruin, er det nok også den mest anonyme.

Tårnets udformning er lidt anderledes end de andres, da det lå på et hjørne i befæstningen. Det var oprindeligt opført åbent ind mod byen ligesom Løve- og Hanetårnene, men det er mere elipseformet end cirkelformet. På illustrationen s. 198 er tårnets placering i hjørnet af volden afmærket. Ruinen havde ved udgravningen en udvendig diameter på 9,40 m, og muren målt til omkring 1,40 m tykkelse.⁵⁶ Som med alle andre tårne er den oprindelige højde og udseende relativt ukendt, hvilket besværliggør et billede af dets oprindelige udformning.

Hvornår tårnet er opført, er ikke kendt, men tårnet nævnes første gang skriftligt i 1529, hvor en vis Hans van Ryen køber noget jord med penge, der går til befæstningen.⁵⁷ "Hans van Ryen fick en jordh ligendes hoss Østre

Jarmers Tårn under beskydning. Det ses tydeligt, at tårnet endnu ragede op over de lave volde, og at det var forsynet med et let svejft tag. Udsnit af Erik Dahlbergs tegning af den svenske storm på København natten mellem 10. og 11. februar 1659 i Uppsala Universitetsbibliotek.

porth for Vlc Mark (600 Mark), hvilke penninge som kom till the skantzor och torn, som ære emellom Westre port och Jermers torn, som handh Medh selff ath gjøre regenskaff fore”.⁵⁸

Efter middelalderens slutning indgik tårnet fortsat som en del af byens forsvar. En reel ombygning af befæstningen omkring tårnet kom i forbindelse med Christian IV's befæstning efter 1607.⁵⁹ Under arbejdet blev den tilhørende middelalderlige bymur nedrevet, og der opførtes en vold ud fra tidens krav om en mere effektiv beskyttelse mod kanonild. Omkring tårnet er måske endda tidligere foretaget forstærkninger på det udsatte sted i befæstningen, hvad Lassen også er inde på. En sådan forstærkning kan være den, der er ses på det ældste kort over København, og som også er arkæologisk bekræftet, men vidnesbyrdet er ikke særlig detaljeret.⁶⁰

I en kilde fra 1617 fremgår det imidlertid på besynderlig vis, at kongen giver en Willum Paulsen 200 Rigsdaler for at opføre et tårn på stedet. Dette giver imidlertid ingen mening, da tårnet allerede eksisterede, men der henvises i virkeligheden til, at tårnets bagside mures til. Dette giver en potentiel mulighed for at forstå tårnets oprindelige højde, og dermed få et billede af hvordan middelalderens fæstningstårne har set ud. I det pågældende brev nævnes, hvor

højt tårnets nye bagside skulle forhøjes, nemlig med ti alen. I en slutafregning på kontrakten er tårnet imidlertid forhøjet med elleve alen.⁶¹ Dette mål svarer i omregnet tilstand til, at tårnets oprindelige højde var 6,90 meter. Her er dog ikke medregnet det kegleformede tag, der ses på prospektet fra 1587 af København hos Braun og Hogenberg samt Erik Dahlbergs prospekt og forlægget til dette.⁶² Til sammenligning var Christian IV's vold omkring tårnet cirka syv alen, altså 4.4 meter høj. Hvis målingerne sammenlignes med dem, der blev taget af Hanetårnets ruiner, finder man en spændende arkitektonisk overensstemmelse. Ruinen af Hanetårnet var godt 6 meter højt og loftshøjden i de to bevarede etager var begge 2,3 meter.⁶³ Hertil var af den sidste etage omkring 1,4 meter bevaret, men hvis den også var oprindeligt 2,3 meter høj, giver det Hanetårnet og Jarmers Tårn samme højde på omkring 7 meter.

Ved sløjfningen af volden på dette sted i 1885 blev der ifølge en avisnotits fundet 12- og 18-pundige kanonkugler i "Hundredevis" indskudt i volden omkring tårnet under Belejringen 1658-1660. Det hævdes tilmed, at kanonkuglernes kalibre stemmer overens med kanoner brugt under belejringen.⁶⁴ Som bekendt fra ældre kilder var det også mod dette punkt svenskerne skød, og det er altid interessant, når arkæologiske kilder passer med de historiske.⁶⁵

Andre genstande er fundet i voldgraven lidt syd for tårnet.⁶⁶ Genstandene afspejlede i høj grad områdets militære historie: "I voldgraven foran Jarmers Tårn fandtes Rester af ejendommelige Hulprojektiler, Bombehager, Kanonkugler, Kuglespeile, Geværkugler, Sporer, en Officerspallask, Pistolkapper og talrige andre sønderbrudte Vaaben vidnede noksom om den haardnakkede Kamp, der for et Par Hundrede Aar siden rasede paa dette Sted ...".⁶⁷

Tårnet modstod belejringstiden og må derefter være benyttet til blandt andet fængsel, for i 1670 beordres det at nedtage "... det stockhuss, som staaer vnder wolden ved Hielmer bullwerch oc formedelst jordens opkastelse paa wolden vbequem er beliggendis".⁶⁸ Ordren henviser til, at tårnet nu er dækket med jord og ikke længere kan benyttes som fængsel.

I 1881 genfandt man tårnet under sløjfningen af volden. Det blev hurtigt besluttet at bevare det, muligvis på baggrund af den kritik, som ødelæggelsen af andre ruiner havde mødt. Placeringen var i henseende også mere uproblematisk, da ruinen ikke lå i vejen for trafikken.

Den måde Jarmers Tårn i dag fremstår på, omgivet af træer på den ene side, er et godt eksempel på en forældet formidlingsmetode, der stammer fra en gammel idé om et malerisk nostalgisk monument.⁶⁹ Efter at ruinen frigjordes

Nørrebro fotograferet i 1915. Man nåede kun at udgrave broens vestlige del, fremgår det af konservator Peter Lindes notater på antikvarisk-topografisk arkiv. Topografisk arkiv, Københavns Museum.

fra volden, har den ikke været udgravet mere på nær en mindre undersøgelse i 1996, og dens præsentation er ikke blevet ændret synderligt siden 1910, hvor vedbend blev fjernet fra murene.⁷⁰

Boulevardbanen graves ud, 1915

I 1915 udgravedes Boulevardbanen langs Nørre Voldgade. I forbindelse med det forestående store arbejde genfandt man en del af de ruiner, man havde udgravet i sidste del af 1800-tallet. Arkæologerne var under stort tidspres,

men sammenlignet med de tidligere udgravninger var den arkæologiske disciplin i mellemtiden hele tiden blevet udviklet, hvilket medvirkede til, at man fik registreret langt mere. I årene før Boulevardbanen var Absalons Borg og Københavns Slot blevet udgravet relativt omhyggeligt, og arkæologerne samt fagfolk var i høj grad bevidste om, at eventuelle fund ville fremkomme.

En middelalderbro under boulevarden

Da udgravningen af Boulevardbanen under sommeren 1915 nåede til udmundingen af Nørregade stødte man ind i den særdeles velbevarede middelalderlige Nørrebro, altså broen over voldgraven ved den middelalderlige Nørreport. Broens opførelsestidspunkt kendes ikke, men selve broens bropiller nævnes i 1508, og de var ikke i forbandt med broens murværk, så broen må være ældre.⁷¹ Broen var omkring 15 meter lang og bygget af munkesten. Dertil var den også meget lig den middelalderlige Vesterbro fra Rådhuspladsen, der var opført omkring år 1500, som det ses ud fra de nylige arkæologiske undersøgelser.⁷² Nørrebro lå udenfor den indre Nørreport, hvis ruiner fandtes i 1854, og som senere udgravedes, men selve broen udgravedes ikke dengang, måske fordi en hvælvet tunnel var ført henover den i forbindelse med Christian IV's vold i begyndelsen af 1600-tallet.

Broen blev udgravet i 1915 af 20-30 mand med håndkraft og lå kun fritlagt et par dage. Der var ikke tid til at undersøge og opmåle broens vestlige side, og der blev ikke fundet genstande af større betydning ved udgravningen.⁷³ Området var den højest beliggende del af befæstningen, og vandtilførslen til voldgraven har muligvis skyllet eventuelt affald væk som ved den senere Nørrebro fra 1670'erne.⁷⁴ Der var ikke megen samtidig debat om broens skæbne, som nok ligeledes kan tilskrives dens hurtige ødelæggelse.

Af samtidens aviser er *Illustreret Tidende* særlig interessant. Ugebladet, der blev grundlagt i 1859, leverede en imponerende historisk og kulturhistorisk stofmængde til den almindelige læser og var et forholdsvist populært medie i perioden. Ved sammenligning af medier fra tiden før 1850, findes heller ikke mange nyheder omkring fremgravede fortidsminder. Skiftet stemmer overens med de efterdønninger i samfundet, der fulgte i hælene på skelsættende begivenheder som de to Slesvigske Krige i 1848-1851 og 1864 og kan associeres med begrebet "hvad udad tabes skal indad vindes". Det

En række af i alt fjorten bropiller fra metroudgravningen af Nørreport. In-situ bevaring af en bropille ville have haft et exceptionelt formidlingspotentiale. Ligesom ved de ældste udgravninger på Nørreport station er mindet om fundene beklageligt usynligt i dag. Københavns Museum.

bliver mere relevant i samtiden at være opmærksom på den historie, der binder landet sammen, og vidnesbyrd om fortidens gerninger medvirker til at fylde huller i almindelige menneskers skadede selvforståelse. Det er derfor ikke uden mening, at man begyndte at interessere sig for ældre jordfundne skatte, der kunne styrke den nationale bevidsthed.

Man må derfor beklage, at ruinerne – med resten af den opgravede jord – endte som fyld i Svanemøllebugten og Kalvebod Strand.⁷⁵ Den viden som

arkæologer har fået ud af broen, var med nutidens øjne ikke fyldestgørende som følge af den hast, man måtte arbejde i. Man må trøste sig med, at man i det hele taget nåede at undersøge den. Der blev udført nogle gode opmålinger, udarbejdet nogle tegninger samt taget en række fotografier, og ud fra disse vilkår må man stille sig tilfreds.

Som en kontrast til anlægget og dets omfang er det pudsigt at iagttage, hvor hurtigt det er blevet glemt igen, og det skyldes især, at eftertiden ikke har taget noget særligt hensyn til mindet om det. Arkæologi har som fag udviklet sig, og et fund kan kræve længere tids overvejelser og sammenligninger med andre – og måske nyere – fund.

Løvetårnet og byens rondeller

Tæt på den middelalderlige Nørreport fandt man allerede i 1914 et middelalderligt fæstningstårn. Ud fra skriftlige kilder kan der være tale om det såkaldte "Løvetårn". Ved at gennemgå de ældre, sparsomme beretninger fra fundet, viser der sig også, at man kan få ny viden ud af de gamle fund. Den kendte datering, der er fremsat af Gotthilf Ferdinand Lassen i 1855, giver en datering til 1540, hvor man forstærker forsvaret af Nørreport, men som med de andre tårne var Løvetårnet måske snarere opført i 1520-1530.⁷⁶ Lassen har nemlig i sin beretning dateret tårnet ud fra en fejlagtig oversættelse af ordet "dvenger" i et brev fra 1539. Heri nævnes det, at Christian III. lader opføre en såkaldt "dvenger" ved Nørreport. Ifølge Lassen er det et tårn i en vold, der benyttes til fængsler, men oversættelsen er forkert: Ordet stammer fra tysk, hvor en "zwinger" er afstanden mellem to befæstninger, hvor fjenden "tvinges", et særkende for nordtyske middelalderbyer.⁷⁷ På dansk ville anlægget kaldes en "Tvinger" og fandtes samtidig andre steder, som ved Nyborg Slot.⁷⁸ Der henvises derfor ikke til et tårn, men i stedet til opførelsen af rondellen og i denne forbindelse også den ydre Nørreport. Det bekræftes af en kilde fra 1540, hvor der arbejdes på en træbro ude foran rondellen ved Nørreport.⁷⁹ Det leder til en revurdering af visse eksisterende dateringer. Den hidtidige datering af rondellerne udenfor byportene er sat til begyndelsen af 1500-årene.⁸⁰ I ældre regnskaber fra omkring 1530 nævnes opførelsen af såkaldte "skandser" udenfor den middelalderlige Vesterport og Nørreport,

Et svensk spionkort fra 1658 hvor Nørreport ses i bastionen midt på kortet. Derudover ses ved siden af Løvetårnet i bastionens hjørne, samt Hane- og Jarmerstårnet i de ældre, mindre bastioner. Dahl 2017:186

og de kan tolkes som nogle tidlige rondeller.⁸¹ Komplementerende viden fra metroudgravningerne på Rådhuspladsen viser, at Vesterport har haft to faser af rondeller,⁸² den anden nævnes opført i 1543.⁸³ Da Nørreport er forstærket tidligere, er spørgsmålet om ikke den byport har været mere hensigtsmæssig at forsvare.

Løvetårnets historie kender man i grunden ikke meget til, men efter Christian IV's modernisering af Københavns befæstning indgik det nok delvist indkapslet i den nye vold. I 1618 blev det beordret nedrevet, sikkert i forbindelse med at rondellen omdannes til bastion, som det sker samtidigt ved Vesterport,⁸⁴ men i 1638 nævner en kilde besynderligt nok, at der i Løvetårnet indsættes nyt loft og bjælker.⁸⁵ Dette sker måske i forbindelse med at tårnets funktion ændres, måske til krudttårn som andre tårne. Under senere forstærkninger af volden må tårnet være blevet dækket helt. På et kort over København fra 1658, udført af den svenske ingeniør Erik Dahlberg, ses

Løvetårnet efter en delvis fritlægning. Den hårdhændede behandling af ruinen afspejler den problematiske balance mellem økonomiske og arkæologiske interesser. Arbejdet på Boulevardbanen kunne ikke stoppes længe, da det var bekosteligt at lade maskinerne stå stille og arkæologi var ikke højt prioriteret. Omkring et hundrede år efter fandtes den samme interessekonflikt da den første metro udgravedes. Nationalmuseet, natmus.dk.

tydelig et tårn ved Nørreport.⁸⁶ Tårnet har på det tidspunkt nok været så godt som skjult i volden, for det fremgår ikke umiddelbart på andre kort eller tegninger.

Tårnet lokaliseredes egentligt arkæologisk den 7. juni 1914 under anlæggelsen af Boulevardbanen mellem Ørstedsparken og den senere Nørreport Station. Tårnruinen blev af konservator Peter Linde opmålt, fotograferet og fjernet efter kun få timer. Desværre for flere af Lindes udgravninger findes der ingen egentlige beretninger om undersøgelsen.⁸⁷ De umiddelbare mål for tårnet er dog overleveret og ifølge Ramsing skulle tårnet have været 8 meter i diameter, og dets mur 1,5 meter tyk.⁸⁸ Det har således været en anelse

mindre end Hanetårnet og Jarmers Tårn. De få oplysninger, der findes om det, må derfor anses som vigtige. L. Both har indtegnet tårnet på sin plan over Nørreport fra 1874, som ses på s. 210, samt Ramsing på s. 211 og det findes også på kortet over København fra 1590.⁸⁹

At dømme efter de billeder, der blev taget, lader det ikke til, at noget af tårnet kan være bevaret, men ved fremtidige udgravninger på stedet ville det være hensigtsmæssigt at tage højde for eventuelle rester, ikke mindst af voldgraven foran.

Med hensyn til fundene af befæstningen fra 1914-1915 var der ikke tid til en debat om deres skæbne. Fundene omtaltes ganske vist til en vis grad i medier, men arbejdet forløb ofte så hurtigt, at fundene var væk efter et par timer.⁹⁰

Samtidens debat om fortidsminderne i København

I løbet af de første årtier af 1900-tallet var fundamenterne til den moderne byarkæologi blevet lagt, men begyndelsen var kaotisk. København var efter voldenes fald en by under heftig udvikling. Ruiner i samtiden blev som udgangspunkt opfattet som maleriske og æstetiske elementer – et synligt bevis på en storslået fortid.⁹¹ Selv hvis ruinerne blot var nogle rækker af småsten, blev de ofte taget dybt seriøst, hvilket man kan se på flere af Ramsing og Rosenkjærs noter, men de selv var ikke i moderne forstand fagfolk. Københavns tidlige byarkæologi er udført af amatører, men deres virke har på ingen måder været forgæves, og de har reddet en del oplysninger om byen, som uddannede arkæologer ikke hidtil havde taget tilstrækkeligt seriøst. Der er blevet sørget for at registrere selv meget sparsomme rester, men kvaliteten af de tilgængelige oplysninger har været afhængig af, hvilken person, der har været til stede ved undersøgelsen. Hvad der er fundet uden en kyndig persons tilstedeværelse, er med al sandsynlighed hurtigt fjernet. Selv skriver Rosenkjær i 1906 om sine arkæologiske undersøgelser, at:

“Skal Undersøgelserne ved Udgravningerne i København føre til et tilfredstillende Resultat, maa Undersøgeren være paa Færde med minutios Paapasselighed, han maa ikke vente, til der bliver sendt Bud efter ham. Bygherrer og Entreprenører er saa stærkt økonomisk interesserede i, at Arbejdet gaar rask fra Haanden, at det ikke kan ventes, at de skulde kunne varetage

videnskabelige Interesser, om de ogsaa havde Evne dertil. Derimod har jeg erfaret, at man altid er villig til at yde Hjælp til Selvhjælp.”⁹²

Det betyder, at meget af den viden, man i dag har, kun er fremskaffet ved en ihærdig indsats fra nogle få interesserede. Igen finder man et eksempel på, at konflikten mellem videnskaben og udviklingens kræfter ikke har ændret sig spor siden. Det kan stadig i dag betale sig at holde øje, når der bliver udført gravearbejder i byen, det er ikke altid, at fund bliver meldt ind. Måske af frygt for eventuelle omkostninger eller forsinkelser, men det sker måske også på grund af uvidenhed. Ikke alle kan forventes at genkende middelalderkeramik fra en moderne urtepotte eller, at et murforløb eller trævandør kan have antikvarisk værdi.

I Topografisk Arkiv på Københavns Museum findes flere breve indsendt til Nationalmuseet af interesserede, der har set håndværkere grave et eller andet ud. Resultaterne af de tidlige undersøgelser fra tiden 1850-1950 indeholder megen viden om København, og fundene synes meget ofte at havne i aviserne, ikke sjældent i meget store artikler. Aviserne har altså afgjort vurderet arkæologi som værende værd at rapportere om.

Mange af de fortolkninger der findes af arkæologiske levn fra tiden, er senere blevet opfattet som spekulative, som i tilfældet med Løvetårnets opførelse.⁹³ Tidens umiddelbare tilgang til materialerne har været præget af gætværk, da de historiske kilder som bekendt er ret mangelfulde, og man har alligevel ønsket at levere en forklaring. Flere af samtidens undersøgelser er til og med udelukkende beskrevet i avisartikler, og det er også i aviserne, man sporer samtidens debat om bevaring af fortidslevn. Her optræder som det viser sig både positive og negative holdninger. Der er i første omgang en glæde over den generelle udvikling, der skaber en forbedring af forholdene i byen. Eksempelvis understreges i 1873, hvordan udviklingen bringer mange goder med sig på den måde, at de sanitære forhold bliver forbedret. Det uddybes også hvordan hovedstaden i samtiden vokser på grund af den store indvandring fra landdistrikterne, og hvordan folk “... vil nyde godt af mere lys og luft, men mister det karakteristiske præg, som byen har haft fra gamle dage”.⁹⁴

I et tillæg til avisen Nationaltidende 1907, findes en artikel om spørgsmålet vedrørende nedrivningen af Frederiks Hospital (1757). Artiklen er skrevet som resultatet af et møde mellem flere samtidige eksperter heriblandt forfatteren og historiker Bering Liisberg, der også var aktiv med at registrere fortidsminder

Her ses den oprindelige fritlægningen af Absalons Borg og Københavns Slot. Et betonloft beskytter fortidsmindet, men det er svært for folk at se igennem. Som tilfældet med ruinerne har vist, kræver det stor planlægning, hvis ruiner skal fritlægges permanent, og man er i det tilfælde forpligtet, også i fremtiden, til at tage sig af fortidsminderne. Københavns Museum.

i København. Hospitalet blev aldrig nedrevet på grund af stor folkelig modstand, og i artiklen fremgår nogle væsentlige samtidige refleksioner om bevaring. Liisberg lagde vægt på, at udvikling på bekostning af fortidsminder er uundgåelig. Det er dog hensigtsmæssigt at tage fortidsminder i betragtning, især hvis det ikke er strengt nødvendigt at fjerne dem. Han henviser til Hanetårnet, der blev fjernet, da det lå en smule i vejen for færdslen på Nørre Voldgade, og han perspektiverer til, at man i Paris har formået

“at bevare anlæg i samme situation”. Det sidste kan dog ikke bekræftes, men refleksionen har måske været reel i samtiden:

“... Fortidsbygninger maa vige overfor Livets stærke og uafviselige krav. Men ingen vil paastaa, at vitale Interesser kræver, at der her [på hospitalet, NF] anlægges en ny Gade ... den ene Tidsalder bør ikke uden tvingende Grund ødelægge, hvad den anden har efterladt sig af skønt og værdifuldt. I 1870 [!] afdækkedes ved Nørrevold det gamle Hanetaarn, en Rest af Københavns gamle Befæstning fra 1290. Worsaae tog Affære for at bevare dette værdifulde historiske Mindesmærke, men paa et Tidspunkt, da han var i Udlandet, fjernede man det gamle Taarn. Der blev sagt, at det var af Hensyn til Færdselen. Paris, som ogsaa kender lidt til Færdsel, har kunnet lade sine gamle Byporte staa. Men vi vilde ikke bevare vore Porte; vi vilde end ikke bevare det lille runde Hanetaarn. Det er paa Tide, at man nu vogter paa den Smule, der er tilbage af historiske og kunstneriske Værdier.”

Liisberg supplerer med et argument imod, at økonomisk værdi er den eneste værdi, der tæller i spørgsmål om byplanlægning. Det er hans holdning, at bevaringsværdige bygninger er fælleseje, og at staten og private ikke etisk har krav på at vægte økonomiske behov større:

“... de (Bygninger af stor kunstnerisk Værdi) er et Fælleseje; hver Borger har Part i dem, og man kan ikke rolig se paa, at de rives ned, for at Staten kan stryge tre Millioner. Der er Fordele, som man ikke kan være bekendt at inkassere. Det gælder i det private Forretningsliv; det gælder ogsaa for Staten.”

Liisberg's argumenterer derimod for, at hvis man ønsker at forhindre ødelæggelser af vigtige historiske bygninger, må det være vigtigt at få byens borgere til at forstå den værdi, der ikke er den økonomiske. Dette ville så også gælde ruiner.⁹⁵ Frederiks Hospital blev ikke nedrevet, og det blev anset for en sejr i samtiden. Hospitalet bliver i dag benyttet som designmuseum, hvilket giver en mulighed for at kombinere noget nyt med noget gammelt; en mulighed der lader til ofte at føre noget interessant med sig.

Sidste del af 1800-tallet blev startskuddet for professionel arkæologi i København. Det er en udvikling, der fulgte den teknologiske udvikling og udviklingen i samfundet. Gradvist begyndte visse interesserede lægfolk at op-søge alle gravearbejder og registrere fremgravede fund. Der opstår en generel interesse fra borgernes side i bevaring af ruiner, og de anses ofte som romantiske og mystiske. Det er dog kun få af de fundne ruiner, der fysisk overlever at

Moderne udgravning af den ydre middelalderlige Vesterport på Rådhuspladsen. De eksisterende rester var ret anseelige og dele af den tilhørende bro fandtes også. Som med mange andre steder, hvor arkæologiske fund er gjort tidligere, er der intet, der giver vidnesbyrd om historien på stedet. Når meget viden er indhentet ved så store arkæologiske undersøgelser, må det anses som relevant, at der på den anden side forekommer en offentlig videreformidling. Københavns Museum.

blive fundet. Det skaber forargelse, og der spores en større og større interesse for at bevare det gamle og historiske. Men samtidig er der et ønske om byfornyelse, og blandt mange er der ingen interesse for gamle murstumper, der forstyrrer udviklingen for faldefærdige, nedslidte bydele.

Denne konflikt mellem økonomiske interesser på den ene side og kulturinteresser på den anden side har gennem tiden skabt behov for at indføre mere konkret lovgivning på området. Det leder til den moderne arkæologiske disciplin i København, der i dag stadig er under udvikling. Debatten om fortidsminder har afslutningsvis ikke ændret sig overhovedet. Selvom man i dag formår at dokumentere ruiner fra fortiden mere og mere nøjagtigt, står man stadig over for en destruktion af de tilbageværende rester. Hvis man kan lære

noget af historien om arkæologien i København, bør det være at finde nogle kompromiser, der kan sikre en historisk kulturarv i byrummet, og ikke blot i arkiverne.

-
1. M. Boisen: *Saxos Danmarkskrønike – en nu-dansk udgave af Danmarks første historiebog. Bind 1.* 1986, 19.
 2. Topografisk Arkiv, Københavns Museum.
 3. Peter Skautrup: *Den Jyske Lov.* 1941.
 4. Henrik Harpestreng: *Harpestrengs stenbog.* Stockholm, Kungliga Biblioteket, K 4; Ordbog over det danske sprog – Historisk ordbog 1700-1950.
 5. *Danmarks Kirker bind 6 - Forsvundne kirker i København.* 1987, 32.
 6. G.F. Lassen: *Documenter og actskykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie.* 1855, 12.
 7. KBM4332 Ny Østergade. Københavns Museum.
 8. G.F. Lassen: *Documenter og actskykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie.* 1855, 12.
 9. *Danmarks Kirker bind 6 - Forsvundne kirker i København.* 1987, 33.
 10. G.F. Lassen: *Documenter og actskykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie.* 1855, 42.
 11. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium Bind 1.* 1872, 544.
 12. Morten Steineke & J. J. Jensen: *KBM 3829 Kongens Nytorv Metro Cityring Project.* 2017, 326.
 13. Topografisk arkiv, Københavns Museum.
 14. E. Pontoppidan: *Origines Hafnienses, Eller Den Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn, Forestillet i sin Oprindelige tilstand, Fra de ældste tider af, indtil dette Seculi Begyndelse.* 1760. 292.
 15. N. Jonge: *Den Kongelige Hoved- og Residentz-Stad Kiøbenhavns Beskrivelse, forestillende Stadens Tilstand, Beskaffenhed oc Merkværdigheder i en sammenhængende Orden i de ældste, mellemste oc nyeste Tider. Bind 1.* 1783 368.
 16. Topografisk arkiv, Københavns Museum.
 17. H.C.B. Liisberg: *København I Gamle Dage Og Livet i København.* 1901, 132.
 18. Levninger af Kjøbenhavns gamle befæstning. *Illustreret tidende* Nr.765, 24.5. 1874, 1.
 19. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728, bind 1.* 2017.
 20. Levninger af Kjøbenhavns gamle befæstning. *Illustreret Tidende* Nr.765, 24.5. 1874,1.
 21. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728, bind 1.* 2017, 24.
 22. Topografisk arkiv, Københavns Museum, sag fra Frederiksberggade/Rådhuspladsen.
 23. Topografisk arkiv, Københavns Museum.
 24. H. N. Rosenkjær: *Det underjordiske København.* 1906.
 25. Carl Bruun: *Illustreret Tidende.* 1885
 26. G.F. Lassen: *Documenter og actskykker til Kiøbenhavns Befæstnings Historie.* 1855.
 27. Hanna Dahlström & E. Lyne: KBM3827

- Rådhuspladsen Metro Cityring Project. Københavns Museum, 26, 175.
28. Bi Skaarup: Middelalderbefæstningerne 1100-1600. I: *Guide til Københavns befæstning: 900 års befæstningshistorie*. Red. af Peter Thorning Christensen. 1996. 102.
 29. L. Both: Fra Københavns Fortid. *Nationaltidende* 10.4.1881.
 30. Holger Utke Ramsing: *Københavns historie og topografi i middelalderen*, Bind 3. 1940, 18.
 31. G.F. Lassen: *Documenter og actskykker til Kiöbenhavns Befæstnings Historie*. 1855.
 32. *Illustreret Tidende*, Årgang 15, Nr.765, 24.5. 1874.
 33. *Illustreret Tidende*, Årgang 15, Nr. 765, 24.5.1874
 34. Landsmand: Hanetaarnet. *Nationaltidende*, Nr.747, 22.5.1878.
 35. Museumsloven, kapitel 8, § 28. LBK nr, 358 af 08/04/2014.
 36. Landsmand: Hanetaarnet. *Nationaltidende*, Nr.747, 22.5.878.
 37. E. Collin: Det Kjøbenhavn der forsvinder – terrainet ved Nørreport. *Illustreret Tidende* Nr.701, 2.3.1873, 210.
 38. G.F. Lassen: *Documenter og actskykker til Kiöbenhavns Befæstnings Historie*. 1855, 22.
 39. Bi Skaarup: Middelalderbefæstningerne 1100-1600. I: *Guide til Københavns befæstning: 900 års befæstningshistorie*. Red. af Peter Thorning Christensen. 1996.
 40. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728*, bind 1. 2017.
 41. O. Blom: *Dagbladet*, 12.4.1874.
 42. Et gammelt Taarn af Københavns Mur. *Illustreret Tidende* Nr. 838 17.10.1875, 28.
 43. Mogens Clemmensen: Notat, 1915. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.
 44. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728*, bind 1. 2017, 41.
 45. Holger Utke Ramsing: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*, Bind 3. 1940, 36.
 46. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.
 47. S.A. Bergsøe: Møntfund i Hanetaarnet. *Dagbladet*. Nr.132 2.6.1878.
 48. KBM4332 Ny Østergade, Københavns Museum.
 49. Et gammelt Taarn af Københavns Mur. *Illustreret =idende* Nr.838 17.10.1875, 28.
 50. A.K. Gjerløff: 'Syn for sogn' Dansk arkæologi og historie i 1800-tallet *Historisk Tidsskrift*, Bind 99, Hæfte 2, 1999. 409.
 51. J.J.A. Worsaae: Læserbrev. *Dagbladet* 20.5. 1878.
 52. *Fyens Stiftstidende* 107 Nr.16. 21.5.1878.
 53. V. Krohn: Spredte minder fra 1860'erne og 1870'erne. I: *Historiske meddelelser om København 2017*. 2017, 88.
 54. A.C.O.: Christian IX's Gade Kvarteret. *Dagens Nyheder*. 22.4.1908 Nr.111.
 55. Arkivalsk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.
 56. Holger Utke Ramsing: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*, Bind 3. 1940, 36.
 57. Bi Skaarup: Middelalderbefæstningerne 1100-1600. I: P. T. Christensen. *Guide til Københavns befæstning: 900 års befæstningshistorie*. Red. af Peter Thorning Christensen. 1996, 28.
 58. L. Both: Fra Københavns Fortid. *Nationaltidende* Nr.1891. 10.4.1881.
 59. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728*, bind 1. 2017, 42.
 60. Topografisk arkiv, Københavns Museum.
 61. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728*, bind 1. 2017, 62.
 62. Uppsala Universitets Bibliotek, Kort og Billedsamlingen.
 63. Planer over Hanetaarnet, Arkivalsk-topografisk arkiv, Nationalmuseet.
 64. L. Both: Sløifningen af Helmers Bastion. *Nationaltidende* 26.8.1885.

65. Eric Dahlberg. *Delineatio Schenographica Reg. Metropolis Danor: etmunitæ Urbis HAFNIÆ, quam ser Suenum Rex CAROLUS GVSTAVUS*. 1689.
66. Topografisk Arkiv, Københavns Museum.
67. L. Both: *Fra Københavns Fortid. Dags-telegraphen* 15.8.1881.
68. O. Nielsen: *Københavns Diplomatarium, bind 6*. 1884, 532.
69. C. Woodward: *In Ruins: A Journey Through History, Art, and Literature*. 2001, 99,105.
70. Den Smalle Holmensgade – projekt om regulering. 1893. *København* 2.11.1893.
71. Bi Skaarup & J. R. M. Jensen: *Arkæologi – i metroens spor*. 2002. Ørestadsselskabet og Københavns Bymuseum, 46.
72. Hanna Dahlström & E. Lyne: KBM3827 *Rådhuspladsen Metro Cityring Project*. Københavns Museum, 26, 185.
73. Peter Linde, G. Borup & A.G. Hassø: *Vor gamle hovedstad*. 1929, 45.
74. Rikke Simonsen: KBM2026 *Den Arkæologiske Udgravning Af Nørreport Metrostation 1999-2001*. 2002. Københavns Bymuseum, 37.
75. A. Kamp: *Boulevardbanen. Illustreret Tidende* 11.11.1917.
76. G.F. Lassen: *Documenter og Actskykker til Kiöbenhavns Befæstnings Historie*. 1855, 12.
77. A.F. Lorenz: *Zur Geschichte der Rostocker Stadtbefestigung. Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock*. 1935, 48.
78. C.F. Sørensen: *Nyborg Fæstning, middelalder og renæssance*. 2019, 48.
79. G.F. Lassen: *Documenter og Actskykker til Kiöbenhavns Befæstnings Historie*. 1855, 12.
80. Bi Skaarup: *Middelalderbefæstningerne 1100-1600. I: P. T. Christensen. Guide til Københavns befæstning: 900 års befæstningshistorie*. Red. af Peter Thorning Christensen 1996, 26.
81. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium Bind 1*. 1872, 335-337.
82. Hanna Dahlström & E. Lyne: KBM 3827 *Rådhuspladsen Metro Cityring Project*. 2015 Københavns Museum, 193.
83. G.F. Lassen: *Documenter og Actskykker til Kiöbenhavns Befæstnings Historie*. 1855, København, 12.
84. Hanna Dahlström & E. Lyne: KBM 3827 *Rådhuspladsen Metro Cityring Project*. 2015 Københavns Museum, 206.
85. G.F. Lassen: *Documenter og Actskykker til Kiöbenhavns Befæstnings Historie*. 1855, 22.
86. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728*, bind 1. 2017, 186.
87. Peter Linde, G. Borup & A.G. Hassø: *Vor gamle Hovedstad*. 1929, 44; Hanne Fabricius: *Københavns Topografisk udvikling indtil 1300*. Kandidatspeciale fra Institut for arkæologi og etnologi. 1.del. 1997, 16.
88. Bi Skaarup: *Middelalderbefæstningerne 1100-1600. I: Guide til Københavns befæstning: 900 års befæstningshistorie*. Red. af Peter Thorning Christensen. 1996, 33.
89. Bjørn Westerbeek Dahl: *Til Rigets forsvar og Byens gavn – Københavns byplanlægning 1600-1728*, bind 1, 186.
90. Topografisk arkiv, Københavns Museum.
91. C. Caple: Introduction to preservation in situ, Cap. 5 Conservation theory & Cap. 6 Decay and mitigation of stone ruins. I: C. Caple: *Preservation of Archaeological Remains in Situ*. 2016, 180.
92. H.N. Rosenkjær: *Det underjordiske København*. 1906, 3-4.
93. K. Zander: *Havn – en historisk undersøgelse af Københavns oprindelse med udgangspunkt i historisk og arkæologisk materiale*. Kandidatspeciale i historie. 2010, 12.
94. E. Collin: *Det Kjøbenhavn der forsvinder – terraintet ved Nørreport. Illustreret Tidende*, 2.3.1873, 210.
95. H.C.B. Liisberg: *Frederiks Hospitals Bevarelse, Grundejerforeningens Møde. – Stærk og udelt stemning for bevarelse. Nationaltidende* 8.1.1907.

Juliana Linden

– Historien om et lindetræ i “Øster Anlæg”

■ Af Bjørn Westerbeek Dahl

“Habent sua fata libelli” optræder i en senantik grammatik, og at bøger har deres skæbne, er uomtvisteligt. Det har træer også. Her skal berettes om et træ, der blev plantet under en vis bevågenhed i Østre Anlæg i 1948, men som led en krank skæbne, da det blev udsat for et groft hærværk 20 år senere. Ethvert spor af træet forsvandt da, og end ikke mindet om det er tilbage.¹

Den 6. september 1948 aflagde prinsesse Juliana af Oranje-Nassau ed på den nederlandske forfatning ved en storslået højtidelighed i Nieuwe Kerk i Amsterdam og blev dermed regerende dronning i Nederlandene. På præcis samme tid samledes en gruppe mennesker i Østre Anlæg i København ved et punkt lidt øst for Püchlers Bastion, der er navnet på den eneste nogenlunde bevarede bastion fra Københavns voldanlæg. Her overværede de fremmødte udplantningen af et lindetræ, der få dage tidligere var kommet med flyvemaskine fra Holland.

Initiativtageren til dette arrangement var “Den Nederlandske Forening i Danmark”, der havde fået tilladelse til at plante lindetræet i den højtidelige anledning.

Plantning af mindetræer kendes i Danmark fra f.eks. udplantning af kvindege til markering af kvindernes valgret til Rigsdagen i 1915 og senest i 1999, da landets daværende 275 kommuner hver fik et egetræ til markering af grundlovens 150-års jubilæum.” Der synes imidlertid ikke at være plantet et træ i Københavns Kommune på den baggrund.²

I Danmark kendes ca. 850 navngivne træer, der har været bemærkelsesværdige som følge af deres alder eller udseende, voksested eller som er opkaldt

efter lokale eller danmarkshistoriske personer. Fra København kendes “Karl Gustavs Pil”, der endnu i 1979 stod i haven til villaen Svend Gøngesvej 7 i Brønshøj, og “Det Historiske Træ” på Brønshøj Kirkevej. Det var en “historisk” hvidtjørn, fordi Karl Gustav under Københavns belejring 1658/60 skal have ladet sin hvide hest binde til træet her.³

Plantning af træer i forbindelse med tronskifter og særlige mærkedage i kongehuset hører ikke til blandt de danske traditioner, men i de senere tiår er der dog eksempler på, at man systematisk har plantet træer ved sådanne begivenheder: Da Dronning Margrethe den 2. i 1990 fyldte 50 år, lancerede organisationen “Plant et Træ” en landsdækkende kampagne, hvori de fleste kommuner deltog ved at plante en “Dronning Margrethe Eg”.

Heller ikke ved denne lejlighed synes man i København at have deltaget, men i Staudehaven i Fælledparken kan man finde fem kirsebærtræer, der plantedes i anledning af monarkens 50 års regeringsjubilæum i 2022.

Også kong Frederik den 10. har – allerede som kronprins – har fået et par træer, således et 12 m højt egetræ på Frederiks Plads i Århus, da han i 2018 fyldte 50 år. Tidligere havde han også fået et egetræ, “Kronprins Frederiks Eg” i Fredensborg, skænket af “Plant et Træ” som markering af, at han havde været protektor for organisationen i 15 år.⁴

Skikken med at plante mindetræer for begivenheder i kongehuset er derimod noget ældre og langt mere indarbejdet i Nederlandene, selvom landet først i 1815 blev et monarki. Det første træ, der blev plantet her ved en tronbestigelse, blev vistnok plantet i 1898, da dronning Wilhelmina tiltrådte som regent. Dronning Julianas bryllup med prins Bernhard i 1937 blev ligeledes markeret ved adskillige træplantninger. Da prinsesse Juliana tiltrådte som regerende dronning i september 1948, var det anledningen til plantning af adskillige mindetræer i hjemlandet, og ved den nuværende kong Willem-

Dronning Juliana overtog i september 1948 den nederlandske trone efter sin mor dronning Wilhelmina, Det blev markeret ved en storslået ceremoni i Nieuwe Kerk i Amsterdam, hvor den nye monark aflagde ed på den nederlandske forfatning. Blandt de officielle portrætter, der vanligt blev der udsendt i de følgende år ses her dronningen i et imponerende royalt antræk. Fotografi fra: C.J. Gudde: Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch 1958.

Straks efter henvendelsen fra det Nederlandske Gesandtskab den 27. august 1948 gik Stads-garteren i gang med at finde et egnet sted. I første omgang fandt man en plæne lige øst for Langeliniebroen til formålet, og træet blev indtegnet på et kort. Det viser området set fra nord-vest med vejen fra broen til Langelinie forneden. Forholdene i området er noget ændret i dag, og placeringen svarer nogenlunde til et punkt vis-à-vis den toiletbygning, der findes ved Langeliniebroen i vore dage. Kort fra sagsakterne om lindetræet i Københavns Stadsarkiv.

Alexanders tiltræden i 2013 blev der plantet et lindetræ i hver af Nederland-
enes 408 daværende kommuner, så den forholdsvis nye tradition er fortsat
levende.⁵

Plantningen af et lindetræ i Østre Anlæg står således på ingen måde alene,
men man må undres over, hvor sent man kom i gang med planlægningen,
eftersom Dronning Julianas forgænger, Wilhelmina, allerede havde annon-
ceret sin abdikation den 12. maj.⁶ Først fredag den 27. august 1948 henvendte
det nederlandske gesandtskab sig til borgmester Johannes Hansen i Magi-

stratens 4. Afdeling, der havde Stadsgartnerembedet i Stadsingeniørens Direktorat under sig. Sagen var henvist hertil fra stadsgartner Jens Bergmann, der dog havde forhandlet med Den Nederlandske Forening i Danmark om sagen i de foregående dage.⁷

Det fremgår af brevet til borgmesteren, at foreningen, der var tæt knyttet til det nederlandske gesandtskab, og som havde samme adresse som dette, tillige ønskede at bekoste en mindetavle, der skulle placeres tæt ved træet.

Placeringen tog man ikke stilling til i dette brev, men det blev afklaret få dage senere. Onsdag den 1. september skrev stadsingeniør Olaf Forchammer, velsagtens efter rådslagning med Jens Bergmann, til Johannes Hansen, at man havde udset sig en plæne i Langelinieanlægget øst for datidens Søndre Frihavnsvej (nuv. Folke Bernadottes Allé), hvor det ville få en "iøjnefaldende placering". Her ville det stå tæt på det østlige brofæste for Langeliniebroen, hvor mange færdedes hver dag. Formanden for Den Nederlandske Forening i Danmark, direktør C.P. Folkema, havde udtalt sig om stedet og fandt det "særdeles velegnet".

På trods af denne enighed meddeltes det herefter via landbrugsattachéen ved det nederlandske gesandtskab, Tomson, at gesandten, jongheer Willem Frederik van Lennep, hellere så, at det blev plantet via-à-vis Rhododendronhaven i Østre Anlæg.

Her var der ikke blot historiske referencer til Nederlandene, da stedet var tæt på Pücklers Bastion. Herfra havde hollandske tropper under admiral van Opdam forsvaret København ved svenskernes stormangreb i februar 1659, og af den grund var bastionen i 1671 ligefrem blevet navngivet efter den nederlandske oberst Eustachius Pijckler (senere forvansket til Pückler). Men urtherover ville træet, hvis det blev plantet heromkring, indgå i en sammenhæng med rhododendronhaven, der også havde nederlandsk baggrund.

Allerede i oktober 1945 havde hollandske instanser doneret København en tulipanhave. Ideen var gennemført af "Nationaal Comité Bloemen-Tolk van onse Dankbaarheid", Blomsterudtryk for vores taknemmelighed, nemlig for dansk hjælp i sommeren 1945: I modsætning til Danmark havde Nederlandene været genstand for voldsomme kamphandlinger ved de allieredes fremrykning mod Tyskland, der gjorde forsyningsituationen i "hungervinteren" 1944/45 katastrofal, og store fødevareforsyninger blev sendt til det ødelagte land fra Danmark straks efter befrielsen i maj 1945.⁸

Den første gave bestod af ca. 58.500 tulipanløg i 23 sorter, der blev ud-

plantet med ca. 12.000 i Ørstedsparken og de resterende i Fælledparken ved Trianglen.⁹

Tulipanløg holder ikke længe, og en mere varig beplantning med rhododendron blev efter flere overvejelser anlagt i Østre Anlæg på sydøstsiden af Pücklers Ravelin, populært benævnt "Birkehøjen", i foråret 1947. Her fældedes nogle træer, og der blev foretaget visse opfyldninger, hvorefter området blev plantet til med ca. 300 rhododendronbuske og et tilsvarende antal azaleaer.¹⁰ Haven var blevet til efter en idé af en nederlandsk planteskoleejer, der i juni 1946 besøgte København, og som over for stadsgartneren foreslog at skænke København en "varig blomstergave".¹¹

Vis-à-vis rhododendronhaven – mellem voldgraven og gangstien langs med jernbanen – ville van Lennep så gerne have plantet mindetræet. Hans ønske blev velvilligt modtaget, og fredag den 3. september, en uge efter første aktstykke i sagen, og tre dage før den begivenhed, der skulle fejres, meddelte Magistratens 4. Afdeling, at man havde givet tilladelse til udplantningen af træet det pågældende sted efter forhandlingerne med gesandtskabet og Den Nederlandske Forening.

I betragtning af gavens karakter kan det undre, at Københavns Kommune samtidigt erklærede, at man ikke ville have noget ansvar for den mindeplade, der påtænkte opsat på træets opbindingsstage.

Dagen efter, altså den 4. september, telefonerede landbrugsattaché Tomson fra gesandtskabet og aftalte det praktiske med stadsgartner Bergmann. Træet var da kommet med fly fra Holland og skulle hurtigt afleveres i Østre Anlæg, hvis medarbejdere derfor blev orienteret om modtagelsen i fælleslokalet.

Og da var verdenspressen allerede orienteret: Tre dage før den nye dronnings edsaflæggelse og udplantningen af lindetræet i København kunne man i en række nederlandske dagblade midt i reportager om den kommende, "historiske" begivenhed læse, på hvilken måde man agtede af fejre edsaflæggelsen i København. Man var godt orienteret, fortalte om lindetræet, og det annonceredes tilmed, at der ville blive opsat en plakette på stedet.¹²

Samtidigt med, at de indbudte gæster i Nieuwe Kerk i Amsterdam indtog deres pladser, gik festlighederne i København festlighederne i gang sent om formiddagen den 6. september: Gæsterne skulle møde 11.15, og Københavns Kommune var repræsenteret med såvel stadsgartner Bergmann og borgmester Hansen.

Formanden for Den Nederlandske Forening, direktør C.P. Frankena,

Julianalinden plantes i Østre Anlæg den 6. september 1948 kl. 12. Den person, der holder træet er formanden for Den Nederlandske Forening i Danmark, direktør C.P. Frankena, mens personen med sit talepapir i hånden er den nederlandske gesandt, jongheer Willem Frederik van Lennep. Fotografi fra Østjællandsk Folkeblad, 7.9.1948. Fotografi af originalavisen i Køge Byarkiv.

indledte højtideligheden og takkede for Kommunens tilladelse til at plante lindetræet på netop dette historiske sted og på dette tidspunkt, mens ceremonien foregik i Amsterdam.

Derefter fik den nederlandske gesandt van Lennep ordet: Han håbede, at træet helt kunne vokse og gro samtidigt med bedre tider og velstand, altså en tale der afspejlede de kriseagtige tilstande i Europa mellem afslutningen af 2. Verdenskrig og udbruddet af den kolde krig, der netop spidsede til i 1948 med Berlinblokade og kommunistisk kup i Tjekkoslovakiet.

Borgmester Johannes Hansen svarede van Lennep i samme velvillige tone og lovede at værne om træet og gav det gode ønsker med på vejen.

Efter at disse taler var overstået, sang forsamlingen den nederlandske nationalsang "Wilhelmus", og herpå fik forsamlingen nogle uspecificerede forfriskninger, der blev skålet for den nye nederlandske dronning, og så gik enhver til sit.

Selvom planerne om lindetræet var omtalt i de nederlandske aviser, druknede selve udplantningen i festivitassen omkring tronskiftet, og kun et enkelt dagblad omtalte den i en billedtekst.¹³

Juliana-linden fik ikke nogen helt god start i den danske muld: Allerede den følgende lørdag, den 9. september, konstaterede distriktsgartner Knudsen, at der den foregående aften eller nat var forøvet hærværk på træet, der havde fået knækket nogle grene. Det var dog ikke ødelagt, og efter en renskæring af grenene, kunne træet gro videre.

Det var som omtalt meningen, at der ved træet skulle opsættes en plakette. I første omgang var den sat på en pind, der var stukket ned i jorden. På nederlandsk og dansk fortæltes om baggrunden for plantningen af træet. Kun den danske ordlyd er overleveret, og forbipasserende kunne derfor læse "Plantet 6. sept. 1948 af Den Nederlandske Forening i Danmark i anledning af H.M. Dronning Julianas tronbestigelse."¹⁴

Pladen var i 1958 så ødelagt af vind og vejr, at indskriften var ulæselig, og den træstolpe, der bar den, var rådnet ved jordoverfladen, så den blev fjernet og deponeret i 1. Gartnerdistrikt i Østre Anlæg. Mindepladen var jo ikke Kommunens ansvar, og gesandtskabet sørgede derfor for fornyelsen.

Bergmann meddelte fire år senere, at der var forøvet hærværk på mindetavlen, og det var så alvorligt, at den ikke kunne repareres. Den blev igen taget op og anbragt i depot på materialepladsen i anlægget. I løbet af efteråret blev der udfærdiget et nyt skilt, som Den Nederlandske Forening i Danmark betalte 107,38 kr. for. Den takkede behørigt Kommunen for "omsorg og hjælpsomhed" ved fornyelsen.

På dette skilt kunne man så i de følgende år læse om dette helt særlige lindetræ, der voksede sig større, men aldrig nåede mere end 20-årsalderen. Det hørte ikke til hovedstadens kendteste seværdigheder, men blev dog omtalt i oversigter over monumenter og mindesmærker.¹⁵

Fældningen

Natten til den 18. juli 1968 modtog Politiets Udrykningstjeneste en skrivelse fra nogle unavngivne anarkister, der fortalte, at Juliana-linden var blevet fældet. To betjente blev sendt til stedet, men de kunne blot konstatere, at træet var blevet fældet, og at der ikke var spor af gerningsmændene. Kl. 5.30 gav man givet gartnerformand Anker Sørensen besked om det skete, og han tog sig så af det videre forløb.

Den skrivelse, som havde fået politiet til at rykke ud, og som i øvrigt var

sendt til en række avisredaktioner samt Ritzaus Bureau, var holdt i tidens kraftige sprogbrug, der ikke skelnede mellem de finere nuancer, men adskilte hvidt fra sort og sort fra hvidt. Stilen var højstemt til det lettere komiske, og desuden var der en del stavefejl (der ikke er forsøgt rettet eller kommenteret her):

“**DRONNING JULIANES LIND ER FÆLDET!**”

Der er gået et spøgelse gennem Øster Anlæg.

Anarkismens spøgelse.

En gruppe rasende og arrige anarkister har i nat ved en storstilet og dristig aktion rettet et hårdt slag mod det småborgerlige samfund og dets vigtigste facade af i dag: Kongehuset.

Et lindetræ, beliggende i den side af Øster Anlæg, der ligger op imod bane-legemet, kun et minuts gang fra Østerports Station, og plantet i anledning af Dronning Julianes tronbestigelse i 1948, er inat blevefældet.

Denne aktion må ses som en direkte, om end forsinket, udløber af Zenits konfrontation med monarkiet og dets lakejer på Amalienborg slotsplads d. 4 December, og aktionen vil uden tvivl indvarsle en ny epoke i dansk politik: Den direkte væbende kamp imod kongedømmet, småborgerskabet, Hartling og deres beskyttere: Jørgen Sandholt og den amerikanske imperialisme.

Kronen er væltet!

Og andre kroner vil komme til at vælte.

Skovhuggere og anarkister i alle lande, forener eder!”

Så vidt den udsendte meddelelse.

Den episode, der henvises til vedrørende den 4. december 1967, var en mindre demonstration ved Amalienborg, hvortil et antal politibetjente var blevet tilkaldt. Demonstrationen bevægede sig senere mod Kongens Nytorv. Da

der blev kastet røgbomber mod politiet, blev to personer anholdt, herunder den kontroversielle fhv. præst Harald Søbye, der dagen efter blev tiltalt for overtrædelse af politivedtægten. Episoden omtales i aviserne som en "happening", men hvad budskabet reelt gik ud på, var – som så meget andet i de dage – diffust. Ophavsmændene skjulte sig under navnet Zenit, der var en anarkistisk gruppering tilknyttet Studenteramfundet.¹⁶

Opråbets udpegning af udenrigsminister Poul Hartling antyder en kritik, der rettede sig mod Danmarks udenrigspolitik, sandsynligvis alliancen med USA, der netop i disse år optrappede sin krig i Vietnam. Jørgen Sandholt var politikommissær i København – og som følge af politiets håndtering af diverse demonstrationer – skydeskive for megen kritik. Hvor kritikken kom fra her, ses ikke, da opråbet som det var underskrevet.

Afslutningsparolen, der ikke synes uden en vis selvironi er jo en parafrase over de berømte ord fra Det Kommunistiske Manifest fra 1848: "Proletarer i alle lande forener eder".

Vi kender ikke hærværksmændene fra dette manifest, men det er lykkedes at få en af deltagerne til at berette om aktionen som han erindrer den her over 50 år senere. Han kan dog ikke mere stå inde for sin medvirken til træfældningen og ønsker derfor ikke at få sit navn frem.¹⁷ Hans beretning gengives her i kursiv, hvorimod hans svar på en række efterfølgende spørgsmål er sat ind i teksten efter formulering af udgiveren.

"Aktionen med træfældningen blev udført af fem til seks 18-20 årige med tilknytning til Zenit, en anarkistisk fraktion af Studenteramfundet" Man handlede dog uafhængigt af denne studenterorganisation. Der var kun 1-2 til at fælde træet, hvis stamme hurtigt blev savet over. Det skete uden nogen forstyrrelse, og den eneste spænding, der opstod, var da en af deltagerne et øjeblik havde trukket sig tilbage, for straks efter at træde frem og spørge "Hvad foregår her?". Efter at kronen var faldet, gik deltagerne hver til sit – uden nogen fejring af begivenheden.

"Når det gik ud over et træ, der havde med det nederlandske kongehus at gøre, skyldtes det uvilje mod monarkiet og måske især, at provobevægelsen var kommet til Danmark et par år før fra netop dette land. Bevægelsen stod til en vis grad opstod i forbindelse med de store uroligheder i Amsterdam i 1966, da prinsesse Beatrix blev gift med tyskeren Claus von Amberg. Havde lindetræet været plantet til minde om f.eks. en norsk eller thailandsk dronning, havde det næppe fået denne negative opmærksomhed."

Samme nat blev der bragt en pressemeddelelse til diverse avisredaktioner. Det var en slags anarkistisk manifest, der var inspireret af Karl Marx' berømte kommunistiske manifest fra 1848, og som her i øvrigt mere eller mindre frivilligt understregede det teatraliske og lavkomiske i aktionen.

I stedet for at fælde et i øvrigt flot træ, havde det været mere passende at plante et træ for f.eks. Jasper Grootveld, som bragte Provo til Danmark i 1967."

Så vidt den anonyme meddeler.

Tidligt om morgenen den 18. kunne parkens gartnere konstatere, at træet var savet over, og at den øvre del af stammen og hele den fuldtløvede krone lå hen over stien langs jernbanen, hvor det havde beskadiget grenene på nogle buske. Nogle træer kan skyde fra roden igen, men dette gælder ikke for lindetræer, og for gartner Sørensen var der derfor ikke meget andet at gøre end at rydde stien mellem voldgraven og jernbanen, så folk kunne komme rundt i Østre Anlæg.

Tilfældet ville, at han som assistent netop havde en hollandsk havebrugsstuderende A.B. Hoogendoorn fra byen Boskoop i provinsen Syd-Holland, der medvirkede ved rydningen af træet.¹⁸

Politiet fortsatte samme dag sine undersøgelser: Politiasistent L.V. Baath fra Store Kongensgades Politistation noterede den følgende morgen med opråbet som kilde, at linden var fældet af anarkistiske personer og supplerede, at området var blevet undersøgt, uden at man havde kunnet finde det mindste spor af gerningsmændene.

Senere samme dag blev efterforskningen overdraget kriminalpolitiet, der kl. 16.35 afhørte havebetjent Edward Preuss. Han kunne fortælle, at han havde lukket anlægget kl. 22 den 17. om aftenen, ganske som han plejede uden at fornemme noget mistænkeligt. Han havde dog hørt, at der om natten var indløbet en underretning til 1. Gartnerdistrikt fra Politigården om det skete, som man så også havde konstateret rigtigheden af, da anlægget så åbnede kl. 6 om morgenen.

Kriminalbetjentene undersøgte herefter træet, der nu kun stod tilbage med en stub på 1,13 m. Det havde været ca. 10 m højt, og diameteren af stammen var ca. 20 cm. Man kunne se, at hærværksfolkene havde forsøgt at fælde træet med en fukssvans tre steder, før man det fjerde sted havde haft heldet med sig. Det var derfor "glade amatører", der havde forøvet attentatet. Med et let tilgængeligt sted, der tillige var øde om natten, og tilmed skjult af buskads og træer, var der ingen spor eller andet, der kunne afsløre gerningsmændene. Så vidt kriminaloverbetjent E. Ravn-Mortensen.

De landbouwstudent A. B. Hoogendorn uit Borsloot, die in het park „Østre Anlæg“ bij København werkt, bij de „Koningin Julianaboom“, welke door Deense anarchisten is omgheakt. De boom werd in 1948 geplant t.g.v. de troonsbestijging van de koningin. De groep heeft een anonieme brief aan de pers geschreven, waarin gezegd werd, dat „een dapper daad was verricht en een harde slag is toegebracht aan het koninkrijk huis“.

Geen postverkeer

Nyheden om træfældingen nåede Caribien den 29. juli, hvor ugeavisen „Amigoe di Curacao“ kunne informere sine læsere om begivenheden fra et Ritzau-telegram.

vangende N
aan doeltre
den door de
lopen maan

Piloten t

In de the
kants - No
kingen in P
vjetnamizeer
men gevege
piloten, die
zou laten. F
F. Low, 43
op 16 decen
N. Thoson,
op 20 mair
V. Carpent
men op 13
Het dool
Parijs is, d
de gelegen
derlaag te
eervolle m

Pass gekaa in M

MIAMI —
het Amerika
de piloot de
baan gedwo
ma te vliege
keert.

Het gekus
ven benam
der van Hav

Een spaa
wapend met
pistool had
te Deks tuss
leens opdra
zetten naar
waarde be
genoeg bra
elucht, waar
in New Or
in te nemen
colord werd
lille, maar
hield de inz
de Deks ver
Havana zo
ond-nemen

Rhodesië wo

SALISBURY — De aan de macht
zijnde partij in Rhodesië, het Rho
desische Front, heeft in nieuwe
grondwetsvoorstellen het plan geop
perd de publiek Rhodesië uit te
roepen. Volgens het front heeft het
land geen andere keus, daar de
Britse regering „ons de koningin
van Rhodesië onthoudt“.

Anarchisten vellen Koningin Julianaboom

KOPENHAGEN. — Een groep
jonge Deense anarchisten heeft on
langs de „Koningin-Julianalinde“
die in een park in Kopenhagen
stond, omgehakt. De linde werd in
1948 geplant ter gelegenheid van de
troonsbestijging van koningin Ju
liana. De groep heeft een anonieme
brief aan de pers geschreven waarin
staat dat „een groep boze en gekke
anarchisten donderdag door een dap
pere daad een harde slag heeft toe
gebracht aan de gemeenschap en het
koninklijk huis — de Koningin Ju
lianalinde is omgehakt — de troon
is omgehakt — en andere tronen
zullen ook worden omgehakt“. Aldus
het Deense persbureau Ritzau.

Selvom politiet til Berlingske Tidende udtalte, at det hele nærmest måtte "karakteriseres som en grov, men barnlig drengestreg", så blev den udsendte skrivelse, der om natten var blevet sendt til Udrykningstjenesten på Politigården, nærmere undersøgt af politiets tekniske afdeling.¹⁹ Undersøgelsen viste, at brevet havde en påfaldende lighed med en skrivelse, der tidligere var tilsendt frk. Marianne Olsen, optagelseshjemmet "Skovly" i Vedbæk fra "Zenits Revolutionære Hjælpetjeneste for Bortløbne Unge". Brevet var modtaget i en kuvert, afsendt af stud.art. Jan Michaelsen, boende i Nyhavn 37. En skriftprøve viste tilmed, at kuvertens håndskrift var identisk med en skrivelse, som politiet havde modtaget fra den unge mand i november 1967.

Desuden var de typer, der var brugt i det maskinskrevne brev til Marianne Olsen og i erklæringen natten for attentatet på Juliana-linden, så lig hinanden, at politiet kunne påvise "så gode overensstemmelser såvel m.h.t. skriftkarakteren som til de enkelte skrifttegnets form og skrivemåde, at der næppe synes at være tvivl om, at det er samme person, der har skrevet brevet og udskrifterne på kuverten".

Jan Michaelsen blev herefter indkaldt til forhør hos kriminaloverbetjent Vagn Nielsen den 16. august. Her erklærede han, at hvad han vidste om fældningen af træet, udelukkende var fra avisomtalen, og selvom Zenit her havde fået skylden, troede han ikke på det. Han selv havde intet med fældningen at gøre. Til resultatet af de tekniske undersøgelser af håndskriften på hans brev fra november 1967 og brevet til Marianne Olsen, Skovly, indrømmede han, at det var hans. Til gengæld kunne han ikke huske, om det maskinskrevne brev til frk. Olsen var skrevet på redaktionen af tidsskriftet "Politisk Revy", som han var tilknyttet, eller i Studentersamfundet, hvor han ofte kom, men det var rimeligvis en af disse skrivemaskiner, der var blevet brugt. Til den påfaldende lighed mellem denne skrivelse og erklæringen om træfældningen, gentog han, at han intet kendte til sagen, og at der var så mange, der brugte Studentersamfundets skrivemaskine, og en del benyttede "Politisk Revys".

Han kunne godt se, at der var en del, der tydede på, at det var samme organisation, der stod bag de to aktioner, men han gentog, at det efter hans mening ikke var "Zenit" som organisation, der stod bag fældningen af træet.

Selvom der på dette tidspunkt var store internationale spændinger forud for en sovjetisk invasion af Tjekkoslovakiet, blev der også plads til omtalen af

hærværket i diverse aviser. En træfældning i Østre Anlæg gik ikke upåagtet hen selv ikke i det dramatiske år 1968.

De fleste nederlandske aviser gengav næsten ordret det Ritzau-telegram, der omtalte begivenheden i korte træk, og det er ikke for meget sagt, at fældningen tilmed "gik verden rundt", idet der også blev plads til en omtale af begivenheden i ugeavisen "Amigoe di Curacao" på den lille nederlandske besiddelse i det sydlige Caribien.²⁰

Størst efterdønninger fik dog begivenheden naturligvis i de danske aviser, der ikke nøjedes med Ritzautelegrammet, men som i dagene derefter forfulgte sagen.

I nr. 13 af undergrundsbladet "Hætsj", der er dateret 20. juli – altså kun to dage efter træfældningen – kunne man se et billede, hvor anarkisterne manifest var skrevet ind i en cirkulær form, der skulle minde om snittet på det aflivede træ. Foroven var gengivet en mandsperson i politiuiform i en forvreden stilling med et venstreben vendt kraftigt opad som var personen i gang med en strækmarch og med et hoved, der synes tilføjet kroppen. Man må gætte på, at det er den omtalte politikommissær Jørgen Sandholt. Omkring stubben og politimanden ses indføjte citater af Mao-tse-tung, og en lille tegneserieagtig figurgruppe, vel begge indsat som huludfyldning og uden direkte henvisning til træfældningen.

Collagen angives af den tidligere nævnte anonyme beretter at være udført af billedkunstneren Bjørn Nørgaard, der skal have været særlig stolt over sin idé med at indskrive manifestet i formen fra en træstub.²¹

Samme dag ironiserede signaturen "Ludvig", der sandsynligvis er journalisten Jacob Ludvigsen, i Information i en kommentar med den sigende overskrift "Zenit og CIA" hændelsen som en virkeliggørelse af formand Maos ord om, at "revolutionen var en voldshandling".²² "Ludvig" beregnede herefter, hvad man i så fald dog ikke kunne få ud af at fortsætte med f.eks. at fælde ti træer hver dag i 25 år! Og han stillede forslaget til overvejelse for

Ungdoms- og "undergrundsbladet" Hætsj bragte den 20. juli en omtale af træfældningen i Østre Anlæg. Det skete i en collageform, hvor Zenits pressemeddelelsen var indskrevet i en form, der skulle illudere en oversavet træstamme med afbildningen af en politibetjent i en strækmarch-attitude for oven. Hans hoved er tydeligvis sat ind efterfølgende. Det tilhører måske politikommissær Jørgen Sandholt, der ved sin organisering af politikorpset under datidens Vietnam-demonstrationer var blevet skydeskive for dele af venstrefløjen. Det Kongelige Bibliotek.

(Mao Tse-Tung)

Diagram illustrating the composition of a bottle of 'essence ordinaire' (ordinary essence). The bottle is divided into sections representing different components:

- terre un peu de savon en poudre** (a little earth and soap powder) - the bottom section.
- essence ordinaire** - the main body of the bottle.
- sapon ignifère d'essence (absolu en corde à lino)** - the top section, labeled as 'essence (absolu en corde à lino)'.

A scale at the bottom indicates the volume, ranging from 0 to 50.

COCKTAIL MOLOTOV models

tag 30, juni 196

NY

D K unge akkord »vestre
underdog« kæberhavne
som nok er mere orienteret
gadedrøgtester end for ve
stretipoliske meninger, akal
have noget at indrive til
med. Da de åbenbart ikke k
leste folk, der er født i US
bruger de tiden til at genne
amerikanske ambassader per
nale på det grønne ved at h
stille store bordspækkinger
i - den amerikanske ambass
des navn. Dermed genner de l
ke alene amerikanerne, men
omgå de danske forretningsm
og distes medarbejdere, som
forfatter bestillinger hos ve

Følgen bliver naturligvis, besøgene i USA-ambassaden i København. Her har efterfølgende de amerikanske og danske ambassader, Men det er alligevel stærkt nok, at sagt skal være nødvendigt, fordi de amerikanske Rensbær ikke har rigtig arbejde at udføre, finder på de nye pøbelbetegnelser. Det ville være praktisk, om man ved telefonkonkret kunne aflæse af dem. For de er naturligvis ikke så modige, at de vil gå frem for offentlighed og fortælle, hvor de er. Mod er ikke ligesom fremragende Karakteregenskaber hos folk af den kaliber.

Førude at være pøbelbetegnere der er optrådt udførelse af de forskellige kædetier nævnt. De fleste vitterligt nemmest, som man kan forlange Johannes på det i Vietnam, men herfra op til et fælde alt, hvad der er amerikansk.

HATS

ADDRESS 7
Oehlenschlaeger
66, at

DRONNING

JULIANES LIND ER FÆLDET!

Der er gået et spøgelse gennem Øster Anlæg. Anarkismens spøgelse. En gruppe rasende og arrige anarkister har ved en storstilet og dristig aktion rettet et hårdt slag mod det småborgerlige samfund og dets vigtigste facade af idag: Kongehuset. Et lindetræ, beliggende i den side af Øster Anlæg, der ligger op imod banelegemet, kun et minuts gang fra Østerport Station, og plantet i anledning af Dronning Julienes tronbestigelse i 1948, er blevet fældet. Denne aktion må ses som en direkte, om end forsinket, udløber af Zenits konfrontation med monarkiet og dets lakker på Amalienborg slotsplads d. 4 december, og aktionen vil uden tvivl indvarsle en ny epoke i dansk politik: Den direkte væbnede kamp imod kongedømmet, småborgerskabet, Hartling og deres beskyttere: Jørgen Sandholt og den amerikanske imperialisme. Kronen er væltet! Og andre kroner vil komme til at vælte. Skovhuggere og anarkister i alle lande, forener eder!

regnebogsforfattere. Militærnægtere i Grib Skov ville først nu få øjnene op, hvor positivt det var at tynde ud i træbestanden i skoven!²³

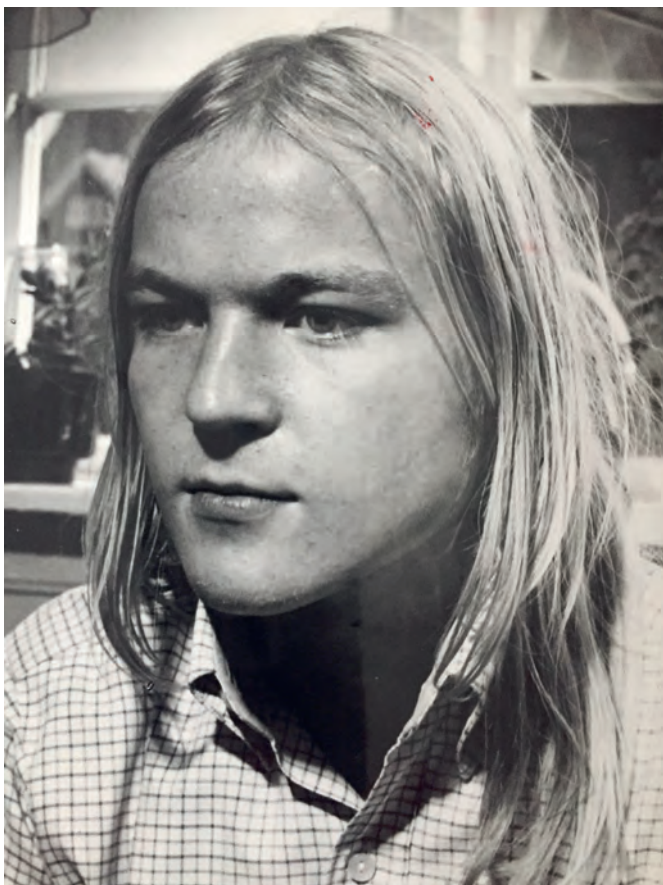
Særligt i aftenudgaven af Berlingske Tidende, der ikke hørte til de mest progressive udgivelser fra det Berlingske Hus, svang man sig op og talte om "Hærværksmænd", og gentog beskrivelsen fra opråbet om "Arrige og rasende anarkister". Avisen interviewede stadsgartneren, der efter sigende grådkvalt fortalte, "at træet ikke stod til at redde", og at det i bedste fald ville ende som en forkrøblet karikatur af et lindetræ".

Citaterne blev genstand for en ironisk kommentar af signaturen "Henderson", der var pseudonym for litteraten Hans Hertel, i Information få dage senere, der drillede "Tante-Aftenberlingske" med, at hærværket først med den kraftige omtale blev til den happening, anarkisterne ønskede, og som medførte, at man dermed havde fået at vide, hvor vigtigt netop et lindetræ i Østre Anlæg kunne være for de "ukrænkelige værdier, man hæger om i læserkredsen i Ryvangskvarteret."²⁴

Det var nu ikke blot de påståede velhavere i Ryvangen, der var stramme i betrækket. I Land og Folk, der var organ for Danmarks Kommunistiske Parti, kunne man med en typisk DKP-holdning til de uorganiserede anarkister under et billede af de sørgelige rester af træet læse følgende. "Ned med kronen. En københavnsk anarkist-gruppe rettede i går et slag mod kongehuset "kronen er væltet, meddelte de. Det var dog ikke Frederik, de venders og goters, det var gået ud over, men derimod et lindetræ i Øster Anlæg. Træet var plantet t 1948 til minde om den hollandske dronning Julianes kroning. "Haverne" fik hurtigt fjernet den væltede lindekronen. Tilbage står nu stubben, som monument over anarkisterne revolutionære dådkraft".²⁵

Politiet opfattede også sagen fra den mindre humoristiske side. For etaten var det "en grov, men barnlig drengestreg", der ville kunne medføre bødestraf. Med dette lod politiet sig nøje. Man havde en mistænkt, men åbenbart ikke beviser nok.

Alligevel kan man her mange år senere undre sig over, at opråbet var blevet gengivet i det venstreorienterede tidsskrift Hætsj tilmed med en tegning allerede den 20. juli. Netop Hætsj havde gode kontakter til Zenit, og kunne den 17. juli give en opskrift på forholdsregler ved forstyrrelse af den offentlige orden og tilmed citerede straffelovens paragraf 194, som Jan Michaelsen nogle uger senere skulle blive sigtet for at have overtrådt. Jan Michaelsen var involveret i udgivelsen af Hætsj, som han i perioder var bidragyder til.

Den senere journalist og cavlingprismodtager Jan Michaelsen, der i 1968 var en 19-årig ung student, var i ugerne efter fældningen af Julianalinden i Politiets søgelys. Det lykkedes dog ikke at bevise, at han var indblandet i sagen. Selv fortalte han, at han kun kendte den fra avisomtale. Privatfoto.

Michaelsen var også medlem af Zenit, i hvert fald da gruppen i oktober 1967 erobrede Fugleøen i Sortedamssøen. Efter besættelsen erklæredes øen som en selvstændig republik, hvis "indbyggere" straks søgte optagelse i FN. Den nye stat fik dog en dårlig start. FN nåede ikke at svare, førend det dagen efter blev dårligt vejr, og beboerne måtte evakueres våde og forkomne.

Meget tyder på, at Jan Michaelsen har vidst lidt mere om begivenheden end det, han gav udtryk for under politiforhøret en måneds tid efter begivenheden. En antydning heraf giver den anonyme beretter, som er omtalt ovenfor. Han skriver således:

“Omtalte Jan Michaelsen havde kun mindre tilknytning til bladet [Hætsjj]. Han var dog den, der havde fået trykt og omdelt lindetræs-manifestet dagen efter aktionen og havde bidraget med nogle sætninger. Om han var med i selve aktionen, er jeg ikke sikker på, og han var i hvertfald ikke den, der savede træet over”.

Den anonyme meddeler antyder således ikke blot, at Jan Michaelsen kunne have været med til træfældningen, men nævner uden forbehold, at denne havde stået for trykningen og omdeling af manifestet. Også ved selve udformningen af ordlyden skal han have medvirket.

Kort tid efter hærværket fjernedes den resterende stamme og rodnettet, mens mindepladen blev afleveret til “Den Nederlandske Forening i Danmark”. Den endte ikke som ærten i eventyret i Kunstkammeret, men er senere blevet kasseret.²⁶

-
1. Cand.mag. Mikkel Kølør takkes for gennemlæsning af artiklen og værdifulde kommentarer hertil.
 2. Beplantningsudvikler Lars Christensen, Parker, Kirkegårde og Renhold, Københavns Kommune, takkes for denne oplysning.
 3. V.J. Brøndegaard: Vore Kongelige Træer, i: *Skovbrugstidende*. September 1979, 180. – Cand.mag. Mikkel Kølør takkes for denne henvisning.
 4. Kongelige egetræer, på hjemmesiden for Plant et Træ (besøgt 19.12.2023). Anti-kvar Allan Tønnesen takkes for at have henledt min opmærksomhed på Margretheegene.
 5. Artiklen “Oranjeboom (Herdenkingsboom)” på wikipedia.nl.
 6. *De Volkskrant* 13.5.1948.
 7. Hvor intet andet er nævnt i det følgende bygger fremstillingen på Københavns Stadsarkiv, Stadsgartnerens Kontor, SG Journalsag 5.05: Julianalinden.
 8. Generelt herom: *Beretning. Danmarks Hjælp til Holland*. 1946.
 9. Stadsingeniørens Direktorat: *Beretning og Regnskab* 1945/46. 1946, 44.
 10. Stadsingeniørens Direktorat: *Beretning og*

- Regnskab 1947/48. 1948, 68.*
11. Som note 2, SG-journalsag 5.01-5.04: Rhododendronhaven.
 12. F. ex. *Dragtser Courant*, 3.9.1948, uden paginering; *De Maasbode* 3.9.1948, 2.
 13. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsch Courant* 8.9.1948, 3.
 14. Citat fra *Hovedstadens monumenter, mindesmærker, mindetavler, museer. En vejviser*. Udg. af Kraks Legat. 3. udg. 1962, 67.
 15. Som note 14, 50.
 16. *Kristeligt Dagblad*, 5.12.1967, 2; 6.12.1967, 3.
 17. Journalist Annelise Pedersen Michaelsen, hustru til afdøde journalist Jan Michaelsen, takkes for at have etableret denne indirekte kontakt.
 18. *Berlingske Aftenavis* 18.6.1968, 2.
 19. *Berlingske tidende* 19.7.1968, 3.
 20. Se databasen Delpher – kranten, boeken & tijdschriften; *Amigoe di Curacao. Weekblad voor de Curacaosche Eilanden* 29.7.1968, 9. – Cand.mag. Mikkel Kølckær takkes for at have henledt min opmærksomhed på denne base.
 21. Det har ikke været muligt at verificere denne oplysning.
 22. Jacob Ludvigssens i øvrigt detaljerede erindringer “Hobit i habitter, 2013” indeholder intet til belysning af pseudonymet, ligesom hele seks henvendelser til dagbladet “*Information*” herom er forblevet ubesvaret.
 23. *Information* 20.7.1968, 5.
 24. *Information* 27.-28.7.1968, 3.
 25. *Land og Folk* 19.7.1968, 7.
 26. Foreningen har venligst oplyst, at den ikke har noget om træet eller mindepladen.
-

Errata til Historiske meddelelser om København 2023

Trods al omhu fra såvel forfatterne som redaktionens side må vi iklæde os sæk og aske, da der i årgang 2023 er forekommet følgende fejl, der hermed rettes:

S. 134: Billedtexten slettes og erstattes af: Portrætfotografiet begyndte først sit indtog i Danmark omkring 1860, altså kniber det med at vise mennesker i 1848. Enkelte har vi dog billeder af, blandt andre Theodor Heinrich Hamburger (1821-1905). Han blev præst i 1846, kom i september 1850 til Husum, og var fra 1851 sognepræst i Arnæs i Slesvig, indtil han blev afsat af tyskerne i 1864. Herefter var han præst i Frederiks Tyske Kirke på Christianshavn (i dag Christians Kirke) indtil 1886.

S. 142, 3. afsnit, linje 8 og 1. linje i billedtexten: Kraks vejviser, rettes til: Københavns vejviser.

Vi beklager den forvirring disse fejl har medført, og vi vil gøre alt for at denne rubrik ikke bliver årlig.

Redaktionen

Forfatterbiografier

Bjørn Westerbeek Dahl

F. 1952. Bibliotekar og fhv. museumsinspektør, ansat ved Københavns Rådhusbibliotek 1986-2006. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Københavns Historie siden 1991, fra 2005 som formand. Fra 2021 redaktør af *Danske Magazin*. Talrige udgivelser i tidsskrift og årboger om særligt historiske kort og barokkens fæstningsanlæg. Af selvstændige titler særligt *Guide til Københavns befæstning*, (medforfatter) 1996, *Geddes eleverede kort 1761*, 2002; *Til Rigets forsvar og Byens gavn 1-3*, 2017.
E-post: bjoern.westerbeek.dahl@gmail.com

Mikkel Kølker

F. 1992. Cand.mag. i latin og stud.theol. har publiceret flere artikler om antikken og dens reception særligt i 1600- og 1700-tallet. Alumne på Valkendorfs Kollegium 2014-19.
E-post: mikkolkolker@gmail.com

Nikolai Johannes Fenger Pedersen

F. 1990. Forhistorisk arkæolog med speciale i Københavns middelalderbefæstning og fortidsminders bevaringshistorie. Siden 2018 ansat som arkæolog på Københavns Museum, primært ved udgravninger med speciale i metaldetektor samt arkivarbejde.
E-post: Nikolai_fenger@hotmail.dk

Nina Søndergaard

F. 1979. Historiker fra Københavns Universitet 2008 med specialet "*Mephitiske dunster og møddinger i København 1798-1845*". Gik på Kunstakademiets Arkitektskole 1999-2002. Har siden 2010 haft eget firma, Nørd Tours, der især sælger foredrag og byvandring. Har skrevet om bl.a. hushistorie (se "Halvanden kvadratmeter at bo på" i: Historiske meddelelser om København 2023). Tidligere klummeskribent i Information.
E-post: nina@nerdtours.dk

Person- og stedregister

Registret omfatter ikke navne i bilag og tabeller

A

Absalons Borg, 208, 226, 233
Adler, Hanna (1859-1947), *skolebestyrer*, 80
Aggershville, 182
Ahlefeldt, Carl von (1670-1722), *statsmand*, 180-181
Ahlefeldt, Hans (1624-1694), *generaløjtnant*, 186
Ahlefeldts Bastion, 209
Alberti, Sophie (1846-1947), *kvindesagsforkæmper*, 80
Amager, 117, 120-140, 170
Amalienborg Slotsplads, 247
Amberg, Claus (1926-2002), *nederlandsk prinsgemal*, 248
Ammitzbøl, Frederik Carl Christian (1849-1941), *stud.jur.*, 11-12, 27, 34, 37, 56, 58
Amundsen, Roald (1872-1928), *polarforsker*, 88
Andersen, Anders (1846-1919), *stud.theol.*, 17, 59
Andersen, Ferdinand Julius Vilhelm (1843-1909), *stud.med.*, 58
Andersen, H.C. (1805-1875), *digter*, 105
Andersen, Peder (1837-1923), *portner*, 82
Annaberg, 183
Anne Sophie Reventlow, (1693-1743), *dronning*, 179
Archer (*familie*), 89
Archer, Colin (1832-1921), *skibskonstruktør*, 88
Archer, Mary (1826-1908), *datter af C.A.*, 88-89, 96, 100
Asserbo Slot, 213

Assistens Kirkegård, 101

Avedøre, 140, 148, 150

B

Bache, Fanny (1862-1909), *lærerinde*, 85
Badstuestræde, 204
Bagsværd, 155
Bagsværd Sø, 159
Bang, Herman (1857-1912), *forfatter*, 38
Barfred Pedersen, Elna (1855-1938), *lærerinde*, 85
Bastrup, Viggo Andreas Jacob Ingerslev (1847-1873), *stud.med.*, 27, 44, 59
Bastrup Sø, 158
Bay (*familie*), 92
Bay, Carl Axel (1876-1922), *sekretær*, 92, 101
Bay, Carl Helge Julius (1879-), *plejebarn, senere lærer*, 100-101
Bay, Elise (1842-1916), *lærerinde*, 73, 75-76, 78, 80-82, 91-92, 95, 99-101, 104
Bay, Frederik Julius (1845-1923), *stud.polit.*, 23, 57
Bay, Ludvig (1874-?), *plejebarn, senere styrmand*, 101
Bay, Margrethe Elisabeth, f. Lund (1842-1916), *g.m. V.A.B.*, 100
Bay, Vilhelm Axel (1835-1871), *præst*, 100
Beatrix (f. 1938), *dronning af Nederlandene*, 248
Bendtsen, Carl Henrik August (1804-1878), *rektor*, 52, 57

Bendtsen, Chr. Thomas Poul (1843-1917), *stud. med.*, 52

Bentzen, Vilhelm Alfred Otto (1840-1907), *stud. math.*, 54, 56, 57

Bergmann, Jacob (1899-1991), *stadsgartner*, 243-244, 246

Bering Liisberg, Hugo (1854-1929), *historiker*, 204, 232-234

Bernhard (1911-2004), *prinsgemal, g.m. Juliana*, 240

Bielke, Henrik (1613-1683), *admiral* 186-187

Bi-lidt, 143

Bille, Carl Steen Andersen (1828-1898), *redaktør, politiker*, 8

Bille, Valdemar (1844-1906), *stud.theol.*, 17, 58

Birck, Johannes (1847-1901), *stud.philol.*, 45, 56, 59

Blegdamsvejen, 176

Blicher, Karen (1865-1937), *lærerinde*, 85

Bloch, Gabriel Frederik (1842-1909), *stud.med.*, 57

Blom, Jens Jørgen Erik (1849-1877), *stud.theol.*, 46, 48, 57

Blom, Otto (1830-1903), *officer*, 214, 216

Bohr, Niels (1885-1962), *fysiker*, 47, 105

Bolvig, Hans Christian August (1845-1931), *stud.med.*, 27-28, 36, 58-59,

Bolvig, Jens Christoffer (ca. 1811-1856), *proprietær*, 41, 45

Bonnevie, Charlotte (1858-1936), *gymnastik-pædagog*, 85

Borch, Martin (1852-1937), *arkitekt*, 166

Borch, Ulrik Sophus (1845-1931), *stud.theol.*, 45-46, 58

Borchs Kollegium, 6, 26

Borgerdydskolen på Christianshavn, 31

Borgerskolen for Pigebørn, 90

Bornemann, Johan Alfred (1813-1890), *professor*, 22

Borre Melchiorson, Michael (1842-1919), *stud. med.*, 34, 59

Botanisk Have (Amaliegade), 204

Both, Ludvig (1823-1887), *officer, topograf*, 210, 231

Boulevardbanen, 207, 220, 225-226, 230

Bradt, F.C. (1747-1827), *kobberstikker*, 144

Brandstrup, Ludvig (1861-1931), *billedhugger*, 105

Brandt, Else, f. Bjerregaard (1715-1793), *konferensrådinde*, 202

Braun, Georg (1541-1622), *tysk topograf*, 224

Brede, 159

Bregnerød Overdrev, 156

Brichmann, Henrik (-1728/1732-), *dansemester*, 164

Brinchmanns Kilde, se Kirsten Piils Kilde

Brock, Hans Henrik (1846-1930), *stud.med.*, 59

Brodersen, Jørgen Emil (1842-1912), *stud.med.*, 59

Brun, Minne (Vilhelmine) (1852-1911), *lærerinde*, 73-74, 77, 85, 95

Brynjulfson, Marie, f. Gerdtsen (1829-1900), *skolebestyrer*, 85

Bruun, Johan Jacob (1715-1789), *billedkunstner*, 172, 183

Brøndstrædekvarteret, 202

Buntzen, Heinrich (1803-1892), *billedkunstner*, 40

Böttger, Frederik (1838-1920), *arkitekt*, 71, 73

Baath, L.V. (-1968-) *politiassistent*, 249

C

Carl Christian Erdman (1716-1792), *hertug af*

Württemberg, 180
 Cathrineberg, 145, 186
 Central Intelligence Service (CIA), 254
 Charlotte Amalie (1706-1782), *prinsesse*, 178
 Charlottenborg, 202
 Charlottenlund (tidligere Gyldenlund), 154, 176, 178-179
 Christensen, Charles (1886-1959), *arkitekt*, *arkæolog*, 7
 Christensen, Christian Marius (1847-1883), *stud. med.*, 37, 58
 Christensen, Gottlieb Nicolai (1841-1922), *stud. theol.*, 47, 59
 Christensen, Knud (1836-1908), *stud.theol.*, 28-30, 58
 Christian den 3. (1503-1559), *konge*, 228
 Christian den 4. (1577-1648), *konge*, 201-202, 214, 223-224, 226
 Christian den 5. (1646-1699), *konge*, 117, 121, 131, 142-143, 164, 174-175
 Christian den 6. (1699-1746), *konge*, 115, 143
 Christiani, Tora (1881-1974), *koncertsangerinde*, 101
 Christiansborg, 170
 Christianshavn, 34, 117, 121
 Christianshavns Bro, se Knippelsbro
 Christiansholm, 154, 178
 CIA, se Central Intelligence Service
 Clausen, H.N. (1793-1877), *teolog*, 22
 Clemmensen, Mogens (1885-1943), *arkitekt*, 219-220

D

Dahl, Bjørn Westerbeek (f. 1952), *historiker*, 239-257
 Dahlbergh, Erik (1625-1703), *svensk officer og*

arkitekt, 229
 Damhussøen, 158
 Danneskiold-Samsøe, Frederik (1703-1770), *søofficer*, 169, 181, 183
 Dehns Palæ, 34
 Deigaard, Jens Peter Georg (1840-1904), *stud. theol.*, 13, 24, 57
 Dieussart, Francois (-1701/1711-), *arkitekt*, 180
 Drachmann, Andreas Georg (1810-1892), *professor*, 52
 Dragør, 121, 130
 Dronning Margrethes Eg, 240
 Dronninggård, 185
 Dronninggård Kilde, 165
 Dronninggårds Vang, 155
 Dybbøl, 52

E

E. Bay og Th. Moltkes skoler, 90-91
 Edelgave, 145, 186-187
 Eegberg, Hans Heinrich (1723-1784), 7, 180
 Ehlers, E.D. (1812-1893), *polytekniker*, *borgmester*, 215
 Elers Kollegium, 6, 26
 Ellermann, Peter Tetens Hald (1846-1898), *stud. med.*, 43, 58
 Emdrup, 185
 Emdrup Sø, 158
 Emdrupgård, 185
 Enkestenen (Saltholm), 120
 Enrum, 182
 Eremitagen, 141-143, 176
 Ermandinger, Hans Henrik (1681-1742), *jurist*, 187
 Ermelunden, 154, 178
 Estrup, H.F.J. (1794-1846), *lektor*, *godsejer*, 49

Estrup, J.B.S. (1825-1913), *godsejer, konseilspræsident*, 13

Estrups Legat til Understøttelse for Slesvigske Studerende ved Københavns Universitet, 49

Estrupske Legat ved Valkendorfs Kollegium, 13, 43-44, 49, 54

F

Fabritius, Just (1703-1766), *agent*, 164

Falbe-Hansen, Ida (1849-1922), *pædagog, litteraturhistoriker*, 103-104

Falbe-Hansen, Vigand Andreas (1841-1932), *stud.polit.*, 12-13, 18, 24, 57

Falkoner Allé, 169

Falkonergården, 171

Farum, 185

Farum Kirkeskov, 154, 156

Farum Overdrev, 156

Farum Præstegård, 154

Farum Præsteskov, 155

Farum Sø, 158-159

Farumgård, 154, 158

Fasanhaven, 144, 154, 169, 184

Fenger, Augusta (1844-1931), *lærerinde*, 72, 75, 78-79, 82, 99, 103-104

Fenger, Hans Mathias (1850-1930), *præst*, 101

Fenger, Peter Andreas (1799-1878), *præst*, 23

Fenger Pedersen, Nikolai (f. 1990), *arkæolog*, 196-238

Filadelphia, 45, 55

Fischer, Mouritz Christian (1703-1778), *auktionsdirektør*, 185

Fischer, Olfert, d. Æ. (1700-1761), *kommandør-kaptajn*, 184

Fiskebæk Bro, 158

Flaskekroen, 150

Flasken, 148

Floor Clausen, Nanna (f. ?), *arkivar*, 78

Foersom, Sophie (ca. 1800-1871), *institutbestyrerinde*, 72

Folkema, C.P. (-1948-), *direktør*, 243-245

Forchhammer, Johan Georg (1794-1865), 12, 26

Forchhammer, Olaf (1881-1964), *stadsingeniør*, 243

Fortunen, 144

Frederik den 3. (1609-1670), *konge*, 187

Frederik den 4. (1671-1730), *konge*, 170, 178, 185

Frederik den 9. (1899-1972), *konge*, 254

Frederik den 10. (f. 1968), *konge*, 240

Frederiks Hospital, 52, 232, 234

Frederiks Plads, Århus, 240

Frederiksberg, 34, 176

Frederiksberg Allé, 176

Frederiksberg Have, 169

Frederiksberg Kirke, 173

Frederiksberg Slot, 136, 145, 169, 172

Frederiksborg, se *Hillerød*

Frederiksborg Amt, 118

Frederiksborg Rytterdistrikt, 117

Frederiksdal, 155, 159, 162, 181, 185

Frederiksen, Kirstine, (1845-1903), *kvindesagsforkæmper*, 104

Friheden, *landsted i Vedbæk*, 91

Friis, Jørgen Pedersen (1684-1740), *præst, lejlighedsdigter*, 150

Fritzsch, C.D. (1765-1841), *billedkunstner*, 147

Frydenlund, 155, 179

Frøiken, Julius (d. 1766), *kræmmer*, 184

Fuglevad, 159

Fugleøen (i Sortedamssøen), 255

Furesø, 155, 158

Fældsparken, 149, 240 244

G

Gammel Kalkbræderi, 118
Gammel Strand nr. 48, 70, 72
Gammelholm Skole, 47
Gammeltorv, 198
Ganløse, 155
Garbokrogen, 118
Geels Hus, 155
Geels Skov, 155
Gentofte Hospital, 161, 163
Gentofte Sø, 158
Gerdtzen, Hansine (1838-1910), *lærerinde*, 73-74, 80, 82, 100
Gersdorff, Joachim (1611-1661), *rigshofmester*, 203
Gersdorff, Niels (Nicolai) von (1688-1748), *stiftamtmand*, 112, 115, 117-195
Glahn, Nanna (1854-1933), *lærerinde*, 85
Godenius, Johan Henrik (-1740'erne-), 184
Goos, Carl (1835-1917), *jurist, politiker*, 20
Govl, Pouline (1834-1884), *lærerinde*, 73, 82, 89, 95, 97-100
Gredsted, Hans Valdemar Sophus (1848-1910), *stud.jur.*, 17, 57
Greve, Chrihanstoffer (-1728/32-), *frisør*, 164
Grootveld, Jasper (1932-2009), *hollandsk happe-ningkunstner*, 249
Grundtvig, Elisabeth (1856-1945), *oversætter, litterat*, 104
Grundtvig, N.F.S. (1783-1872), *teolog, salmedigter*, 7-8, 76
Gråbrødretorv, 203
Guldberg, Carl Anton (1839-1871), *stud.theol.*, 43-44, 57
Gyldenlund, se Charlottenlund
Gyldenløve, Ulrik Frederik (1638-1704), *stat-*

holder, 180

Gyldenløves Palæ, se Charlottenborg

Gyldensteen, Jean Henrik Huguetan, *greve af* (1665-1749), *finansmand*, 184
Gåsetårnet, 213

H

Haas, Jonas (ca. 1720-1775), *kobberstikker*, 113
Haderslev Lærde Skole, 46, 51
Hage, Alfred (1803-1872), *handelsmand*, 32
Hahn, Bertha (1848-1916), *lærerinde*, 75, 101
Hahn, Vincents Joakim von (1632-1680), *jægermester*, 187
Hammerich, Frederik (1809-1877), *teolog*, 22
Hammerichske Legat, 49, 52
Hanetårnet, 213-222, 224, 229, 231, 233-234
Hans Claussons Tårn, 219
Hansen, Carl Børge Vilhelm Frederik Theobald (1847-1934), *stud.jur.*, 18, 57
Hansen, Christian (1803-1883), *arkitekt*, 8, 15
Hansen, Johannes (1878-1952), *borgmester*, 242-245
Hansen, John (1846-1911), *stud.theol.*, 59
Hansen, Thomas (omkring 1730), *regimentskvartermester*, 151
Hareskoven, 155
Herlufsholm, 31, 42, 45
Hermansen, C. (1806-1882), *teolog*, 22
Harpestreng, Henrik (d. 1244), *læge*, 199
Harrestrup Å, 150
Hartling, Poul (1914-2000), *politiker*, 247-248
Haugsted, Peter Emil (1847-1919), *stud.med.*, 59
Haunstrup, Mathea (1859-1939), *lærerinde*, 75
Hedehusene, 118
Hellig Anders' Kors, 166
Helsingø, 164

Helsingør, 135
Henderson (pseudonym), se **Hans Hertel**
Heremitagen, se **Eremitagen**
Hersleb, Peder (1689-1757), *magister, biskop*, 185
Hertel, Hans (1939-2023), *litteraturhistoriker*, 254
Hertel, Hans Vilhelm (1800-1872), *præst*, 50
Hertel, Ludvig Vilhelm (1844-1909), *stud.theol.*, 49-50, 57
Hestetangs Mølle, 159
Hestetangs Mølle, 158
Hillerød (tidligere Frederiksborg), 135
Hirschholm Amt, 118
Historiske Træ, Det, 240
Hjortespring, 143, 187
Hjortespring Overdrev, 155
Hjortholm, 181
Hofgaard, Lauritz Martin Frederik Søgaard (1843-1910), *stud.theol.*, 57
Hogenberg, Frans (1535-1590), *tysk kobberstikker*, 224
Hohlenberg, Ove (1835-1898), *præst*, 83
Holck, Carl Georg (1834-1868), *jurist*, 20
Holdt, Jacob Laurits Paul (1844-1909), *stud.theol.*, 59
Holm, Jakob (1844-1919), *stud.theol.*, 17, 58-59
Holstein, Carl von (1700-1763), *geheimeråd*, 114, 184
Holstein, Christian Frederik von (1678-1747), *overhofmarskal*, 186
Holstein, Johan Ludvig (1694-1763), *embedsmand*, 114
Holte, 155, 185
Holte Kohave, 155
Holte Overdrev, 155
Holtegård, 154
Hoogendoorn, A.B. (-1968-), *stud.hort.*, 249-250

Horn, Carl Tobias (1790-1863), *kancelliråd i Svendborg*, 42
Hulso, 159
Humleby, 71
Hundesoen, 144, 159
Hänschell, Hother (1846-1893), *stud.jur.*, 22, 27, 32, 58-59
Hætsjj, (*tidsskrift*), 252, 254-255
Hørsholm, se **Hirschholm**
Høstmark Jørgensen, Niels (1841-1894), *stud.theol.*, 46, 59

I

Ibstrup, se **Jægersborg**
Ingeborg (1878-1958), *prinsesse*, 104
Ingemann, B.S. (1789-1861), *forfatter*, 8
Ingrid Jespersens Skole, 90
Isefjord, 159
Ishøi, Vilhelm Frederik August (1846-1875), *stud.theol.*, 58

J

J. Petersen & Søn (firma), 47
Jacobi, Georg Christian (1693-1757), *justitsråd*, 182
Jacobsen, J.C. (1810-1887), *brygger*, 209
Jacobsen, Julius (1828-1912), *fotograf*, 10
Jahn, Eline Alvilde (1855-1938), *lærerinde*, 85
Jarmers tårn, 213, 219, 221-224, 229, 231
Jensen, Chr. Axel (1878-1952), *museumsinspektør*, 207-208
Jessen, Erik, 112-114, 116
Jonge, N. (1727-1789), *forfatter*, 203
Jonstrup Møller, 159
Jonstrup Vang, 155
Juel, Chr., *kammerråd*, 185

Juliana (1909-2004), *dronning af Nederlanderne*, 239-240, 246
Julianalinden, 239-257
Jægersborg (*tidligere Ibstrup*), 174, 176
Jægersborg Allé, 176
Jægersborg Dyrehave, 141-142, 144, 154, 164, 175-176
Jægersborg Slot, 174-176
Jørgensen, J.P. (1846-1928), *skolelærer, lokalhistoriker*, 186
Jørgensen, Niels Christian (1839-1913), *stud. jur.*, 27, 57
Jørlunde, 156

K

Kall, Abraham (1743-1821), *historiker*, 116
Kalvebod Strand, 120-121, 137, 227
Kaninholmen, 185
Karl 10. Gustav (1622-1660), 240
Karl Gustavs Pil, *Brønshøj*, 240
Kartoffelrækkerne, 71
Kastellet, 178
Kastrup, 118, 134
Kastrup Kalkværk, 136
Kaufmann, Carl Richard Johannes (1846-1894), *stud.theol.*, 34, 41, 59
Keller, Emilie (1852-1942), *lærerinde*, 73, 76, 80, 101-102
Kierkegaard, Søren (1813-1855), *filosof*, 76
Kildegårdsskolen, 69, 90
Kildendal, 162
Kirke Værlose, 159
Kirsten Piils Kilde, 163-164
Klampenborg, 143
Klaumann, Gregorius (1711-1762), *embedsmand*, 182
Kløcker, Herman Langerken, *købmand*, 184
Knardrup, 159
Knippelsbro (*Christianshavns Bro*), 121
Knudsen (-1968-), *distriktsgartner*, 246
Knuth, Adam Levin (1648-1699), *amtmand*, 131
Knuth, Georgine (1858-1940), 73, 82, 85, 95-96
Kollekolle, 185
Kommunehospitalet, 8
Kommunitetet, 22
Kommunitetsbygningen, 55
Kompagnistræde, 204
Kongens Nytorv, 202, 218
Kongevejen, 176
Konsistorium, 12, 18, 20, 24, 26, 37, 45-46, 50, 54
Kornerup, Jacob (1825-1913), *arkæolog*, 116
Krayenbühl, Emanuel Rodolphe (1808-1895), *præst ved Reformert Kirke*, 76
Krebs, Johanne (1848-1924), *billedkunstner*, 104
Krieger, J.C. (1683-1755), *arkitekt*, 179
Krigshospitalet (*Ladegården*), 171
Krohn, Victor (1859-1946), *underofficer*, 218
Kronprins Frederiks Eg, 240
Kruse, Christian Daniel (ca. 1710-1769), *officer*, 123
Kruse, Marie (1842-1923), *skolebestyrer*, 103
Krüger, Christian Julius (1849-1936), *stud.math.*, 25, 59
Kuhr, Jeanette Marie, g. Aschlund (1855-1912), *søster til O.K.*, 35
Kuhr, Oscar (1848-1886), *stud.med.*, 27, 36-37, 58-59
Kvist, Hans Nissen (1843-1890), *stud.med.*, 21, 39, 59
Københavns Amt, 112-195
Københavns Birk, 117
Københavns Ladegård, 171

Københavns Rytterdistrikt, 117
 Københavns Slot, 233
 København, se også efterfølgende ord
 Køge, 135
 Køgevejen, 150
 Kølkaer, Mikkel (f. 1992), *cand.mag. i latin, stud. theol.*, 6-68
 Korum, 143

L

Landsmand, pseudonym, 212-213, 218-219
 Lang, Theodora (1855-1935), *skolegrundlægger, lærerinde*, 103
 Lange, Frederik (1798-1862), *skolemand*, 39
 Lange, Frederik "Fritz" (1842-1907), *stud.med.*, 39, 57-58
 Langelinieanlægget, 243
 Langeliniebroen, 242
 Langvadsdam, se Damhussøen
 Larsen, Anna Charlotte (ca. 1862-?), *datter af Jens L.*, 10
 Larsen, Betty Maria (ca. 1859-?), *datter af Jens L.*, 10
 Larsen, Hanne Christine (?-1868), *datter af Jens L.*, 10, 40
 Larsen, Harald Christian (ca. 1860-?), *son af Jens L.*, 10
 Larsen, Ida Theodora Marianne (1843-1882), *g.m. Jens L.*, 40
 Larsen, Jens (1826-1882), *portner*, 10, 40
 Lassen, August Adolph Elias (1846-1924), *stud. theol.*, 58-59
 Lassen, Gotthilf Ferdinand (1803-1860), *historisk samler*, 207, 223, 228
 Lassen, Otto Viggo (1845-1919), *stud.med.*, 39
 Laura Engelhardts Skole, 90

Lehmann, Signe (1846-1920), *lærerinde*, 78
 Lemming, Camilla (1856-1923), *skolebestyrerinde*, 85
 Lennep, Willem Frederik van (1894-1950), *nederlandsk gesandt*, 243-245
 Leo 13. (1810-1903), *pave*, 75
 Lille Vejle Bro, 118, 165
 Lille Vejle Å, 118
 Lille Værebros Mølle, 159
 Lille Værlose, 185
 Linde, Peter (1888-1958), *arkæolog, kulturhistoriker*, 207-208, 230
 Linnégade nr. 8, 71
 Linnégade nr. 8-10, 69, 73
 Linnégade nr. 10, 71
 Listov, Jens (1826-1888), *lærer*, 97
 Lode, Alexia de (1737-1765), *kobberstikker*, 136
 Lohmann, Jens Jepsen (1842-1894), *stud.theol.*, 52, 57
 Loyola, Ignatius af (1491-1556), *spansk theolog*, 75
 Ludvig (pseudonym), se Jacob Ludvigsen
 Ludvigsen, Jacob (1947-2017), *journalist*, 252
 Lund, Birgitte (-ca. 1892/1906-), *lærerinde*, 85
 Lund, Christiane (1851-1932), *lærerinde*, 73-75, 80, 82, 85
 Lundby, 52, 54
 Lunddahl, Harald (1848-1899), *stud.theol.*, 27, 44, 59
 Lundehuset, 158
 Lunøe, Johan Henrik Balthasar (1849-1933), *stud.polyt.*, 17, 59
 Luther, Martin (1483-1546), *teolog*, 75
 Lyngby, 159
 Lyngby Sø, 159
 Lyngsie Jakobsen, Eyvind (1936-2018), 75

Lützen, Karin (f. 1952), *historiker*, 78
Lønborg, Adolf (1835-1916), *fotograf*, 77-78, 94
Lønborg, Kathrine (1848-1925), *lærerinde*, 85, 101
Løvetårnet, 213, 222, 228-230

M

Madelung, Georg Christian (1845-1912), *stud. theol.*, 20, 57
Madsen, Jens Kristian (1839-1883), *stud.theol.*, 30, 57
Madvig, Johan Nicolai (1804-1886), *klassisk filolog, politiker*, 23-24
Maglebylille, 134
Mandix, Lucie (1792-1868), *billedkunstner, g.m. B.S. Ingemann*, 8
Manicus-Hansen, Thea (1872-1935), *lærerinde*, 78
Mao Zedong (1893-1976), *kinesisk politiker*, 252, 254
Margrethe den 2. (f. 1940), *dronning*, 240, 243
Marie Kruses Skole, 90, 100
Martensen, Hans (1808-1884), *teolog*, 90
Martensen, Josepha (1852-1924), *forfatter, billedkunstner*, 75, 90-91, 99
Marx, Karl (1818-1883), *politisk teoretiker*, 249
Meier, Lambrecht (-1605-), *murermester?*, 213
Metropolitanskilen, 11, 31
Meyer, Kirstine, f. Bjerrum (1861-1941), *fysiker*, 84-85
Michaelsen, Jan (1949-2019), *journalist*, 251, 254-255
Mikkelsen, Jørgen (f. 1959), 112, 114
Moltke (familie), 92
Moltke, Thusnelda (1843-1928), *lærer, skoleleder*, 73, 75-76, 78, 80, 82-83, 91-93, 95-96, 99-101, 103
Moltkes Skole, 76, 102

Moltkeske Legat, 42
Monrad, J.H. (1846-1903), *præst*, 75
Munck, Frederik Vilhelm (1833-1913), *præst*, 23
Mundt, Carl Emil (1834-1926), *auditor*, 93
Muur (-ca. 1892-), *skolekøkkeninspektør*, 85
Möinichen, Chr. à (1683-1749), *oversekretær*, 185
Møller, Hans Christian (1844-1915), *stud.theol.*, 22, 27, 58-59
Møller, Peter Kisby Johannes (1847-1940), *stud. med.*, 58
Møntmesterens Gård, 184

N

Nancke, Charles Christian Fritz (1847-1929), *stud.jur.*, 20, 59
Nansen, Fridtjof (1861-1930), *polarforsker*, 88
Natalie Zahles skole, 69, 70, 73, 76, 78, 82, 90-91, 96, 100-103
National Comité Bloemen-Tolk van ons Dankbarheid, 243
Nebelong, J.H. (1817-1871), *arkitekt*, 24
Nederlandske Forening i Danmark, Den, 239, 243-246
Nielsen, Emilie (-ca. 1892-), *lærerinde*, 85
Nielsen, Frederik Adolph (1845-1918), *stud. theol.*, 60
Nielsen, Knud (-1615-), *murermester*, 201
Nielsen, Nielsine (1850-1916), *læge*, 14
Nielsen, Vagn, *kriminaloverbetjent* (-1968-), 251
Nikolaj Kirke, 204
Nissen, Hans Nic. (ca. 1704-1771), *etatsråd*, 184
Nissen Nielsen, Andreas (1842-1877), *stud.med.*, 22, 59
Nordsøen, 121
Norup, William Frederik Martin Rollemann (1848-1926), *stud.philol.*, 24, 58

Ny Østergade, 215
 Nybro, 159
 Nymølle, 159
 Nyrop, Martin (1849-1921), *arkitekt*, 105
 Nysø, 159
 Nærum, 155
 Næsset, 155
 Nørgaard, Andreas Bertelsen (1846-1896), *stud. jur.*, 57-58
 Nørre Allé, 176
 Nørre Voldgade, 218
 Nørre Voldgade nr. 7, 69-73, 86
 Nørrebro (*fæstningsbroer*), 225-227
 Nørreport (*byport*), 206, 208-212, 226-229, 231
 Nørreskoven, 155

O

Odense Katedralskole, 31
 Olivarius, Victor Emanuel Bohn (1840-1918), *stud.med.*, 35-36, 57
 Olsen, Marianne (-1967-), *børnehjemsleder*, 251
 Opdam, Jacob van (1610-1665), *hollandsk admiral*, 243
 Ordrup Kilde, 162
 Ordrup Krat, 154
 Ove Hohlenbergs Minde, 83

P

Paludan-Müller, Frederik (1809-1876), *forfatter*, 39
 Paludan-Müller, Frederik Ludvig Vilhelm (1842-1924), *stud.med.*, 40, 57-58
 Paulsen, Anna (1840-1905), *g.m. C.E. Mundt*, 90, 93
 Paulsen, Willum (-1617-), *murermester*, 223
 Peblinge Sø, 158

Petersen, Agnes (-ca. 1892-), *lærerinde*, 85
 Petersen, Carl F. (?-?), *tegner*, 150
 Petersen, Janus Andreas (1845-1916), *stud.theol.*, 16, 27, 59
 Piil, Kirsten, 164
 Pijckler, Eustacius (-1659-), *nederlandsk officer*, 243
 Pile Allé, 169
 Plant et Træ (*organisation*), 240
 Politiets Udrykningstjeneste, 246, 251
 Politisk Revy (*tidsskrift*), 251
 Pontoppidan, Erik (1698-1764), *teolog, topograf*, 112, 202-205
 Possing, Birgitte (f. 1952), 72, 75, 86, 96-97
 Preuss, Edward (-1968-), *havebetjent*, 249
 Prinsens Gård, 169-170
 Puggaard, Hans (1788-1866), *grosserer*, 43
 Pullich, Julie (1851-1922), *lærerinde*, 85
 Pustervig, 202

Q

Qvistgaard, Jørgen Lauritz (1815-1892), *krigs-assessor*, 54

R

Rach, Johannes (1721-1783), *billedkunstner*, 7, 180
 Raff, Anthoni (1692-1758), *justitsråd*, 184
 Ramsing, Holger Utke (1868-1946), *officer, historiker*, 207-208, 211, 231
 Randbøll, Julius Eduard (1843-1903), *stud.med.*, 51, 60
 Rasmussen, Christian Vilhelm (1846-1918), *stud.theol.*, 41, 58
 Rasmussen, Knud (1879-1933), *grønlandsforsker*, 41
 Ravn-Mortensen, E. (-1968-), *overbetjent*, 249

Ravnholt Bæk, 118

Ravnsgaard, Lave (1843-1919), *stud.jur.*, 50, 57

Regensen, 6, 34-35, 51

Reventlow, Conrad (1644-17089, *storkansler*, 179

Rian, Øystein (f. 1945), *norsk historiker*, 114

Riis, Christian Matthæi (1846-1891), *stud.theol.*, 48-49, 60

Ringberg, Marie (1862-1941), *lektor*, 85

Ringsted, 135

Roque, Barthélmé (1720-efter 1760), *billedkunstner*, 143, 175

Rosen, Wilhelm von (1941-2019), *historiker*, *arkivar*, 95

Rosendahl, Hans Andreas (1845-1868), *stud.theol.*, 17, 60

Rosenkjær, Hans Nielsen (1851-1907), *lærer*, *arkæolog*, 207-208, 231

Rosenørn-Lehn, Otto (1821-1892), *baron*, *politiker*, 13

Roskilde, 135

Roskilde Amt, 118

Roskilde Katedralskole, 48

Roskilde Kildevand, 165

Rude Vang, 155

Rumpe, 187

Rundetårn, 169

Ryen, Hans van (-1529-), 222

Ryesgades Skole, 99

Rysensteens Gymnasium, 90

Rødegård, 121

Rødovre Sø, se Damhussøen

Rømer, Ole (1646-1710), *astronom*, *borgmester*, 149

Rønnekampske Legat, 49

Rådhuspladsen, 218

Rågård, 134

S

Salmon, Albertine (1850-1927), *lærerinde*, 100

Salomon, Elisabeth Marie, "Betty" (1804-1868), 68

Salomonsen, Sally (1869-1934), *lektor*, 75

Saltholm, 117-120, 137, 147

Sandholt, Jørgen (1911-2002), *politikommissær*, 247-248, 252

Sankt Clara Kloster, 200-201

Sankt Jørgens Sø, 158

Saxo (ca. 1160-efter 1208), *hisfrue torisk forfatter*, 198

Schack, Albert (1849-1925), *stud.theol.*, 27, 59

Scharling, Henrik (1836-1920), *teolog*, *forfatter*, 22

Schive (-ca. 1892-), *lærerinde*, 85

Schmidt, Claus Janus Andreas Næss (1845-1902), *stud.med.*, 17, 57

Schousboe, Vilhelm Carl (1841-1900), *cand.theol.*, 46

Schrøder, August Ludvig (1848-1884), *stud.theol.*, 58

Schulin, Johan Sigismund, *udenrigsminister*, 181

Schönau, Johanne (1843-1889), *lærerinde*, 91, 100

Sehested, Cathrine (1625-1670), *g.m.*, *Hans von Ahlefeldt*, 186

Selchau, Ernst Prom (1848-1917), *stud.theol.*, 60

Selchau, Otto Henrik (1844-1928), *stud.med.*, 17, 60

Sengeløse, 186

Simesen, Ingeborg (1861-1943), *lærerinde*, *forfatter*, 73

Simoni, (-ca. 1892.), *seminarieforstander*, 85

Skeby, Hans (1843-1929), *stud.theol.*, 45, 58

Skodsborg, 164, 182

Skouboe, Johanne (1855-1942), *lærerinde*, 73, 80, 101-102

Skovly (*børnehjem i Vedbæk*), 251
 Skovshoved, 148
 Skram (*familien*), 82
 Skram, Emma (1845-1911), *lærerinde*, 73, 77, 85, 95, 101
 Skram, Henriette (1841-1929), *skolebestyrer*, *lærerinde*, 72-73, 75-78, 80, 82, 89, 90, 93-95, 101, 103-104
 Skram, Jutta (1850-1937), *senere gift Rothe*, 101
 Slagslunde, 156, 158
 Smidstrup Bæk, 118
 Smith (-ca. 1892-), *lærerinde*, 85
 Smør Tyndt Paa, 145
 Smørum Herred, 117
 Smørum Nedre, 187
 Smørum Ovre, 187
 Smørum Sogn, 117
 Snubbekors, 166-167
 Sokkelund Herred, 117
 Solbjerg, 170
 Sorgenfri, 155, 159, 181
 Sortedamssøen, 158, 255
 Sorterup, Conrad Edvard (1840-1880), *stud. theol.*, 29, 58
 Spang Hanssen, Cato (1849-1933), *stud.jur.*, 60
 Springforbi, 143, 182
 Spurveskjul, 155
 Stahlschmidt, Johan Victor Vilhelm Frederik (1847-1922), *stud.jur.*, 48, 60
 Stampen (*Stubbe Mølle*), 159
 Steenberg, Jacobine (1856-1929), *lærerinde*, 85
 Steinhil, Martha (1861-1948), *skolebestyrer*, 70, 76
 Stenløse Sogn, 117
 Store Magleby, 117-118, 124, 130, 134
 Store Vejle Bro, 165
 Storm, Peter Vedel (1846-1909), *stud.med.*, 41, 60

Strandmøllen, 159
 Struensee, J.F. (1737-1772), *livlæge*, 149
 "Struenseestenen", 149
 Stubbe Mølle, se Stampen Studentersamfundet, 251
 Suhm, Michael Valentin (1687-1764), *kancelliråd*, 185
 Sundby Fæled, 138
 Sundbyvester, 134
 Sundbyøster, 134
 Svanelejegård, 121
 Svanemøllebugten, 227
 Sveistrup, Poul (1848-1911), *stud.theol.*, 58
 Syv, Peder (1631-1702), *præst, sprogmand*, 187
 Søborg Sø, se Utterslev Mose
 Søbye, Harald (1908-2000), *præst*, 248
 Søllerød, 155, 164
 Søllerød Kirke, og Præstegård, 165
 Søllerødgård, 181, 183
 Sølyst, 184
 Søndergaard, Nina (f. 1979), *historiker*, 69-111
 Søndermarken, 169
 Søndersø, 160, 182
 Sørensen, Anker (-1968-), *gartnerformand*, 246, 249
 Sørensen, Morten (-1616-), *mureremester*, 202

T

Th. Langs Skole, 76, 90
 Theodora, 90
 Therkildsen, Pauli Conrad Daniel (1839-1878), *stud.med.*, 34, 60
 Thorsen, Jens Claussen (1846-1933), *stud.philol.*, 60
 Thorvaldsen, Bertel (1770-1844), *billedhugger*, 105
 Thurah, Laurids (1706-1759), *arkitekt*, 7, 126, 136, 139, 176

Thymandsen, Thorsten (-1497-), 208
 Thyra (1853-1933), *prinsesse*, 104
 Tibberup, 187
 Tomson (-1948-), *nederlandsk landbrugsattaché*, 243-244
 Topsøe (*familie*), 103
 Topsøe, Marie (1847-1894), *lærerinde*, 78-79, 99, 101, 103
 Topsøe, Vilhelm (1840-1881), *forfatter*, 101, 103
 Torslundemagle, 165
 Tram, Stephan Tetens (1846-1914), *stud.theol.*, 58
 Tranekjær, Anthon Ludvig Ferdinand (1849-1889), *stud.med.*, 59
 Trap, J.P. (1810-1885), *topografisk forfatter, hofembedsmand*, 112
 Tryde, Carl Peter (1839-1935), *stud.theol.*, 52, 54, 56, 58
 Tømmerup, 134
 Tårbæk, 143
 Tårnby, 117, 133-134
 Tårnby Birk, 117
 Tårnby Kirke, 136

U

Ulfeldt, Corfitz (1606-1664), *rigshofmester*, 203
 Ulfeldt, Edel (1630-1676), *g.m. Henrik Bielke*, 186
 Universitetet, 39
 Utterslev Mose (*Søborg Sø*), 158

V

Valdemar Sejr (1170-1241), *konge*, 198
 Valkendorf (*slægt*), 24
 Valkendorf, Christoffer (1525-1601), *statsmand*, 6-10, 56
 Valkendorffianersamfundet, 56

Valkendorfs Kollegium, 6-7, 13, 31, 34-36, 46, 51, 56
 Vangede Kilde, 160, 162
 Vartov, 70
 Vartov Kilde, 162
 Vedbæk, 141, 148
 Vekso, 117
 Vest, Knud Tobias, (1847-1925), *stud.philol. og stud.theol.*, 23-24, 27, 59-60
 Vesterbro, 34
 Vesterbro (*fæstningsbro*), 226
 Vesterby, Jens Christian Frederik (1850-1922), *stud.jur.*, 60
 Vesterport (*byport*), 208, 212, 229, 235
 Vestre Kirkegård, 86-87, 92, 102
 Vigerslev Flaskekrosvej, 150
 Vigerslevvej, 150
 Villa Rosa, Vedbæk, 91
 Vinderen, Ingeborg (1850-1924), *lærerinde*, 73-74, 78, 82, 85-86, 89, 95
 Virum, 155
 Vor Frue Kirke, 201
 Vridsløselille, 117
 Værnehjemmet Talitha Kumi, 83

W

Wedel, Christian (1844-1905), *stud.theol.*, 60
 Wedel, Johan Peter Bernth (1847-1924), *stud.jur.*, 60
 Weis, Frederik (1871-1933), *plantefysiolog*, 38, 55
 Welding, Christian (d. 1758), *ejer af Edelgave Westenske Institut*, 31
 Westergaard, Niels Ludvig (1815-1878), *filolog*, 12-13, 25-26, 28
 Wilhelmina (1880-1962), *dronning af Nederlandene*, 240

Wilkens, Claudius Edvard Theodor (1844-1929), *stud.theol.*, 58

Willars, Abraham Christian (1687-ca. 1773), *officer*, 157, 161

Willem-Alexander (f. 1967), *konge af Nederlandene*, 240

Winding, Hans Kruse (1849-1920), *stud.theol.*, 60

Wittrock Ludwig (1696-1777), *klædekræmmer*, 182

Worsaae, J.J.A. (1821-1885), *arkæolog*, 216, 218, 234

Z

Zahle (*familie*), 92

Zahle, Charlotte (1842-1937), *f. Knudsen, g.m. F.Z.*, 92

Zahle, Frederik (1842-1930), *højesteretssagfører*, 92

Zahle, Gudrun (1880-1967), *datter af F.Z. og C.Z.*, 92

Zahle, Nahalie (1827-1913), *skolebestyrer*, 69-75, 78, 80, 82, 84-87, 89, 91, 93, 97-101, 103-105

Zenit, 247-248, 251-255

Zenits Revolutionære Hjelpetjeneste for Bortløbne Unge, 251

Zoologisk Museum (*Krystalgade*), 8

Ø

Øllgaard, Ferdinand Ludvig August Selmer (1842-1919), *stud.jur.*, 35, 60

Ølstykke Herred, 117

Ørholm, 159

Ørstedsparken, 104-105, 215, 219, 244

Ørum, Poul Peter (1846-1925), *stud.med.*, 17, 60

Øster Allé, 176

Østersøen, 121

Østre Anlæg, 239, 242-244, 247, 252-254

Øverød, 165

Å

Aagaard, Dines Christian Pontoppidan (1807-1899), *fotograf*, 91

Aagaard, Jens Hornsyld (1846-1916), *stud.theol.*, 31, 42, 58

Åsevangen, 155